

ӘРӘСӘН НОМИН АКАДЕМИЙ
ХАЛЬМГ СОЙЛ - ТУУЖ ШИНЖЛҰЛНӘ КҮРӘЛҢ

Манжга Белла

**ХАЛЬМГ КЕЛНӘ
ТӘӘЛВР ТОЛЬ**

(сурһульчһрт һерәдһн дөңцл)

Дааврта редактор — филологическ номин кандидат
Убушин Н.

Элст, 2002

РОССИЙСКАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
КАЛМЫЦКИЙ ИНСТИТУТ ГУМАНИТАРНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Манджикова Б. Б.

**ТОЛКОВЫЙ СЛОВАРЬ
КАЛМЫЦКОГО ЯЗЫКА**

(Пособие для учащихся)

Ответственный редактор — кандидат филологических наук
Убушаев Н. Н.

Элиста, 2002

Дааврта редактор филологическ номин
кандидат Убушин Николай

Ответственный редактор:

кандидат филологических наук Убушаев Николай

Шалһмжлачир: филологическ номин кандидат Дарван Петр,
филологическ номин кандидат Очр - Гэрэн Владимир

Рецензенты:

кандидат филологических наук П. А. Дарваев,

кандидат филологических наук В. Э. Очир - Гаряев

Печатается по решению Ученого Совета КИГИ РАН

Манджикова Б. Б.

М 231 Хальмг келнэ тээлвр толь (сурһульчнрт нерэдсн дөнцл).
Толковый словарь калмыцкого языка (пособие для учащихся).
– Элиста: АПП «Джангар», 2002. – 176 с.

В словаре объясняются значения слов, обращается внимание на правильность написания слов, их грамматические признаки. Цель словаря – помочь всем в изучении калмыцкого языка, обогащении лексического запаса, повышении культуры устной и письменной речи, овладении нормами грамотного письма.

Данный словарь адресован не только учащимся, студентам, преподавателям калмыцкого языка, но и всем тем, кто интересуется калмыцким языком.

Нур үг

Төрскн келн – улсин эркн үн уга билг, хальмг улсин хөөртө чилшго ик зөөр. Делкэн ямаран чигн келн-өмтн эврэ ут туужта, эврэ уул келтө. Төрскн келн уга болхла, келн-улс чигн уга болх бөөсмн. Эн бөөдл хальмг келнд чигн, хальмг олн-өмтнд чигн үлгүртө.

Хальмг литературн келн зөвөр ик хуучн заңшалта. Мана келнэ үгмүдин көрң ямаран чигн халхарн темдгтө байн гиж тоолгдна. Үгмүдин дөңгөр күн эврөннь уха-тоолвран медүлнө. Медрлин түлкүрнь – күүнэ келн болдг. Ямаран чигн келнд келлһнэ көрңгнь – үгин саң (лексика) болдмн. Үг болһн эврөннь чинртө бөөх зөвтө. Үг болһна чинринь, тээлвринь медж, оньглж авхла, келнэ урн-үгин чилшго зөөрөс дала медрл авч, билг-эрдмөн, сойлан өөдлүлж, хальмгин үндснэ авг-бөрц – цуг эн юм медж авч болжана. Тер тоот, келәрн үгцж, нег-негән медж, келжәх үгиннь чинринь тодлж авхин кергт, күн болһн төрскн келән сән кевөр медх зөвтө.

Эн хальмг келнэ тээлвр толь өмтнө келнд даңгин олзлгддг үгмүдин чинринь медүлжәнө, тер саамд яһж, ямаран янзтаһар бичгддгинь бас медж болхмн. Тээлвр көж авчах үгмүднь – хальмгин үгмүдин саңд бөөх үгмүд, нурһлж бөөлһнө нерд, үүлдөгчс, чинрлгч нерд, тоолгч нерд, орч нерд, наречс. Цөөлһжөх үгмүд ямаран чигн хуврлт угаһар, нег тоодан, чикөр бичлһнэ хол зокалмудар бичгджәнө, тер үгмүдин тээлвр өггджәнө. Эн толь өсч-босч йовх баһчудт, сурһульчнрт, студентнрт, хальмг келнэ багшнрт нерәдгджәнө. Кемр хальмг келән дасхар седсн күүнд эн толь бас тусан күргх гиж ицжәнөвидн.

Үүрмүд! Эн хальмг келнэ тээлвр толь таднд эврэ хальмг кел даслһнд сән нөкд болтха. “Эрдм-сурһульта күн – эркн байн”,- гисн үлгүрин чинр-утхинь медж, талдан чигн олн-зүсн эрдм дасч, эрүл-менд йовж, орн-нутгтан туста эрдмчнр болж йовтн.

Предисловие

Настоящий «Толковый словарь калмыцкого языка (пособие для учащихся)» - это первая лексикографическая работа подобного типа, в которой дается толкование лексических единиц. Словарь составлен с учетом объема и содержания школьной программы по родному языку.

В словаре кратко и доступно раскрываются лексические значения общеупотребительных слов, сообщаются сведения об их произношении и грамматических признаках. При формировании словника словаря его стержневым элементом служит лексема. Лексические единицы представлены в нем в исходных формах с учетом грамматики калмыцкого языка. В словаре используется обширный иллюстративный материал из произведений калмыцких писателей, устного народного творчества, калмыцкого героического эпоса «Джангар», а также пословицы и поговорки, загадки, меткие выражения, скороговорки, фразеологизмы.

Словарь предназначен для учащихся, студентов, преподавателей калмыцкого языка. Им могут пользоваться все, кто хотел бы изучить калмыцкий язык. В словарь вошло около 1200 словарных единиц.

Друзья! Пусть этот толковый словарь станет хорошей подмогой вам в изучении калмыцкого языка. Помните, что «Знающий человек – это очень богатый человек», и поэтому старайтесь приобрести больше знаний, совершенствуйте свое мастерство, пусть удача сопутствует вам во всем.

Выражаю искреннюю благодарность всем тем, кто принял участие в подготовке этого словаря: Монраеву Михаилу Убушаевичу, Очир-Гаряеву Владимиру Эльдышевичу, Убушаеву Николаю Надбитовичу, Абушинову Сергею Валериевичу.

Благодарю неустанных тружеников лаборатории научно-технического и информационного обеспечения – заведующую лабораторией Нимгирову Галину Натыровну, ст.оператора Горяеву Маргариту Басанговну, операторов Шовунову Татьяну Бадьмаевну, Урубжурову Тегряш Викторовну, Батыреву Валентину Дмитриевну.

Төөлвр толин бүрдэцин тускар

Толь олзлхин кергт хасгдсн үгмүдин болн темдгүдин цөөлһлт хэлэх кергтэ. Цуг цөөлһгджэх үгмүд хальмг цаһан толһан (алфавитин) дараһар өггдженэ. Цөөлһгджэх үгин статьян тогтац иим:

1. Эхн түрүн хальмг үг. Хасгдсн үгмүд болн темдгүд.
2. О – эн темдгин дару үгин төөлвр, үгин чинринь цөөлһлһн.
3. Үгиг орс келнд орчуллһн.
4. Орчулсна дару, тер һол үгмүдин грамматическ залһлдан зөнд яһж олзлгддгнь үзүлгдженэ.

Как пользоваться толковым словарем.

Перед тем, как пользоваться словарем, нужно посмотреть список сокращений и условных знаков, ознакомиться со структурой словаря и построением словарной статьи.

Все заглавные слова даются в порядке калмыцкого алфавита, без объединения в гнезда, по существующей орфографии. Словарная статья выглядит следующим образом:

1. Калмыцкое заглавное слово. Пометы.
2. Объяснение смысла слова, его значение (после знака О).
3. Перевод на русский язык.
4. Примеры употребления слов в словосочетаниях и предложениях, устойчивые словосочетания.

**ХАСГДСН ҮГМҮДИН БОЛН ТЕМДГҮДИН ЦЭЭЛЛТ.
СОКРАЩЕНИЯ И УСЛОВНЫЕ ЗНАКИ, ПРИНЯТЫЕ В
СЛОВАРЕ**

анат.	Анатомий	анатомия
б.н.	бээлһнэ нерн	имя существительное
бур.т.т.	бурят улсин тээлвртэ тууль	бурятская загадка
высок.	күндлгч стиль	высокий стиль
геогр.	географий	география
Ж.	«Жаңһр» (хальмг батрлыг эпос)	«Джангар» (калмыцкий героический эпос)
звукоподр.	э дурагч үг	звукоподражательное слово
лингв.	лингвистик	лингвистика
мед.	медицин	медицина
межд.	междометь	междометие
монг.	моңһл	монгольский
моңһл т.	моңһл тууль	монгольская сказка
м.ү.	моңһл үлгүр	монгольская пословица
нар.	нареч.	наречие
о.н.	орч.нерн	местоимение
парн.	хойр үгэс тогтсн үг	парное слово
перен.	тежг утхта	в переносном смысле
прям.	тер кевөрн	в прямом значении
см.	хөлө, үз	смотри
фольк.	амн үгин үүдөвр	фольклор
т.	тууль	сказка
т.н.	тоолгч нерн	имя числительное
т.т.	тээлвртэ тууль	загадка
у.т.	улсин тууль	народная сказка
х.т.	хуучрсн үг	устаревшее слово
ү.	үлгүр	пословица
үүлд.	үүлдөч	глагол
х.п.а.	хальмг поэзин антолог	антология калмыцкой поэзии
х.т.	хальмг тууль	калмыцкая сказка
х.ү.	хальмг үлгүр	калмыцкая пословица
ч.н.	чинрлгч нерн	имя прилагательное
А-С.С.	Амур-Санана А.	Амур-Сакан А.
Бад.А.	Бадмин А.	Бадмаев А.

Бал.А.	Балакан А.
Б.Т.	Бембин Т.
Докр.Б.	Докруна Б.
Д.Б.	Доржин Б.
Ж.А.	Жимбин А.
И.Л.	Инжин Л.
К.С.	Калян С.
К.Д.	Кеглтин Д.
К.Э.	Кектөн Э.
К.А.	Куукан А.
Н.М.	Нармин М.
С.Л.	Санган Л.
С.Б.	Саңжин Б.
С.А.	Сусен А.
Т.А.	Тачин А.
Ш.В.	Шугран В.
Э.Б.	Эрднин Б.

Балакаев А.
Бембеев Т.
Докрунов Б.
Дорджиев Б.
Джимбиев А.
Инджиев Л.
Каляев С.
Кугультинов Д.
Кектеев Э.
Кукаев А.
Нармаев М.
Сангаев Л.
Сангаджиева Б.
Сусеев А.
Тачиев А.
Шуграева В.
Эрдниева Б.

о - үгин чинр цээлһлһн. Объяснение смысла слова, его лексического значения.

◇ - хальмг келнд бээх келц үгмүд. Устойчивые словосочетания в калмыцком языке.

1, 2, 3 - Нег үгин болн адлэр келгддг (бичгддг) үгмүдин чинрмүд. Разные значения одного и того же или одинаковых по звучанию (написанию) слов.

ХАЛЬМГ КЕЛНЭ АЛФАВИТ

КАЛМЫЦКИЙ АЛФАВИТ

Аа	Жж	Өө	Тт
Әә	Зз	Пп	Уу
Бб	Ии	Рр	Үү
Вв	Йй	Сс	Ъ
Гг	Кк	Фф	Ы
Һһ	Лл	Хх	Ь
Дд	Мм	Цц	Ээ
Ее	Нн	Чч	Юю
Ёё	Ңң	Шш	Яя
Жж	Оо	Щщ	

А

Аав, б.н. О 1. Эцк. Отец, батюшка. Аавиннь эмдд кү тань, агтыннь сөөнд һазр тань. (Х.ү.). Аав минь уга цагт, бий минь һарад уга цагт. Өмн мет аав минь. (Ж.) 2. Эцкин эцк; экин эцк, өвк эцк; һаһц эцк. Дөд, прадед. Өөк аав; һаһц аав. – Аав, цөөһөн уутн. Аав, йөрөһөд уутн. Энтн тана отхн арвтнтн келән ишкөд, көдлмшт орж, түрүн олсн олзиннь дееж, - гиж Цаһан келв. (Э. К.)

Ааһ, б.н. О Сав. Чашка, чаша, пиала. *Ааһта ундн, ааһ цө. Ик ааһ.* - Сән, ав нег ааһ һуйр, хөрү өгхләрн, нег мишг һуйр өгхч, - гиж ахнь келнө.(Т.). Асхрад одхнь ааһ цусн биший.(Ж.)

◊ **Ааһ цусан асхх** – проливать кровь. Күүнө төлө, төрскөн харсж дөөлдх. Ааһ цусан асхлций. Өгр хар булгин көвед ааһ цусан асхлцнав.(Ж.)

Аару, б.н., анат. О Шаһа (бод малын). Альчик (крупного рогатого скота): Жәһр алтн шарһан ааруд хүврүләд, бийнь нәәмн келтө аралжнд хүврөд, кевтнө.(Ж.).

Аату, б.н. О Мөрнө бичкн шивңкө (шимнкө). Конская бабка (меньшая).

Авһ, б.н. О Эцкин ахнь, эс гиж дунь. Дядя (по отцовской линии). *Авһ ах; төрл авһ; авһ ач хойр.* Басц – эн ирсн өвгнө өнчн ач көвүн. Эцкнь өңрхлә, авһиндөн өссмн. (Бал. А.).

Авдр, б.н. О Модар кесн, халаһар олн зүсн эрә һарһад кеерүлж бүрсн яршг. Сундук, ларь. Авдрт өлг-эд, хувц-хунр талдан чигн юм дүрнө. Тер зөөртө авдрм батта һазрт хадһлгджана. (У.т.)

Авлһ, б.н. О Мөңг, талдан чигн үнтө юм күүнөс авлһн. Взятка. *Авлһ авх.*

Аврлт, б.н. О Хөөрллт, өршөлт, хөөрллһн. Харсч авлһн. Спасение; пощада.

Аврлт уга, ч.н. О Өршөнгү уга, хөөрллт уга, догшин. Жестокий, беспощадный. *Аврлт уга күн*. Тер аврлт уга атаманс хөрү ирж өлкөдвэе гиж теегин угатьнр саглжана. (И. Л.).

Агт б.н. О Чимкэн мөрн, күлг. Мерин, конь. Шулун гүүдлтө, сэн тохмта эр мөрн. Скакун, рысак. Түмн шар-цоохр агт. (Ж.). Агтин сөөг цалмар бөрдг. (Х.ү.).

Адрута, ч.н. О 1. Өөтө. Неровный, шероховатый. 2. Довңта, даңта, даңшата. *Адрута назр*. Зуг ода тер хаалһ альд бөөх? Хол болхий, өөр болхий? Адрута, даңшата болхий? (Д. Б.).

Адун, б.н. О Баг мөрд. Табун, косяк лошадей. *Сүрг адун, ажрһ адун*. Түмн шар-цоохр адун тооснаһ үргн гүүнэд. (Ж.). Мазн баатр, марлын чикн адуһичн көөж авхар ирвв. (Х.т.).

Адуч, б.н. О Сүрг аду, ажрһ аду, мөрдин баг хөрүлдг күн. Табунчик, пастух лошадей. Баатр Хар Жилһн: хаани адучв, - гиж бөөнө. (Ж.). Дөкөд адуч гертән бөөхлө, адһс гиж нанур иртхө. (Д. Б.). Мөрнь - күчтө мөрн, мөрнөһн адуч күчтө. (Х.п.а.).

Ажл, б.н. О Көдлмш, керг, үүл. Труд, работа, дело. *Үүдөөртө ажл; номин ажл; ухана ажл; ажлын өдр*. Бамб нөөмтө болв чигн, чаң-чиирг, шүрүслг юмн, көдлмш-ажлд йир эвтө, шунмһа болдмн. (Т. А.).

Алдр, ч.н. О Туурсн; алдршсн; нөртө. Славный, известный. Алдр күмнд даргддго. Алдр сөөхн нерм ик холд одад. (Ж.).

Альвн, ч.н. О Дөгөтө, дөгө һарһдг; шогч. Шаловливый. *Альвн харада; альвн күүкд; альвн салькн*. Альвн сөөхн күлгин альвар цокулл уга арднь орж йовна (Ж.).

Альхн, б.н. О һуурин хотхр талк (дотр халх). Ладонь. *Һарин альхн; альхна чигө (чинән)*. Шажни хойр альхан делгөд. (Ж.).

♦ **Альхн деерән бөрх** – эрклүлх, эркөр бөрх, эркөр өскх.

Альчур, б.н. О Толһадан боодг, һаран арчдг дөрвлжн эд, кизер. Платок. *Шеемг альчур, торһн альчур, бул альчур*. Ноһан альчурарн дайлад, нөөрлж ташуһарн гүүһн, нигт хамтхаста модд дуудһн болна. (К. Д.). Шар-цоохр альчуриг нааран һарһ. (Ж.).

Амха, ч.н. О Шүдн уга. Беззубый, щербатый. *Амха амн. Амха шүдн. Амха шүдтө амн*. Буля тедүкнд унж одһн амха шүдтө саман шүүрч авад, нүр-герин өмн одад, толһаһан самлад, үсән ясв. (Э. К.).

Аңһах, үүлд. О Оңһах, ил бөөх; зааглх. *Аман аңһах*. Открывать, раскрывать; зиять. Аңһасн амта болв чигн, зальдг хол уга. (Т.т. **Хөөч** – ножницы).

Аңһуч, б.н. О Аң аңдг күн, аң бөрөч; аңһучлһ кедг күн. *Аңһуч күн*. Охотник. Аңһуч болх санатач, аалинь цугтнь медх зөвтөч. (Э. К.).

Аңһучлх, үүлд. О Аң аңһ, аң бөрх. Охотиться. Көвүн һурв хонад, һулзң зеердинь унад аңһучлв. (Ж.).

Ар, б.н., ч.н. О Өмн үзгин туск талк; хөөт үзг. Тыл; север; задняя (тыловая) сторона; северная сторона. *Ар бий, ар үзг, ар талк*. Ар бийдөн хөлөхнь... Алтань үзгдв. (Ж.).

Аран, б.н. О Жажлдг шүдн; соя. Зуб (коренной), клык (у животных). Агт аран. Ноһан аранла харһсн шаһа бүтн һарх уга болжахгов. (Д. Б.).

♦ **Араһан зуух** – бийән һартан бөрх; күнд зовлң теслһн, күчр өвдкүр даах. Цугинь Бата дааһад тесөд, арань зуугдад хорнь буслад йовна. (Э. К.); **Ара харһулх юмн уга** – келн деерән тэвж идх үүрмг умш чигн уга; гесндөн өлг авх хот тас уга. Ара харһулх өвһн олдл уга (Ж.).

Арат, б.н. О 1. Зерлг, махч, үнтө арста аң; үнгн. Лиса, лисица. *Хар буурл арат; шар арат, улан арат, теегин арат*. Эжго һазрт нег арат гүүж йовад, өмнөн меңтө хавх үзнө. (Х.т.). – Харһу сө гүүж йовһн аратиг машин деерәс хаж авдг арһта залус бөөжт! – гиж өвгн өкөһөд, аратын зо илв. (Э.К.). 2. *перен*. Мекч күн; аратла өдл мекч. Хитрең. Арат сүүләрн меклдг, зуһу келәрн меклдг (Х.ү.). 3. Арһн.

Мех, меха. Аратын арсн; аратын арсар уйсн (кесн) дах. Арат зах; арат мехла.

Арвһр, ч.н. О Сарвһр, арвасн-сарвасн; сарсасн. Лохматый, косматый. Арвһр үстә; арвһр нооста.

Арвс, ч.н., б.н. О Чидлтә, күчтә. Богатырь, богатырский, очень сильный; великан, чудовище. Арвс әдл чидлтә; арвс баатр. Зермг улан Хоңһр дорхнь арвс әдл аһу ик идтә гинә. (Ж.). Аю әдл оврта, арвс мет чидлтә. (К. С.).

Арвта, ч.н. О Арвн наста, арвн нас зүүсн. Десятилетний. Арвта көвүн, арвта сурһульч.

Арһта, ч.н. Чадмг, чадмһа. О 1. Олмһа; эвтә; эвтә-довта; шулун; шулун-шудрмг. Умелый, находчивый, ловкий. Арһта күн арвн терг ачдг, күчтә күн нег терг ачдг. (Ү.). 2. перен. Мектә. Хитрый. Арһта күн.

Арһул, нар. О Ө угаһар; тагчгар, номһар; үрвәд. Тихо, спокойно, медленно. Арһул үг келх. Арһул юм көх. Арһул йовх.

Ард, нар. О Ар үзгт. Сзади, позади, за спиной. Уулын ард. Ардан хәләх. Көвүд цаг кәдлнә, көөһәд миисиг һарна. Хурдлж мис зулна, хулһнин ард орна. (С.-Б. Х.). Эмелиннь ард өмн һарад, жоладан өрә күч күрч йовдг болна. (Ж.).

Арһр, ч.н. О Өөтә; орхһр; тегш биш; адрута. Шершавый, неровный. Арзһр һазр – баахн довҗта һазр. Арзһр уул – кердгтә (шүдтә) уул, тегш биш уул. Арзһр шүдн – әдл биш шүдн. Арзһр альхн – шүрүн альхн.

Арл, б.н. О Төгәлң усн дотр бөөдг хүүрә һазр. Остров. Мини оңһцин йовсн мәр хәләһәд, нег дөрвн зун алд шаху һархлатн, арл бәәнә. (Д. Б.).

Арних, үүлд. О Уурта бөөдл һарһх; бүркг, миркисн чирә. Арнисн чирә; чирәһән арнилһх. Хмуриться.

Арслң 1, б.н. О Ик оврта, шарлңху нооста, махч аң. Лев. Эм арслң – львица. Арслң шүрүтәһәр дөврдг, эвтәһәр авдг.

(Ү.). Арслңгин баатр аратд керг уга, аратын альвн арслңд керг уга. (Х.ү.).

◊ Арслң зан – мамонт.

Арслң 2, б.н. О Мөңгн. Рубль. Арслң мөңгн. Нег арслң; арвн арслң; зун арслң.

Арсн, б.н. О Деерк нимгн һадр; хальсн. Кожа, шкура, мех. Күүнә махмудын арсн; малын арсн, аңгин арсн; арсн девл. "Нег жил туулан арсн чигн тесдмн", - гиж Пүрвө көвүдән дөгәж өгнә. (Бал. А.).

◊ Арсн ясн хойр – дөгд эццн, махн уга, хатсн. Арсинь авх – догшар засглх, цокх, гүвдх.

Архайг, б.н. О Ик-ик умштаһар оржах цасн. Оржах цасна ик-ик, сөөхн эрәтә умш. Снежные хлопья. Архайг цасн. Архайг цасн деерәс арһулһнар һаңжж унна. (К. Д.). Альдасви?... Генткн адһлад архайг цасн нислдв, уутар асхад-бадһлад, улм цааһас нислдв. (К. С.).

Асхар, нар. О Өдрин герл тасрад, шам асах цаг. Аятрад, нарн суусн цагт. Вечером. Асхар ирх; асхар болсн йовдл.

Асхн, б.н. О Сө болж йовх цаг. Вечер. Ора кем. Асхн болх; асхн ора, асхн кем, эрт асхн.

Асхни, ч.н. О Өдр чиләд, нарн суусн цагин. Вечерний. Асхни цаг; асхн үд. Асхни сержңсн сөөхн аһар өрчөрм наадна. (К. Д.).

Атхр, ч.н. О 1. Отхта, отхр. Кудрявый (о волосах). Атхр үсн. Атхр нооста хурһн. Атхр хар үсәрн альвлж Бамбала шоглна. (К. Д.). 2. Хурняста чирә. Морщинистый (о лице, коже). 3. перен. Зовлңта бөөдлтә, миркһр, уурлсн. Хмурый, угрюмый. Атхр хәләц. Атхр дүрстә залусин чирәст уутьрсн нүдд чирмлдв. (И. Л.). Хәрнь шидрә дөгд атхр болад бөөвл. (Э. К.).

Ахрар, нар. О Товчлад келх; дала үг келлго; ут бишөр. Коротко, сжато. Ахрар келх; ахрар төөрх. Үгин ахрнь сән, дееснә утнь сән. (Х.ү.).

Ач 1. б.н. О Ач-дүүнрин күүд: ач көвүн (сын сына, сын брата); ач күүкн (дочь сына, дочь брата). Внук, внучка, племянник, племянница (по мужской линии). Ачан таньдго – өнр, агтан таньдго – байн. (Х.ү.). Эднэ ач көвүн, баахн залу, эмэлтэ бөөсн мөрөн услж авад, мордад харна (М. Н.). Таңсг Бумб хаани ач гинэ. (Ж.).

Ач 2. б.н. О Күндлһн; сән үүлдвр күцөлһн; тус күрглһн; ач-тус. Заслуга, услуга. Күүнд кесн ач кезэ чигн үрдмн биш. (Э. К.). – Намаг үклэс харсж авт, тана ачитн би мартш угав, – гинэ. (Х.т.).

Ачта, ч.н. О 1. Күндтө; өмтн күндлдг. Достойный, заслуженный. Ачта күн. Ачта багш. 2. перен. Ач кесн. Полезный. Ачта кедлмш.

Аш, б.н. О Көдлмшин күцэмж. Күцэсн көдлмшин (көргин) чилгч, диг. Результат; итог; выводы. Ашнь сән; сән аш; аш уга. Сурһулин аш – тосн, харһуһин аш – цусн. (Х.ү.).

Аюл, б.н. О Эәмшг; эәмшг учрасн теңгрин, йиртмжн, бөөдл; зуд, гүрм. Стихия, бедствие. Дөөнэ аюл бичэ үзгдтхэ. Назр чичрлһнэ аюл. Налас даву аюл уга. (Х.ү.).

Аюлта, ч.н. О Эәмшгтэ; эәмшг учрасн бөөдлтэ; зовлңта; гүрмтэ. Опасный. Аюлта цаг.

Ә

Ә, б.н. О Дун; шууган; нарчах дун. Звук; шум. Тодрха өс (дун); ө уга. Бум күүни ө нарад һагц күн торс гиж үзгдв. (Ж.). Тачкнсн ө соңсгдв. ◊ лингв. Эгшг өс – гласные; хадвр өс – согласные.

Әә балт, б.н. О Көзэңк дөөлдлһнэ зер-зев. Ут бөрүлтэ (рукоять), хурц иртэ, кевөрн хавсн сарин бөөдлтэ сүк. Бердыш (боевой топор с лезвием в форме полумесяца и длинной рукоятью). Савр баатрин дурта зер-зевин нернь – өө балт. Найн негн алд өө балтарн күрңгин шүрүһөр ирж цокн йовна. (Ж.).

Әәдго, ч.н. О 1. Зөргтэ, зүрктэ. Юмнас өөхөн меддго. Юмнас сүрддго. Храбрый, бесстрашный. Юмнас өәдго күн. Киитнэс өәдго урһмл. 2. перен. Батта; зөргтэ. Стойкий, непоколебимый.

Әәлһн, б.н. О 1. Юмнас өәж бөөлһн. Юмнас сүрдлһн. Чочлһн (чочад өөх). Боязнь, страх, трусость. 2. Икөр өөснөс кэлтэ учрсн үүмән; үүмэтэ бөөлһн; сүр-сүмсн уга бөөлһн. Паника.

Әәлһх, үүлд. О Сүрдэх; чочах, сүмсинь авх. Пугать; угрожать; шантажировать. Әәлһж шахх.

Әәмтхө, ч.н. О Юмнас үргэд, чочсн, сүрдсн. Боязливый, пугливый (осторожный); трусливый. Әәмтхө күн; өәмтхө аң, өәмтхө хөлөц. Әәмтхө күн сүүдрөсн өәдг. (Х.ү.). Йиртмжд йир өәмтхө. (Т.т. Туула). Сүргэсн салгсн гөрөсн өәмтхө гидг эс билү? (Ж.).

Әәмшг, б.н. О Сүрдсн (ээсн) бөөдл. Гүрмтэ бөөдл. Үүмэтэ бөөдл. Аюл. Опасность, угроза, страх. Әәмшг уга бөөлһн. Әәмшг харх. Әәмшг уга. Әәмшг келж ирдго. (Х.ү.). Тер түмн шар-цоохр агтиг кел таслж көөж авхла, манд өәмшг уга. (Ж.).

Әәмшгтэ, ч.н. О 1. Догшн; сүркө; аюлта; үүмэтэ; күн өөх. Опасный, страшный. Әәмшгтэ бөөдл. Әәмшгтэ зүүдн. Әәмшгтэ йовдл. Тадн ик өәмшгтэ улс бөөжт. 2. перен. Сүркө догшн. Күчтэ. Грозный. Әәмшгтэ күчн. Әәмшгтэ чидл.

Әәрг, б.н. О Чигәнэ эки деер үс көһэд, икөһэд кедг ундн. Айран. Әәрг-чигән. Хулһн шаһад өәрг келж, нег хаана адуч ирхлэ, өгнэ. «Шимтэ сөөхн өәргв», – гиж адуч келнэ. (Х.т.). Әәргиг бүлхлэ тосн ундг, эсриг сөрхлэ – керүл болдг. (Х.ү.).

Әәрм, б.н. О Орн-нутгин цөрг. Армия. Әәрсөн өәрм. Әәрмд цөрглх. Әәрмд мордх. Әәрмөс ирх.

Әәтэ, ч.н. О 1. Дуута, айста. Звонкий, звучный. Сөөхн өәтэ. Әәтэ хоңх. 2. Шуугата, ниргөтө. Шумный.

- Ээтрүлх**, үүлд. О Төвкнүлх; амралх; сергэх; номрулх. Успокаивать. *Ээтрүлж наадулх*. Одак Пүрвө көвүн, эмд күн, одхларн терүг хөөж олх гиж эн бийэн ээтрүлнэ (Инжин Л.).
- Өөх**, үүлд. О Юмнас сүрдх; чочх, сүмсэн алдх. Боятся, страшиться. Олн өнр гиж биче өөһич. (Ж.). Эөхлө биче ке, кеснэ хөөн биче ө. (Х.ү.).
- Өгрх**, үүлд. О Эгрх; өгрэд хатх; хумхарх; нарнд шатж. Выцветать; выгорать; Хойр талан шуукрлһнд һазрин өвсн хойр талан өгрэд. (Ж.). Бичкнөс авн сурһмж бийиг өгртл дахдг. (К. Д.).
- Өдл**, ч.н. О 1. Йилһэн уга; ижл бөөдлтө. Равный; похожий; одинаковый. *Өдл бөөдлтө; өдл чинртө*. Эмнг тег, өр дотрк алтнла өдл зөөрөн эклж илдкв. (Н. М.). 2. нар. цацу, ижл. Подобно; как; похоже. *Чидлэрн өдл*. Керүлч күн нохала өдл, ховдг күн кералө өдл. (Х.ү.) Нурһарн цацу. Тер чамла насарн цацу.
- Өдлөр**, нар. О Цацуһар; нег ижлөр; цацу-цацуһар, цацу кевэр. Одинаково.
- Өдлцүллһн**, б.н. О Дүңцүллһн; цацуруллһн; дуралһн. Сравнение.
- Өдлцүлх**, үүлд. О Дүңцүлх; цацурулх; дуралх. Сравнить, равнять.
- Өдлцх**, үүлд. О Дүңцх; цацурх. Быть одинаковым; Эмтнд сө кесн байрла өдлцх байр уга. (К. Д.).
- Өкрмдлһн**, б.н. О Арһлһн; давхцан; киһһн давхцүлж авлһн. Одышка.
- Өкрмдх**, үүлд. О Арһх; эмсхх; кинь давхцх. Страдать одышкой; Тер өкрмдөд бөөв. Удсн уга, адуч көвүн Лаша өкрмдн, эмсхлсн орад күрөд ирв. (Д. Б.). Эрчм өкрмднө... чидл уга... (Д. Б.).

- Эмдөр**, нар. О Эмтө бийөрн, эмд-эрүл бөөсн деер; эмд бөөсн деер; эмсхлтө бөөсн деер. Живьём; живо. Хар Кинэсиг Арслңгин Цаһан баатрлаһинь эмдөр күлн чирүлв. (Ж.).
- Эмд**, ч.н. О Эмтө, киите, эмсхлтө, үксн биш. Живой. *Эмд бөөх*. Арвн хойр зурһан миңһн баатран эмд мет цуглулж суулһад. (Ж.). Эмд йовсн хөөн ааһин ам зуух; эмд күн – арһта. (Х.ү.). Эмд йовхла, ацата темән чигн үзгднө. (Э. К.).
- Эмдрх**, үүлд. О Эмн орх. Оживать, воскресать. Арһта Улан Хоңһрнь эмдрөд босв. (Ж.).
- Эмнч**, б.н. О Бийиннь арһ хөөж, биидөн туста юм кедг күн. Эмндөн туста. Эмнөннь арһ хөөдг күн; бийдөн тус күргдг, хажудк бөөсн эмтиг керглдго күн. Эгоист. Эмнч күүнөс хол йовхмн. (Б. А.). Эмнч күн му некд. (Х.ү.).
- Эмтөхн**, ч.н. О 1. һашун биш, шикрин амтта. Сладкий. *Эмтөхн альмн. Эмтөхн уста худг*. Хашнь эмтөхн, хөөсн бичкн. (Т.т. Эндгн). Эмтөхниг һашурулхд йир амр, һашуниг эмтөрүлхд күчр. (Х.ү.). Эмтөхн тарвс үзжөж, амслго яһж төсдв. (Д. Б.). 2. перен. Жөөлн, сөөхн, сән, тааста, таалмжта, чееж хаңһадг. Приятный, доставляющий удовольствие. *Эмтөхн келн* – айслж, эрклүн бөөдлтөһөр үг һарһж келх; сөөхн (жөөлн) үг келх. *Эмтөхн нөр* – айта сөөхн нөөртөн диилгдөд төвкнүн унтлһн. Орчлнд юн өмтөхмб? (Т.т. Нөр). Эмтөхн нөөртөн диилгдөд одсн дару... (Э. К.).
- Эңг**, б.н. О 1. Бүкл юмиг хувасна хүв. Часть, отдел; группа. *Нег эңг*. Тер эмтнө эңгд мана хальмг урн үгин нөрн бичг зерглдж йовна. (Э. К.). ...Эврэ церглжөх эңгдөн күрх тер Пүрвөн өмн босв. (Д. Б.). 2. Тасрха, зүсм, керчм. Обрывок, отрез, кусок. 3. грам. Хүв үг. Частица. 4. мат. Тооһин девсц. Разряд.
- Эңглх**, үүлд. О Хувах, салх, өңг-өңгөрнь йилх, баглх, хүв-хүвөрнь кеж авх. Делить; отделять; группировать.
- Эрө**, нар. О Баахн-баахнар; эс медгдгөр. Едва, еле-еле. *Эрө йовх. Эрө үзгдх; эрө багтх*. Эрст бөөсн час хөлөхлө, эрө

гиж арви час болж йовхнь үзгдв. (Н. М.). Эрэ үлэсн салъкн эрө ноһа көндөнө. (К. Д.).

Эрөхн, нар. О 1. Архулхнар, үрвэд эс медгдмөр, невчкнөр; болһамжтаһар; архулхнар; өрвөд; адһлго; уданар. Чуть-чуть, еле-еле.

Эрвлх, үүлд. О 1. бичкн-бичкнөр эдлх; дүрх, хоршах; хурамштаһар бөөх. Беречь, экономить. Мөңгөн эрвлж эдлх. 2. Санан зовх, хөөрлх. Жалеть, щадить. Бийөн эрвлх. Эцкин һанц көвүһән кү кехәр седжәк улс ода, тедн чамас юһан эрвлх билә. (Д. Б.).

Эрвч, ч.н. О Баһ-баһар эдлдг; хурамштаһар бөөдг; эрвлдг. Бережливый, экономный. Эрвч күн. Орси оруһан эрвлж эдлдг күн. Эрвч күн – бийдән туста. Эрвчд – кишг хурдг. (Х.Ү.).

Эрллһн, б.н. О Йовлһн, жилилһн, уга болж одлһн; эрлж одлһн, уга боллһн. Исчезновение. Жигтә эрллһн.

Эрлх, үүлд. О Йовх, жилих, уга болх; уга болж одх. Исчезать. Гүүһәд эрлх; гертәсм һарч эрл. Не, эрлцхөг тедн, каарад одцхаг. (И. Л.).

Эрүн, ч.н. О 1. Цевр. Чистый; святой; Эрүн цевр уста худг. Эрүн цаһан мөңгн ширә. (Ж.). 2. перен. Цаһан. Священный. Эрүн седкл – цаһан седкл. Күндтә мана улс, би таднла эрүн седкләсн күүнджәнәв. (И. Л.). Чирән сәәхнәс чеежүн сәәхн эрүн. (Бал. А.).

Б

Баатр, б.н., О Ик күчтә, ик чидлтә, ик зөргтә күн. Ик гидг залу-зөрг, чиирг. Богатырь, герой. Баатр күн. Зөргтә баатр. Адг гисн баатрнь һанц бийәр долан миңһн баатрт зөвлдг. (Ж.). Баатр нег үктл, әәмтхә миңһ үкдг. (Х.Ү.). Баһ өсөд босхларн, аштнь баатр чигн болад туурдг. (К. Д.). 2. ч.н. Зөргтә, зөргмг, баатрлыг. Богатырский; геройский; отважный. Баатр йөвдл. Баатр кевәр бийән бәрх. Нарт делкән орни чиирг, чаңһ, бөк, баатр - эн тоотыг өөрән дахулгсн.(Ж.).

Баахн, ч.н. О 1. Бичкн; жижг; үчүкн; ик биш, бичкн нурһта. Маленький, небольшой; 2. Баһ; баһ наста. Молодой. Баахн көвүн. Баахн залу. Баахн бөөдлтә. Баахн наста күүкд кевтә. (Ж.). Мөриг нег баахн көвүн көтләд һарв. (Бал. А.). 3. нар. бичкнөр; ик бишәр; невчкн зуур. Помалу, немного. Баахн зуур амрч авад һарад гүүв. (М. Н.).

Баахнар, нар. О Баһ-баһар; бичкнөр; ик бишәр; бичк-бичкнөр. Немного; помаленьку, понемногу. Баахнар хот эдлх. Көл баахнар өвчөнә.

Бавһр, ч.н. О Арвһр; сарвасн; сарвһр; бависн. Лохматый; пушистый; обросший. Бавһр нооста ноһа. Бавһр өвгн шовһр жидтә. (Т.т. Зара). Арвасн бавһр зарцас эн алдрж зулж чадхш. (Д. Б.).

Бавуха, б.н. О Үсн тежәлтә, сәрсн живртә, сөөд нисдг юмн. Летучая мышь. Аратс дунд – аратн, живртн дунд живртн. (Т.т. Бавуха). Барана өмн бавуха. (Т.т. Оньс).

Баг 1, б.н. О Баглсн, цуглулсн, негдүлсн. Группа, отряд. Нег баг улс. Баг арлмуд. Тер багт би биилн-дуулдг, “Жаңһрин” зах - зухинь меддг күн болад орв. (Э.К.). Багар бөөхлө, бөөхд чигн сән болжәхгов. (Д. Б.).

Баг 2, б.н. О 1. Нигтәр урһсн урһмл. Шагшг урһмл. Заросли. Ик баг яшлар орад. (Ж.). Бүчрәри чидл авад, багарн урһж нөөхлнә. (К. Д.). 2. Багла өвсн. Боодг хулсн. Багла цөцг. Связка; пучок.

Багш, б.н. О Күүкд сурһдг, сурһмж өгдг эрдмтә күн. Учитель. Багш – күндтә күн. Мана багшт - өәмшг уга. (Бад. А.). Бийән сурһдг багшан күндл. (Х.Ү.).

Багшлх, үүлд. О Күүкд сурһх; медрл өгх. Учительствовать, преподавать. Багш болж көдлх. Школд багшлх; селәнд багшлх. Олн жилд багшлх.

Баһ, ч.н. нар. О 1. Бичкн; ик биш. Малый, небольшой. Баһ уул; баһ болх; ик баһ уга. Мөрәһинь ик баһ гил уга наадултн.

(Ж.). 2. Баахн насна цаг. Үйн цаг, дүүвр. Баһ насн. Младший; молодой. Баһ улс нег-негндэн дөң болдмн. (Эрнжэнэ К.). 3. Үүрмг. Мелкий. Баһ ясинь хамрарн һарһад идж оркв. (Ж.). 4. Баһар; бичкнөр; баахнар; ик бишөр. Мало, немного. Баһ өгснднь - үдлөд, ик өгснднь хонад. (Х.ү.).

◊ **Баһ дүүвр насн.** Юность. Энүнд баһ дүүвр насна өдрмүд сангдв. (И. Л.).

Баһар, нар. О Бичкнөр; баһ-саһар; ик бишөр. Помалу, поменьше. *Баһар туслдг. Баһар кех. Баһар өвс хадх.*

Бадм, б.н. лотос. О 1. Ик-ик сөөхн цецгүдтө урһмл. Бадм цецг. Өргн Шартг гидг далань... өңгтө бадмин герл һарад бөөдг гинө. (Ж.). Цегэхн булгин уснд урһсн өрүн цаһан бадм цецг. (Д. Б.). Баахн нуурт бадм цецг һаңхна. (Т.т. Зул – лампадка). 2. **Бадм чолун** – рубин. Ке-сөөхн, улавтр өңгтө үнтө чолун.

Бадмшх, бадмшрх, үүлд. 1. Цецгэлх. Цвести, расцветать, распускаться (о лотосе). 2. *перен.* Ухан орад, батрад төлжх. Өсх, төлжх, ясрх. Подрастать, крепнуть, развиваться, умнеть. Баахн бичкн дүүнрэн бадмшад угаднь мордлалив. (*Фольк.*). Очр-һөрө, нааран-цааран йовднжаһад, бадмшрад уга хооларн домбрин айсас салшгоһар негдүлөд эклв. (Д. Б.).

Байр, б.н. О 1. Седкл ханх бөөдл, седкл байн бөөлһн. Маңна тиньгр бөөлһн. Радость, веселье. *Байр ик. Байр күргх.* Делкөд байр өгснөс даву хув уга. (К. Д.). 2. *перен.* **Седкл кишгөр дүүрх** – переполниться радостью в сердце. Седкл төвкнүн байрта бөөх. Зуг, дууһичнь дуулнав, зүркндөн байр урһанав. Өргмжтө жирһл үүдөх. Байр үүдөсн үрндөн, Бадм көвүн, чамдан. (Н. М.).

Байрлх, үүлд. О Ик байр-бахмжта бөөх. Маңна тиньгр бөөх. Радоваться. *Икөр байрлх.* Байрлж, - Сән! - гиж зөрлг болад, арнзл зеерд деерэн дөкн мордв. (Ж.).

Байрта, ч.н. О Бахтж маңна тиньгр бөөх; байр үүдөсн. Радостный, *Байрта зөңг. Байрта чирөһөрн. Байрта*

серх. Байрта өдр. Меңд, байрта харһий. (Э. К.). Үкв чигн – нертөһөр, үлдв чигн – байртаһар. (Х.ү.).

Балт, б.н. См. **Өә балт.** Бердыш. Күнд шар балтан хөрүлж ав. (Ж.).

Бар, барс, б.н. О Күчтө чидлтө, ик оврта, жөөлн нооста, махч зерлг аң. Тигр; барс. Көдөд бөөсн көгшн барсин цөсн билц тустл хөөкрөд оркв. (Ж.). Барс өтг хойриг базһлдулн сиилж. (Ж.). Барсин сүүлөс бичө бэр, бөрсн хөөн бичө төв. Барсиг медө бөөж, мөринь бичө мөрд. (Х.ү.).

Бат, ч.н. О 1. Чаңһ. Крепкий, прочный. *Бат зөңдө. Бат утцн; бат дөөсн.* Батар уйсн алдрдг уга, батын ээж уульдг уга. Үгин ахр сән, илгнө батнь сән. (Х.ү.). 2. *перен.* Чаңһ-чиирг болһһн; итклтө, нөөлвртө, чидлтө, эвдрэн уга. Нег мөслх. Хату шиидвр авх. Надежный, выносливый. *Бат үг. Бат түшг. Бат цогц.* Мөрн цөргт манахсас үлү эвтө, һавшун бат улс ховр болх. (И. Л.). Цогцм одач бат, цусн зүркнд халун. (К. Д.).

Батлх, үүлд. О Чаңһах; батар боох; нег мөслж авх. Укреплять, утверждать. Сурһульдан шунхмн, унтл кевтл уга дасхмн гиж шиидөд, батлад оркввидн. (Бад. А.). Би көдлн бөөж заочн дасх болад, батлад авчксн биший. (Бал. А.).

Батрх, үүлд. О Чаңһрх; бат болх; нег мөслх. Укрепляться, утверждаться. Ииртмжин төрнь хад мет батрад, жирһж дүргж бөөдг мөн. (Ж.). Цогц чаңһрв, урмдм батрв. (И. Л.).

Бахмж, б.н. О Өврл; таалмж; бах; ик байр. Восторг, восхищение. Би даңгин үнн седклөсн чамар бахмж кедг билөв. (Бад. А.).

Бахмжта, ч.н., нар. О Байрта; таалмжта; байртаһар, таалмжтаһар. Приятный; радостный. *Бахмжта бөөдл.* Бахмжта бат нэр кей. (Ж.).

Бачм, ч.н. О Шулуһар, хооран саалго кедг. Срочный, спешный. *Бачм керг. Бачм төр. Бачм үүл.* Үүл минь бачм билө.

(Ж.). Сөөни өрөллө дуудулгарн, бачм кeрг харһснь эдн медв. (Бад. А.).

Бээрн, б.н. О 1. Бөөдг назр; бээршсн орм. Местонахождение, место. *Бөөдг бээрн*. Бээршдг назр. Мал идшлдг назр. Тедн хаша бөөсн аэмгүдиннь назр ээлж авад, то тоомжго өссн малмудан хэрүлх бөөрнө төлө ноолдв. (Бал. А.).

Бөөшн, б.н. О Эндр сөөхн өргө; харш. Ик өндр дүнгөсн тосхлт. Дворец, башня, здание, дом. *Кремлин бөөшн*. *Сойлын бөөшн*. Шатр болгсн шар цоохр бөөшндөн шөргөд, ирэд буув. Зүүлэд йовж йовтлнь алтн шар бөөшн харһад ирв. (Ж.).

Бөрх, үүлд. О 1. Йовуллго бөөх, хартан авх. Держать (в руках); брать (в руки). *хартан бөрх*; *хар дөөрөн бөрх*. *Дегтрэн хартан бөрх*. 2. Авх; бөрж авх; хавлх; шүүрх. Повить, хватать. Аң бөрх; заһс бөрх. Нег дөжж заһсч өрүн өрлө заһс бөрхөр холур һарад йовдг болна. (Х.т.). 3. Юм тосхх. Строить, ставить. *Гер бөрх*. Тосхачнр шин гермүд бөржөнө.

◇ **Ам бөрх** – күчөр дууһинь таслх; күчөр үг келүлл уга бөөх. **Наад бөрх** – күүһөр зог көх. **һартнь бөрүлх** – өшөһөн некж авх. Тер хар саната улсин һарһсн хамгинь һартнь бөрүлэд, амнднь зуулһад төвхвидн. (Д. Б.).

Билг, б.н. О Ухан; нөрн ухан; эрдм; чадвр. Способность; талант; ум. Дүүдэд сурһуляс талдан зөөр уга, арһта болхла, төңгр энүнд билг өгсн болхла, школд орг, сург. (Т. А.). Ол келсн улыг, цө келсн билг. (Х.ү.).

Билгтө, ч.н. О Нөрн ухата. Способный, талантливый, умный. *Билгтө күн*. *Билгтө шүлгч*. *Билгтө сурһульч*. Эн күн цуг хальмгүдиг цуглуулж авад, билгтө, эрдмтө, хурц келтө улс шүүж авв. (Э. К.). Бийән берсн залу нутг залдг, билгтө үптө күн зүрк бөрдг. (Х.ү.).

Бирчих, үүлд. О Морчих, корсих, һашун юм идсн бөөдл һарһх. Морщиться. *Бирчисн чирэтө күн*. Урдкан илднь үзжөх метөр залуһин нүднь бүриһэд, чирәннь бирчиһэд одв. (Д. Б.).

Ботхн, б.н. О һарад жил болад уга темөнө төл. Верблюжонок. *Темөнө ботхн*. Темән, темән төөрүхө, темөнө ботхн тенүхө. (Даржң).

Бөк 1, ч.н. О Ик чидлтө, чаңһ-чиирг. Крепкий; сильный; могучий. *Бөк күн*. Уул бөгтрм бөк. (Ж.). Бий бөк болхла, негиг диилдг, сурһульта болхла, олыг диилдг. Эмтө юмнд арслң бөк. (Х.ү.). Бөк мөрнд бөөр өлгөтө. (Т.т. Сиик).

Бөк 2, б.н. О Ик чидлтө күн; ноолдач; ноолдана марһанд орлчач. Борец, силач. *Бөк – ноолдач*. Таниг хан күүкн иртхө гила, бөкөн көж ноолдулн гиж бөөнө. (Ж.). Элстин ар девсңд тер цагт мөрд урлдулдг, һөөхүл һардг, бөк ноолдулдг халцха билө. (Э. К.).

Бөлвө, б.н. О 1. Көөснөс һардг юмн, умш көөсн. Пузырь; пена. *Усна бөлвөс*. 2. *перен*. Похожий на пузырь, пену. Бөлвөн бөөдлтө; бөлвөс дурасн. *Бөлвө өвсн*. Мөңгн цөгцс болсн бөлвөс салькнд халһрж нүүлдөд, камбин үнрөн каңкнүлж аһарт тараж дүүргөд оркна. (Д. Б.).

Бөлвөлх, үүлд. О Көөстх; бөлвөс һарһх. Пениться, пузыриться. Бүрө сөөхн көөснһән толһа дөөрөн бөлвөлн цацв. (Ж.).

Бу, б.н. О Хаж олзлдг зевсг. Хавал. Ут пистүл. Ружьё. **Хойр амта бу** – двухствольное ружьё. **Оһтр бу** – карабин. *Бууһар хах*. “Йор урдас, заңһ дөөрөс”, – гиһэд, бичкдүд бу бөрөд наадад бөөхлө, дән болна гидмн. Дән бичө үзгдг! Чикнд бичө соңсгдг! – гиһэд эмгн бурад йовж одв. (Э. К.).

Булг, б.н. О 1. һазр дорас усн һардг һазр. Источник, родник. *Экн булг*. *Киитн булгин усн*. Һолын экн – булг, күүнө экн – һаһцнр. Бурһсн модн сүүдртө, булгин усн ундта. (Х.ү.). Киитн булгин уснд йовсн оцл көк һалзниг бөрөд көтлөд авв. (Ж.). 2. *перен*. көрң; зөөр; көрңгин (зөөрин) экн. **Оруһин булг** – источник дохода; **эрдмин булг** – источник мастерства; **зөөрин булг** – источник богатства. 3. *мед*. гнойник, гнойный отит. Өөртө шарх. **Чикнө булг** – чикнөс өөр һардг гем.

Булгах, үүлд. О Өрө үзгдх; өрө үзгдж нарх. Высовываться; показываться. *Өрөжөн уга булгах*. Сар бултаһад нарч йовна. Делкөн шарһ нарн бултаһад нарч йовна. (Н. М.).

Бултлһн, б.н.. О Далдлһн. Күүнд үзгдлго бөөх. Өмтнө нүднд үзгдлго бөөх. Күүнэс бултлһн. Прятки, скрывание.

Бултх, үүлд. О Улст үзгдлго бөөх; нүднд үзгдлго бөөх. Спрятаться, скрываться. *Олн өмтнэс бултх*. Амнднь нег хамтхас дүрж оркад, Жәңһр бултв. (Ж.).

Бумб 1, б.н. О Көшә. Памятник, монумент. Хотл балһсн дунд күрл бумб дүңгөв (төвгдв).

Бумб 2. Бумба (название легендарной страны изобилия и мифического океана в героическом эпосе “Джангар”. Хальмг баатрлыг “Жәңһр” эпост келгджәх жирһлтө, төвкнүн, байр-жирһл үүдәсн, сәәхн орн-нутгин болн аһу ик гүн далан нерәдлһн. Бумбин орн төвкнсн бөөнө. Бумб дала гидг далан көвөд. (Ж.).

Буурл, ч.н., б.н. О 1. Цаһавтр, борвтр өңг. Седой; седина. *Буурл сахлта (үстө)*. Цал буурл сахлта, цаһан өвгд нег дуңһра күцв. (Ж.). 2. Бор, борлңху зүстө (мөрнө зүсн). Чалый (о масти лошади). Эвтә буурл һалзн мөрим тохж өгтн! – гиж хәәкрв. (Ж.).

Бүл, б.н. О Нег герт бөөх эк-эцк күүкдлөһөн, өрк. Семья, семейство. *Өрк-бүл; гер-бүл; ик бүл*. Өвгн орж ирн үзнә: гернь йир уутхн, олн күүкдтә, угатя бүл бөөснь медгднә. (Эстонск тууль).

Бүлән, ч.н. О 1. Ик халун биш; әрвжго халсн; бүләкн. Теплый. *Бүлән усн*. 2. перен. Относится доброжелательно к кому-л. Быть добрым, сердечным. Таасх, дурлх, жөөлн заңган үзүлх. *Бүлән нүдәр хөлөх*. Бүләкн (бүлән) нүдәр хөлөхлө, иньгин седкл хандг. (Х.ү.).

Бүлтөх, үүлд. О Бултхр нүдтә болх; бүлтхр болх. Быть пучеглазым, быть выпуклым. Баркс һолын экнд бер күүнә ясн. Нүдән бүлтөһад, чикән сертәһад. (Т.т. Цецгәлжәх тарвс).

Бүр-бүр, ч.н. О Шир-шир, ширжңнәд оржах хур. Мелкий, моросющийся дождь. *Бүр-бүр хур*. Бүр-бүр гисн хурта, сер-сер гисн салькта Бумбин орн гинә. (Ж.).

Бүркг, ч.н. О 1. Төгәлң үүлтө, нарн уга йиртмжин бөөдл. Пасмурный. *Бүркг өдр – нарн уга өдр*. Намрин шүрүн салькта, бүркг тиим өдр. (М. Н.). 2. Неясный, темный. Тодрха биш, өрө үзгдм.

Бүрүл, б.н. О Асхн болж йовх цаг. Нарн суусна хөөн, гегән тасрад, барң-бүрң болсн цаг. Сумерки. Асхн бүрүлин гегә даһад, хурлар орад ирцхәв. Тиигөд бөөтл нарн сууһад, бүрүл болв. (Э. К.).

Бүүр, б.н.. О Бәәршсн (бөөх) һазр; бүүрлжәх орм, һазр. Стойбище, стоянка. Бүүрин өлзә хальдж, бусдын аюлас зөөлж; бүрн-тегс менд, бүгдәр амулң бөөтхә. (*Фольк*. Шин бүүрин йөрәл). Зуна бөөсн бүүрән соляд, ода хотхрин зүн бийдк амнд бөөсн ширк талвн дөөр бүүрлж. (Д. Б.).

Бүүрг, б.н. О 1. Эмәлин өмнк эс гиж ардк матиһад нарч ирсн захнь. Седельная лука. *Эмәлин бүүрг*. Тасмин цаһан жолаһинь деш мөңгн эмәлин бүүргд торһад оркв. (Ж.). 2. О Өсрж һәрәддг, шим-шүүсәр бөөдг, хазач үүрмг хорха. Блоха. ...Өлзәт, бүүрг хазсн мет, чочн өсрв... (Б. һ.).

Бүч, б.н. О Деесн; тасм. Шнур, тесьма; лента. *Өркин дөрвн бүч*. Ооср бүч уга орд цаһан өргә харһв. (Ж.).

Г

Гегән, б.н. О Өрүн өрлө нарн күццдән һарад уга, асхн нарн күццдән сууһад уга цагт һазрин баран герлтсн көм. Свет; сияние; освещение; рассвет. *Өдрин гегән, асхни гегән; гегән тасрх* – асхн болж, харңһурж йовх темдг. **Гегән орх** – өр цөөх; герлтх, цегәрх. Бүрүлин гегән тасрж йовх цагт тер нуурин көвөд суудг болна. (Бад. А.).
◇ **Нүднд гегән орх** – юм үзх; нүднд харан орх.

Гегэрх, үүлд. О Герл орх; герлтх; цөөх. Светить, сиять, освещать; рассветать. Селгэн ирдмн болтха, сөөгин харңу гегэртхэ. (Д. Б.). Орчлң наран гегэрдг, күн медрлэр гегэрдг. (Х.Ү.).

Гегэтэ, ч.н. О Герлтэ. Светлый. Герл орсн; цөөсн.

Гедэх, үүлд. О Нурхан хоталһх; ханах. Выгибаться; откидываться назад. **Гедөж йовх** – нурхан хоталһж, толһаһан гедэлһж йовх.

Геех, үүлд. О Бээсн, медрн юман алдж үлдэх. Терять, оставить, утратить. **Хаалһан геех** – төөрх; **цаган геех**. **Чидлэн геех** – чидл уга болх; **толһаһан геех** – зүүлх; донрх.

Гейүрлһн, б.н. О Байр уга, хундлта бөөлһн; саначрлһн; седклэрн зовлһн. Грусть, тоска.

Гейүрх, үүлд. О Байр уга, хундлта бөөх; саначрхх; седклэрн зовх. Грустить, тосковать, унывать. Гейүрсн күүкнэ седклэс гүн теңс бөөхий. (С. А.).

Гекх, үүлд. О Толһаһан доркшан худс гиж, зөвтэ гисн темдг өгх. Кивать. **Гекж мөндлх**; **гекж күүнүр заах**. Түүгинь туула медркөд, тагчгар толһа гекв. (Д. Б.).

Гем 1, б.н. О Өвчн, цогц гемнлһн; гем-шалтг. Болезнь; повреждение. Гемин экн – бузр. (Х.Ү.). Э, цуһар менд, гем-шалтг уга бөөнөвдн. (Т. М.).

Гем 2, б.н. О Буру йовдл һарһлһн; үүл һарһлһн. Вина, провинность. **Гем һарһлһн**. Кесн гем эзэн темцдг, кецин усн һууһан темцдг. (Х.Ү.).

Гемго, ч.н. О 1. Эрүл; менд; гем-шалтг уга. Здоровый; 2. Гем-зем эс һарһсн. Невинный. 3. нар. ничего, пусть. Гем уга, тиим болтха. Гемго, ирг; гемго, сән.

Гемтө 1, ч.н. О Өвчтө; шалтгта; эвго; гем ирсн. Больной. **Гемтө бөөх**.

Гемтө 2, ч.н. О Буру йовдл һарһсн; гем һарһсн; үүл һарһсн. Виновный. Гемтө күн гилвлэдг, дээртэ мөрн шарвлэдг. (Х.Ү.).

Гемтх, үүлд. О Өвчн ирх; шалтглх, таасго болх. Болеть.

Гемшөх, үүлд. О Бурушах; ичртө, йосн уга йовдл һарһснднь бурушах. Обвинять. **Бийән гемшөх**; **кү гемшөх**.

Генн, ч.н. О Тенг, эргү, тату; дала ухан уга; тоолвр угаһар сансан келдг. Наивный; глупый. **Генн йовдл**. **Бичкн күүкдлө эдл генн**. **Генн йовдл һарһх**. Генн толһаг хундл икэр эздг. (Х.Ү.).

Генүлх, үүлд. О Зовах. Мучить. Шарин дөрвн түмн орнь һазринь булаж авад, шахж генүлв. (Ж.).

Гетлһн, б.н. О Алдрлһн, сулдлһн, мөлтрлһн. Избавление, освобождение.

Гетлх, үүлд. О Алдрх, сулдх, мөлтрх. Освободиться, избавиться. **Зеткрэс гетлх**. **Ик аюлас гетлх**.

Гөтх, үүлд. О Нуувчинөр, медрдлго ажглх, шинжлх. Следить, подсматривать. **Кү гөтх**. **Гөтж дахх**.

Гиих, үүлд. О Уурх; чилх; номһрх; баһрх; зогсх. Перестать, прекратиться (о дожде, снеге). **Хур гиив**; **цасн гиив**; **шуурһн гиив**. Эндр асхн шуурһн гиихлө, һарсм тер. (Бадмин А.).

Гилвлэх, үүлд. О Герл негт үзгдэд, нег эс үзгдх; гилвкх, ярлэх. Блестеть, сверкать. Хаш цаһан шүднчнь герл һарч гилвлэнэ. (Д. Б.).

Гилс гих, үүлд. О Цөс гих, цөклх, гилвкөд оркх. Глянуть; сверкнуть. Герл һарһсн нүдэрн цөс гиж күүнүр хэлэх. Зандн Герл арагни тал гилс гиж хөлөһөд, келн бөөнө... (Ж.). Пүрвэ эмэсн бөөдлэр Санжур "гилс" хөлөв. (Ж. А.).

Гирлг, б.н. О Хөөчрин олздг ут нэрхн модн: нег үзүрнь дегөтө, хөөдиг ардк келэснь дегөлж бэрхд сән юмн. Герлыга (специальный посох с крюком на конце,

которым пользуется пастух, чабан). Ээмдөн үүрсн гирлгэн бууллж авн, дегелэд хурхиг бэрв. (Х.т.).

Гөлм 1, б.н. О Утцар гүрсн захс бэрдг зевсг. Сеть. Өнчөн хувалдхлань, дөрвн-тавн гөлм залуднь күртнө. (Х.т.).

◊ **Гөлмд орх** – күүнэ келсэр бөөх, күүнэ ухаһар бөөх. Гөлмдөн орулж авх. хартан бэрж авх; үлмөдөн орулх. Заманить в сети.

Гөлм 2, б.н. О Бөкүн, батхн наалдулж бэрдг аралжна зевсг. Паутина. Аралжна гөлм.

Гөлмдх, үүлд. О Гөлмэр бэрх (аңх). Ловить сетью.

Гөрөсн, б.н. О Теегт бөөдг зерлг адусн, оон. Сайгак. *Гөрөснө хурһн; гөрөснө өвр.* Медхд үг кел, мергнд гөрөс шах. Гөрөсн идг икдхлө, тарһлдг. (Х.ү.). Хальмг теегт гөрөсн элвг. (Бад. А.).

Гүжрмг, ч.н. О Чаң, чаң-чиирг; чидлтө, көдлхдөн дурта, шунһа. Работящий, активный, сильный. Гүжрмг зөргтө Гагаринд гүн ханлтан илгөжөнөв. (С.Л.).

Гүн 1, б.н., ч.н. О 1. Йоралднь күрхд хол. Хөр биш. Глубина; глубокий. *Гүн хол; гүн нүкн; гүн ааһ.* Модна захд гүн сала бөөж. (Х.т.) Гүн уснд бутьхаг уга. (Х.т.). 2. *перен.* Чинртө, ухата, тоолврта. Глубокомыслие, глубокомысленный; имеющий значений. *Гүн ухан; гүн ухата; гүн санан.* Ик далан йорал гүн, номта күүнэ санан гүн. (Х.ү.).

Гүн 2, б.н. О Эм мөрн. Кобылица. *Гү саах; гүүнө үсн. Гү төвх кем.* Юн гидг гүүнэс һарсн мөрн иим сөөхн болдгв? (Ж.). Гүн догшн болв чигн унһан ишклдг уга. Гүүхд гүн хурдн, гүжрхд ажрһ хурдн. Нәэмн гү саасн күн чигәһөр элвг бөөх. (Х.ү.).

Гүңгр: гүңгр-гүңгр гих, звукоподр. О Өрө соңсгддгар үг келх; хоорндан өрөхнөр күүндх, арһул күүндх, тодрха биш соңсгдх. Глухо, невнятно; тихо разговаривать. *Гүңгр-гүңгр гиж күүндөр көх. Гүңгр-гүңгр гисн ө.* һурв дөжк

гүңгр-гүңгр гиж соңсгдв. (Ж.). Гер дотр гүңгр-гүңгр гилдөд күүндсн ө өрө соңсгдна. (Э. К.).

h

навшун, ч.н. О Шамһа; эвтө; арһта. Ловкий, проворный, расторопный. Арһмждан навшун көвүднь адун малан хөлөнө. (Д. Б.). навшун бийнь нәэмн миңһн жидин ора дөөгүр дөрвн мөчөн күргл уга һәрэддг. (Ж.).

надр 1, б.н. О һазак өңг; һазак бөөдл. Внешний; наружная сторона; внешний покров. **надр (деерк) киилг** – верхняя рубашка; **дөгтрин надр** – обложка книги; **надр хувцн** – верхняя одежда. надр бийнь мөн арагнь болв чигн. (Ж.). ◊ **надр махн** – туша без внутренностей. Дотр дөрвнөс салһсн цевр махн. Дотрас наадк махинь надр махн гиж келнө. Эн хоорнд, надр махар адһж кесн, ширтө нисктө хотыг хартан бэрсн Яман һазаһас орад ирв. (Д. Б.).

надр 2, б.н. О Далһа төвш, далһа ик сав. Таз.

һазадын, ч.н. О Оңдан орн-нутгин; талдан көлн-улсин. Внешний, иностранный. *һазадын орна улс.*

һазак, ч.н. О Улст үзгддг халх. Наружный, находящийся на внешней стороне. һазак өңг. *һазак бөөдл. һазак талкнь.* һазак арвн бумбнь һал эрднөр делдүлгсн. (Ж.).

һазалх, үүлд. О Дурго болх; күүнөд тоолх; басх. Плохо относиться, чуждаться, считать чужим. һазалад бөөх. һазалж оньган эс өгх. Эврәннь өмн улан һол, өср улан Хоңһр хойран алькинь доталхв, алькинь һазалхв. (Ж.). Эврәннь үрнэс һазалхн угавидн. (Бад. А.).

һалзн 1, б.н., ч.н. О Үсн уга; хожһр толһата, тарха, халцха. Лысина; лысый, плешивой (о человеке). *һалзн толһа. һалзн толһата өвгн.*

һалзн 2, б.н. О Маңнадан цаһан толвта (мал, мөрн). Белолобий. *һалзн үкр. Күрң һалзн мөрн.* Оцл көк һалзныг бөрөд, һазарлад авв. (Ж.). – Намаг өргөлх күн. Усн хадын алтн һалзн ажрһ, арвн хойр алтн һалзн гү,

арвн хойр алтн һалэн уһһнлаһинь нааран авч ирхм, - гинэ. (Х.т.).

һалзу, б.н., ч.н. О Адта, адрсн; азд; догшн. Бешенство; бешеный, буйный. *һалзу күн; һалзу өвчн; һалзу ноха; һалзу салькн.* “һалзу мөңгн” гидг наад мана театр төвлө. Согтуһас һалзу өөдг. (Х.ү.).

һалзурх, үүлд. О Адрх; аздлх; догшрхх. Взбеситься, буйствовать. *һалзуржах салькн.* Һалзурсн ноха эзэн чигн зуудг. (Х.ү.).

һанц, ч.н. О Негхн; һанцхн; һанцарн; һанцар. Один; единственный; одинокий. Аһу ик дөөсн дунд намаг һанц бийим хайдгчн юмб? (Ж.). һанц модн һалд өр болдг уга. һанцд амрлт уга, һашунд көрлт уга. (Х.ү.). һал шил нүдтө, һанцар йовдг баатр. (Т.т. Чон). һанцар дө дөөлж болдго. (Х.ү.).

һаң (халун), б.н. О Ик халун. Хур орлго, дегд хагсу халун боллһн. Күчр халун. Зной; жара; засуха. һаң ик болсн цагт урһмл шатад шарлж одна. һаң, халун, салькн ик болад амнднь уух усн олдл уга. (Ж.).

һасн, б.н. О Шовһр үзүртө бат модн эс гиж төмр. Шоң. Шаалһа. Кол, колышек. *һас цокж орулх. һас цокх.* Дөрвн мөчднь дөрвн төмр һас шааж. (Ж.). ... һар һаран таньдг, һасн шаавран таньдг (Х.ү.). Мөрн һасн кевтө шаагдад зогсв. (Т.А.).

һатлһн, б.н. О Эмтн, көлгн, машид, мал һатлж һардг һазр. Переправа; переезд; брод. Эн һатлһн уга жилц хар теңс билэ. (Ж.).

һатлх, үүлд. О 1. Көндлң юм давж һарх. һатлһ кех. Переправляться; переходить; форсировать. *һатлж һарх. Хаалһ һатлх. һол һатлх.* Ө-мод һатлх. Зүүдн Харһа тагтиг һатлв. (Ж.). һатлсн хөөн – оңһц керго, эдгсн хөөн – эмч керго. (Х.ү.). 2. О Ухаһарн әмтнәс үлү һарх. Ухаһарн, билг-эрдмәрн әмтнәс йилһрх. *Перен.* превзойти. Зурһан орнд зөрмгәрн һатлгсн эс билү чи.

(Ж.). Сурһулярн өөрк улсас һатлад, нер һарад, ном заадг багшрт икәр таасгдсн. (Н. М.).

һацата, ч.н. О Шаарһ. Көзг. Зөрүд күн. Зүткө. Кергән күцөхд цухрлт уга. Упрямый. *һацата күн.*

һөөвһө, ч.н. О һө уга, му биш, сән, земгө. Хороший, неплохой. *һөөвһө сән юмн. һөөвһө кевәр тодлж авх.* Үвлин киитнд йовх, болв һөөвһө амр, тааста болна. (Д. Б.).

һөөхүл, б.н. О 1. Өврмж; соньн юмн; өврж һөөхлһн. Диво; изумление; Нәәмн миңһн маңһс хаани нутгтнь һөөхүл болв. (Ж.). 2. Хураж бөлдсн юмсиг, нань чигн цуглулж авсн тоотыг хурсн улст соньмсулж үзүллһн. Выставка. *Зургудын һөөхүл. Цецгүдин һөөхүл. Селәнә эдл-ахун һөөхүл секгдсн бәәнә.*

һөөхх, үүлд. 1. О 1. Өврмж кеж хөлөх; соньмсх. Дивиться; удивляться. *Өврж һөөхх.* Тусгсн бийинь бум күцгсн баатрмуднь шинжлж һөөхв. (Ж.). 2. Хөлөх; соньмсж хөлөх; оһган өгч хөлөх. Обозревать. *һөөхүл һөөхх.* Һөөхүлд төвсн зургуд һөөхх.

һөрг, б.н. О Тенг; ухань тату; эргү. Глупец, дурак. *Төр йоста һөрг бөөж.*

һөргтө, ч.н. О Тенг; ухань тату; эргү. Глупый, дурной. *һөргтө күн. һөргтө йовдл.* Һөргтө толһа көл амрадго; һөргтө ахд дү болхар, һаһад кичг болсн дөөр. (Х.ү.).

һөрд, б.н. О 1. Теегт бөөдг ик оврта, хурц нүдтө, матьрх хоңшарта махч шовун. Орёл. Һөрд шовун. ...зуг иим сөөхн һөрд хаанд уга. Хан һөрд тал бәрхәр адһж гүүнө. (Х.т.) Һөрд мет эрлзед од, һал кевтө дөрвкәд од. (Ш. В.). 2. *перен.* Ик зөргтө, чидлтө, омгта улсин тускар. Баатрлыг күүнө тускар. О гордом, смелом, сильном человеке. Хальмг теегин һөрднрин эс йовсн дөөнө фронт уга. (Т. А.).

һол 1, б.н. О Усн хаалһ, хурин болн оһн булгин нииләд гүүсн усн. Река. *Ижл һол. Сөөхн һол. һолын усн. һолын эрг. һолын амн.* Нег дөкж би мана һолын көвөһөр йовж

йовад, урһмл дор зара үзв.(Пришвин М.). холын усн теңгст күртлән әмтәхн. (Х.ү.).

һол II, б.н. 1. О 1. Әмн, үндсн. Основа: перен. жизнь. Нәәтг Улан Хоңһр, һолан өгәд орквзго. (Ж.). Эврәннь кергән сәәнәр меддг, төр кергән һол-зүркән төвсн күн ил медгднә. (Д. Б.). **2. О** Тал дундкнь. Середина; центр; стержень; сердцевина. *Модна һол; өвснә һол; һол мөчн.* һунн үкрин арсиг һурв хаһлад һол төвж. (Ж.). **3. Шамин һол.** Хорһн зулын һол. Фитиль.

һолх, үүлд. Эс таасх, му гих. Считать плохим, отвергать. *һолад хайх; һолад һазалх.* Түвин һурвн хаань күүк һолад. (Ж.).

һольшг, ч.н. О 1. Бийән чикәр бәрдг; шүрүн биш, шүвтр уга. Жөөлн заңта. Деликатный; вежливый. Орчлңгин сәәхн Миңяңла әдл һольшг. (Ж.). һольшг бәәдл – кү кеерүлнә. (Х.ү.). Күн күңкл эс болв чигн, һольшг болх зөвтә. (Д. Б.). **2. перен.** Жөөлн; нәрн. Нежный; мягкий. һольшг улан элснд. (Ж.). һольшг жөөлн келнчнь һолта зүрк кәндәлә. (И. Л.).

һоодан, нар. О 1. Хажилго, шуудтан йовх. Прямо. **2. перен.** Онц бәәдг; күүнлә төр уга бәәдг; тустан бәәдг. Независимо.
◊ **һоодан бөөх** – жить независимо, открыто, честно. Тустан, күүнлә төр уга, чик седклтәһәр жирһж бөөх. Эврә төрән эн алдшго дамшлтта, даалһсн кергән күцәлһн дасмж болсн, һоодан бәәдг күн. (Д. Б.).

һочкнх, үүлд. О Сергмжтәһәр инәх, чаңһар инәх. Громко (весело) смеяться; хохотать. һочкнж инәх. һош-һош гиж инәх. – Лижлә әдл дасхий! – гиһәд Бата һочкнад инәв. (Э. К.).

һудых (һудылһх), үүлд. О Матилһх. Толһаһан дорагшан буулһх. Склонить, опустить, нагнуть. ...армиг һудылһж бәәһәд дуудв. (Ж.). Хойр көвүн нег-негән хәләчкәд, өвк эцкдән хәрү өгл уга, толһаһан һудылһв. (Бал. А.).

һуй, б.н. О Өвдгәс (бәрвәс) деегшән кәгин бүдүн бий. Ляжка; бедро. *Күүнә һуй; малын һуй; һуйин махн.* һуян ташад... инәв. (Ж.). һурвн манж һуян эәж, һунзд гесән эәж. (Т.т. **Тулһин һурвн шиир, хәәсн**)

◊ **һуян һанзһлад хәрж ирх** – вернуться ни с чем. Хоосаһар ирх. Олз-ору уга хәрж ирх. Йовж-йовж һуян һанзһлад, хоосн ирцхәнә... (Э. К.).

һуйдх, үүлд. О һуян шавдх (ташх). Бить, хлестать по бёдрам; хлопать по ляжкам. *Көк һалзн күлгән һуйдад одв.* Манж мөрндөн мордад, ташмгар мөрән һуйдад, хәөнә бәәрн тал хурдлулад йовад одв. (Д. Б.).

һунжн, б.н. О һурвн наста эм (күүкн) мал. Трехлетка, трёхлетняя (о самке животных). *һунжн үкр.* Мана һунжн туһлв. һунжн үкр мөөрмтхә, генн күн өөлмтхә. (Х.ү.). һунжн үкр һурвн кәлтә. (Т.т. **Тулһ** – таган; треножник).

һунн, б.н., ч.н. О 1. һурвн наста эр мал. Трёхлетний (о самцах крупных домашних животных). һунн цар. һунн буурин ишкдл һурвн жилд эс билрж. (Т.т. **Герин орм; һулмт** – след кибитки; след очага). **2.** һурвта; һурвн наста; һурвн жил болсн. Трехлетний. һунн наста Хошун ахта; һун оргч насндан... һурвн ик бәәрин ам эвдсн. (Ж.).

һунта, ч.н. һурвта; һурвн жил болсн наста. Трёхлетний (ребёнок). *һунта көвүн.* һунта бийнь һучн зурһан терзин герләр йирн йисн торһ ниилүлж суусн бийнь харгдла. (Ж.).

һурних, үүлд. О Уйдх; гейүрх; һундх. Грустить, печалиться. *һурниһәд суух.* Зәрмснь гер-бүлән санад һурнилдв. (С. А.).

һуру, б.н. О һурвн хурһн дүңгә көмжән. Мера в три пальца. Өндр шар-цоохр бәәшң оһтрһуһас һуру дуту бәәшңлм. (Ж.).

һутах, үүлд. О Ичәх. Позорить, срамить. *Кү һутах. һазр һутах.* Сән эцкин нериг му көвүн һутадг. (Х.ү.).

һучн, т.н. О Тооһин нерн; һурвн арвн. Тридцать. *һучн жил. һучн наста. һуч күрсн күн.* һучн зах хуваңта, үнгн сагсг махлата. (Т.т. **Хулсн** – камыш). һучн зурһан иртә, төвн алд ут. (Ж.).

Д

Дааһн, б.н. О Хойр наста уһнн. Двухгодовалый жеребёнок. Нег көк дааһн, нег көвүн хойр кевтнэ. (Ж.). Дав деер дааһн хурдн. (Х.ү.). Далад дааһн унж, дааһн эс зовж, дала зовж. (Т.т. **Нүднд нетрүсн орж**). Бор дааһн бортатлан тарһлж. (Т.т. **Иигтэ утци**). Чиңнэчин һаза шар дааһн. (Т.т. **Сиик**).

Даалһх, үүлд. О Даалһвр өгх. Көдлмш өгч күцөлһх. Поручать, возлагать. *Юм даалһх*. Ардж үүлэн алдр Бөк Мөңгн Шигшрһ Арслңгин Очр Герл хойрт даалһв. (Ж.).

Даах, үүлд. 1. О Даалһвр авх, көдлмшт орх. Ручаться; брать (принимать) на себя ответственность. *Үүл даах*. Дүүдөн Маңһд цергт мордсн, түүнэ ямиг ода Мөңкт даасн бөөнэ... (Д. Б.). 2. О Күнд юм тесж өргж чадх. Быть в состоянии поднимать тяжесть. Күнд аца авч өргх. Эңгин тавн зун баатр өргж эс даадг. (Ж.). 3. Учрсн күнд йовдлд тесэд бөөх, тесх. Выносить, терпеть, выдерживать. *Һундл даах; үвлин киит даах. Күнд көдлмиш даах. Зовлң даах*.

Давтх 1, үүлд. О Келсн үгән дөкн келх. Кесн юман дөкн кех. Хойрдад кех (келх). Повторять. *Дассн шүлгән давтх. Дассн зокъялмуд сергөж давтх*.

Давтх 2, үүлд. О Ширх, давталх. Төмр давталх. Күнд алхар төмр давталж, терүнэс кергтэ кев һарһж авх. Ковать. Төмрин сөөг давтж меддг, мөрнө сөөг довтлж меддг. (Х.ү.).

Даву, нар. О Үлү, улм, үлүһөр, ик, икөр, удан, уданар. Больше, дольше (о времени). Более. *Даву сөөхн*. Маңһдур үд күртл альвлхас даву арһ уга болвл. (Ж.). Сурсн му, сурсиг эс өгхлэ, даву му. (Х.ү.). Көвүдэсн салж һарад Байн йова-йовж, даву сөөхн дала-теңгсин эңд күрнэ. (Х.т.).

Давшх, үүлд. О Девшх, деегшөн йовх, деегшлх. Подниматься; лезть. *Деегшөн давшх*. Уул давшх. Ядхларн, тер мод давшв. (Ж.).

Дадмг, ч.н. Дасмг; сурсн; дамшлтта; авъяс болсн; Привычный; опытный. *Дадмг болх; дадмг күн*. Дөөни көлд дасгсн дадмг заңган сурсн Жаңһр. (Ж.).

Дажрлһн, б.н. О Зовалһн; мухлаллһн. Угнетение. Зерлг һалзу дажрлһнас оньдинд күмиг мөлтлсн. (Д. Б.).

Дажрх, үүлд. О Дажрж дөөлх; мухлалх; дажглх; деермчлх. Угнетать.

Дайлх, үүлд. О һарарн докъя өгх. Махать. *Альчурарн дайлх*. Билгин Шарвц үлдөн сүһлад төвн хойр дайлад одхларн, Тамлхтин һурвн давхр шивөһинь чавчад. (Ж.). Миңһн күн махлаһарн дайлж. (Т.т. **Хулсна толһа**).

Дал, б.н. О Хааһин хавтха ясн. Лопатка. Хурц шар нарнд далнь асад; үүлн өңгтэ көк кивр саадгин сумн даларнь орад, һолынь кирвөд, һарад одв. (Ж.). Зуурнь нег хумха дал кевтж. – Цагт маһд уга, кергтэ чигн болад бөөдг, - гиһөд, далыг өвгн хавтхлчкад, һарв. (Х.т.).

Дала 1, б.н. О Йир ик теңгс. Океан. *Номһн дала. Далан урсхул*. Цааран хөлөхнь цаад далан заһсн тоолгдм сөөхн. (Ж.). Далад дусал чигн немр; дала дөөвлхлэ, жирмөхө чигн дөөвлдг; дала усар хандго, номт медрлөр хандго. (Х.ү.).

Дала 2, нар. О Олн, олар. Много; множество; в большом количестве. *Дала күн; дала мөңгн; дала гермүд; дала сурһульчһр*. «О-о, намас иим дала мекләс эәһөд, бултж одвш, - гиж ухалла». (Х.т.).

Далва, далваг, б.н. О Живр. Крыло. *Шовуна далваг; самолётин далваг. Цаһан далвагта хун*. Күн дөңгөр, шовун далвагар. (Х.ү.). Күүкн өл шоңхр шовун, хойр хар дахан далва деерен төвөд... (Ж.). Энүнэс эклж би далваган күчлж дайлад, алтн делкөн у аһу темцөд орлав. (Д. Б.).

Далһа, ч.н. О Өргн. У амта сав. Широкий. *Далһа ааһ; далһа суулһ*. Далн күн дамждг далһа шар шаазңгар дараһар далн нег дарад оркв. (Ж.). Далһа шар эмгн далн давхр хувцта. Зудын хөөн зун давхр девлтө. (Т.т. **Мөңгрсн** - лук).

Далд, нар., ч.н. О 1. Нууцар. Өмтнд медүллго. Тайно, скрытно, тайком; тайный. Чеежд ил, цецгөд далд. (Х.ү.). 2. Күн угад; күүнө ард. В отсутствие кого-либо; заочно. *Нүд далд*. 3. Далдар, өгйөһөр. В долг, займы.

Далдлх, үүлд. О 1. Бултулх; Өмтнө нүднэс хальчлх. Скрывать, прятать; укрывать; прикрывать. *Чирөһөн далдлх. Нарнас далдлх*. 2. Оршах. Хоронить. һазрт булх. Эмгиг көвүнлөһинь далдлчкад ирсв. – Өлд далдлвта? – гиж мини эк Шовһрас сурв. (К. Э.).

◊ **Мөрөн далдлх** - кесн (һарһсн) үүлөн өмтнэс нуух. Заметать следы. **Далдлх кергтө** – бултулх, өмтнө нүднэс хальчлх. Холд дүрх. Убрать с глаз, спрятать по-дальше.

Далжң, ч.н. Калчң, коочң. Кривой, скособочившийся. *Далжң давхрг*. Дөн деегүр далжң һос хайж. (Т.т. Темөн деегүр көвс хайх).

Далта, т.н. О Дал күрсн. Семидесятилетний. Далн жил болсн. Далн нас зүүсн. *Далта күн; далта өвгн; далта эмгн*.

Дамбрлх, үүлд. О Наад бөрх, наадлх; дөөглх; зог кех. Высмеивать; подшучивать над кем-либо. Өрлһич цааран! – гиж Макар дамбрлж инөв. (И. Л.). Дамбрлж бичх.

Дамшлт, б.н. О Дадмгллт; дадмг; дамшл-дадмг. Опыт. *Дамшлт авх*. Мел эн тоот алдр дөөнө дамшлтас мини кесн һоллгч ашлвр болжана. (Б. Б.). Көвүн ода чигн дамшлт дасад уга. (Х.т.).

Даңшх, үүлд. О Чичрх, адрута хаалһар йовх. Трястись, ехать по неровной дороге. Даңшата хаалһ. Давсн даңшата хаалһ ард дүүгөд утдан холд жиринө. (Д. Б.).

Даруһас, нар.. О Шидрөс, удл уга; удан боллго. Вскоре, скоро. *Даруһас медгдх; даруһас соңсгдх. Даруһас хөрү ирх зөвтө*.

Дарунь, нар. Хөөннь, Удан боллго. После, затем. Хоңһр дарунь махинь цөкүр-цөкүр утлад, Ганг мөрн далад хайад оркв. (Ж.).

Дархн, б.н. О Төмрин урн, төмрч. Кузнец. *Төмрин дархн. Алтна дархн*. Эгц зун негн дархн элдн, гүвдн көж өгв. (Ж.). Төмрин көдлмш кергтө болхла – дархн болад, модна көдлмш харһхла сүкән авад орад оддг күн бөөсмн. (Б. А.).

Дөөлдх, үүлд. О Ноолдх; бөөр бөрлдх; дөөнд орх. Сражаться, биться; воевать. Өөх маңһсин дөөнд далн сард дөөллдөд. (Ж.).

Дөөсн, б.н. О Өшәтн; хортн. Враг, недруг, противник. *Хорта дөөсн. Дөөсөн уга кех кергтө*. Түрх дөөснд төмр жидин үзүр минь. (Ж.). Му дөөсн таньдгтан баатр. (Х.ү.). Дөөсн дер дотрас һардг, бийөн саглж бөөхмн. (Эрднин Б.).

Дөкн, нар. О Дөкөд, шинэс; шинэс эклх. Опять, снова, ещё. *Дөкн һарад йовх; дөкн үзх; дөкн-дөкн*. Оцл көк һалзн деерән дөкн мордад һарв. (Ж.).

Дөргөн, б.н. О Хөргөн; ниргөн, шууган. Грохот, шум. *Машинө дөргөн. Хаалһин дөргөн*.

Дөвл, б.н. О Арсар уйсн хувцн, деерән өмсдг дулан хувцн; үч. Шуба; доха. *Арат дөвл; хурсх дөвл; ут дөвл*. Үвлин киитнд дөвл сән. Жаңһрин орнд уга дөвлмүд һарһж өмскв; дөнн царин арсн девлтө. (Ж.). Дөвл дотр күн, делтр дор мөрн. (Х.ү.). Аавин девлиг алжэ эс болж, ээжн девлиг эвжэ эс болж. (Т.т. **Теңгр һазр хойр** – небо и земля). Монцхр күүкн мөңгн девлтө. (Т.т. **Бөөр** – почки).

Дөвң-дөөд, ч.н. всякий, всяческий; разный. О Олн-зүсн; зүсн-зүүл. *Дөвң-дөөд үг. Дөвң-дөөд күүндән һарх. Дөвң-дөөд зөңгс дөрвн үзгэс урлдна*. (К. С.).

Дегдэмл, б.н. О нуужмул; жульжуха. Птенец. Эргж довтолдг эр бүргдин дегдэмл минь эс билү. Бүгдин һанц нарн улан дегдэмл минь. (Ж.). һуңша йовж нуужмул, дегдрә йовж дегдэмл. (Х.ү.). Бальжар минь, көөркү минь, теңкән уга дөвөн дегдэмл болсн үрн минь... (Д. Б.).

Дегжх, үүлд. 1. О Деегшән һарх; деегшән нисч һарх, өөдлх. Подниматься; взлетать. *Шовуд деегшән дегжөд одв.* 2. Маңдлх; деегшлх. Подниматься, всходить. Дөлкөн шар нарн дегжөд һархин алднд эзн нойн Жаңһр тиниж босв. (Ж.). Нарн зөвөр дегжөд һарад ирв. Орчлңгин шарһ нарн деегшән дегжөд һарчксн жилмөв. (Н. М.).

Дегц, нар. О 1. Нег цагла, нег дөкж; хамт, хамтар. Сразу; одновременно; все вместе. *Дегц келх. Дегц болсн йөөдл.* Найн хажта зандн жидәр дегц күцөд чичөд. Дегц зурһан давхр тохминь тэвб. (Ж.). 2. Эдл. Тегш. Цацу. Ровный. Дегц дөчн цаһан шүдтө. (Ж.).

Дел, б.н. О Мөрнө күзүнд урһсн нигт килһсн. Грива. *Мөрнө дел; арслңгин дел.* Дел сүл хойрнь - живр. Дел, сүүлин делслһнд биив, ятхин дун һарад йовв. Оцл көк һалзнаннь дел теврөд зогсв. (Ж.). Тер зургиг цаһан дел деерән мордулж авад, бухн довтолад һарна. (Х.т.). Нигт делән сегсрөд оркхла, цуг аңгуд намас өөһөд чичрлднө. (Моңһл т.).

Делгү, делгүдән, нар., ч.н. О Альд болв чигн, альд чигн; хама болв чигн, хама чигн; һазр болһнд. Повсюду, везде, повсеместно; сплошной. *Делгүдән оржах хур. Делгү урһмл.* Делгү көдө көкрөд, деернь цецгүд баглрна. (Х.п.а.).

Делдих, үүлд. О Унжх; шавшх. Отвисать (об ушах), свисать. *Делдисн (делдн) чиктө.* Удл уга чикнь делдихөд, нүднь бүлтөһөд, нооснь өрвөһөд, идх хот хөөж мөөллдөд... (Д. Б.).

Дем, б.н. О Дөң; тус; дөң болһн; дөңилт. Помощь. *Дем сурх; дем цуглулх.* Демәр күцдг, деесәр боодг. (Х.ү.). Демәр бөөхвидн, чолуһар керчхвидн. (Н. М.).

Диинрх, үүлд. О Толһа күндрөд, ухаһан геехин өргнд бөөх. Серлән геех. Ухань моньднх. Затуманиваться (о сознании); оглушаться. Гижгәрм модар өгсн эдл, толһам диинрв. (Н.М.).

Догшн, ч.н. О 1. Аврлт уга, өршөңгү уга. Свирепый, жестокий (о характере). *Догшн заң.* Дорд догшн дөчн түмн маңһсин дарлһ болгсн. (Ж.). 2. Махч. Хищный. Догшн шовун хоңшарарн медгддг. (Х.ү.). 3. Альвн; доклзсн; догдлсн; эср. Неспокойный (о лошади). *Догшн мөрн.* Гүн кедү догшн болв чигн унһан ишклдго, хун ямаран догшн болв чигн өндгөн хамхлдго. (Х.ү.). 4. Сильный; резкий. Күчтө, ик күчтө; чаңһ. *Догшн салькн; догшн киитн; догшн халун.* Зуурнь салькн чаңһрад, киитн догшрад ааһта будаһинь таш көргөчкнө. (Орс улсин т.). 5. перен. сверхпрочный. Күчтө бат. Дотад дөрвн өнцгинь догшн болдар товчлгсн. (Ж.).

Долата, т.н. О Долан нас наслсн, долан жил болсн. Семилетний. Долата насндан школд эклж орсмн.

Домбр, б.н. О 1. Модар кесн ут иштө, хойр чивһстө, хурһдарн шавдн цокж айс һарһдг көгжмин зөвсг. Домбра. *Домбрин айс, домбр цокж; домбрин айст биилх; домбрт келх.* Талван Цецнәр домбр цокулх. (Ж.). Жиңнич, жиңнич домбрм, жиңһлтө айсар күңкнич. (Д. Б.). Тер дууг би асхнднь домбрт келж биилв. (Л. Ц.). Герт долан домбрта, долан чон домбран цоксн, нәр кеж биилдж бөөдг болна. (Х.т.). 2. перен. Му, ухрң уга; дуукр. Неблагодарный; подлый. Кишго домбр; доск домбр. Кишго домбрмудын һарһад бөөдг ааль. Цаадк согту домбрмудан цааран ке. (Б. Б.).

◇ **Домбран цоксн улс** - муулян эдлсн өмтн. Несчастные люди. Кишг уга, домбран цоксн улс. (М. Н.). **Домбртнь биилх** - күүнө үлмөд (закврт) бөөх. Плясать под чью-либо дудку. Одахн намд иигж келв: «Удл уга мини домбрт биилцхөхт». (Т.А.).

Дорва, б.н. О Арсар уйсн сумһл. Торба. Дорван уудлад, дотрнь бөөсн хотан цугинь күүкдтнь түгөж өгв. (Эстонск т.).

Дөгх, үүлд. О Альвлх; шог нархх, шууга нархх. Шалить. Күүкд дөгөд наачана. Анжа – баахн көвүн, аюдан дөгш, төвшүн. (Д.Б.).

Дөнжн, б.н. О Дөрвн жил болсн эм (күүкн) мал. Четырөхлетка (о самке крупных животных). *Дөнжн үкр. Дөнжн гүн.* Дөнжн үкр дөрвн келтө. (Т.Т. **Ширө** – стол).

Дөнн, б.н. О Дөрвн жил болсн (мал). Четырөхлетний. *Дөнн бух.* Дөнн царин арсар девллж. (Ж.).

Дөнтө, о.н. О Дөрвтө; дөрвн жил болсн наста. Четырөхлетний (о ребёнке). *Дөнн наста. Дөнтө көвүн. Дөнтө бичкн.* Дөнтөднь эцкнь өңгрнө. (Бад. А.).

Дөрү, б.н. О Дөрвн хурһн дүңгө утын кемжөн. Мера длины в четыре пальца. Бас чигн дөрү дүңгө шантрад хөрү унв. (Ж.). Эврө һосчар уйулсн, дөрү дүңгө давхргта. (Д. Б.).

Дун уга, ч.н. О Төвшүн, оln үг уга. Номһн. Тагчг. Тихий, молчаливый. Босхмж дун уга һазр хөлөв. (Э. К.).

Дүлө, ч.н. О 1. Таңх. Хату чиктө. Юм соңсдо. Глухой. *Дүлө күн.* 2. перен. глухой, безлюдный. Дун уга; дун-шуң уга. Шууган уга. *Дүлө һазр.*
♦ **Дүлө хадвр** – глухой согласный.

Дүңгөх, үүлд. О Холас үзгдх. Возвышаться, издалека виднеться. Укл уга мөңкин орнь дүңгөһэд. (Ж.). Өндр деернь нархнь, өнр Алтань дүңгөнө. (Х. дун). Дунһралад буусн хотна деед өмн Долана гер онцдан дүңгөһэд бөөнө. (Б. Б.). Ээж тег дүңгөһэд, эрт хавран уктв. (С. А.).

Е

Едр, ч.н. О Бат. **Прочный**, крепкий. **Едр хар адрундан алтн он-та.** (Ж.).

Елдн 1, б.н.. О Маля. Нагайка. Өөрстин хар елднгер толһа өөднь дарад одв; өөрстин хар елднгий барун һарин альһнд шүүсн һартл атхв. (Ж.).

Елдн 2, б.н. О 1. Аля; хара бөөдг. Праздношатающийся, беспечно разгуливающий. *Елдн күн.* Икәр өгснднь – хонад, баһар өгснднь – үдләд йовдг аля, елдн күн бөөсмн. Аля, елдн, өркнч, аальта улс бөөнө, оln өмтнө жирһлд оньдин харш болна. (Э.К.). 2. перен. Тарад өрлдг; гүүһэд өрлдг. Бродячий.. *Елдн мал.*

Ендр, ч.н. О Еңсг, жиңсн дуута. Звучный, звонкий (о тонах). Йирн йисн чивһстө ендр мөңгн хууран авад татхла... (Ж.).

Ең, б.н. О 1. Өөллһн. һундлһн, заңлһн. Обида, каприз. *Күүкдин ең.* *Ең үзүлх.* *Ең нархх.* *Еңтө йовдл.* 2. Заң; заң-бөөдл; авъяс. Еңнөн хадһлх. Еңнөн ода бийнь мартад уга. (Бад. А.).

Еңг, б.н. О Ус утхдг сав; утхур; шанһ. Ковш. *Еңгтө цө, еңгтө усн.* *Еңгәр ус утхж авад уух.*

Еңгр, б.н. О Цевр цаһан мөңгн. Серебро (чистое, высокопробное) Еңгр мөңгн цаһргасчн авхд күрв би. (Ж.). 2. перен. Звонкий, звучный, звенящий. Ендр, жиңсн дуута. Еңгр цаһан мөңгн – жиңдг.

Еңнх, үүлд. О Өөлх, һундх; заңган үзүлх, заңх. Обижаться, капризничать. *Еңсг бичкдуд.* Еңнч көвүн. Очр еңнэд, дөкж дуһардган уурв. – Не, не, еңнэд кергго. (С.-Б. Х.).

Еңсг, ч.н. О 1. Дуута; ендр; жиңсн айста; эгшг. Мелодичный. *Сөөхн, еңсг дуута күн.* Айсинь еңсгәр өөд авч дуулсн дуд у теөгәр тарад, дүүрән болж жисэд одна. (Д.Б.). Хальмг улсин нертө артистк Лижин Улана дуунла өдл еңсг болж нанд медгднө. (Бад. А.). 2. Сөөхн; жилвөдг; эгшг дуута. перен. Пригожий. Еңсг сөөхн толһата. (Ж.). Еңсг сөөхн нертө бичкн селән кесг оln жиңдән өргн тег дундан өнчн үрн мет бөөлө. (Бад. А.). Еңсг үрнь каңкнад бөөнө. (Б.Т.).

Еңсж, үүлд. Сөөхн айслулж дуулх. Петь мелодично. *Еңсж дуулх.*

Ж

Жаагх, үүлд. О Жааг-жууг гих, шухтнх. Скрипеть. *Жаагсн дуута. Жаагсн үүдн.* Худгин заңи жаагна. холын амар царцахас жаагжана. Харна орн саак кевтөн жаагад-жиигэд одв. ...һалуд, нуһсн, хоңхта алгуд жааглдад, өөмөд наадлдад бөөцхөнө. (Э.К.).

Жаал, жаалг, б.н. О Хачрсн уга, холын махч ик заһсн. Сом. *Жаалг заһсн.* Жаалг болхла сүүлнь өмтөхн. (Б. Т.).

◇ **Жаалг амн.** Ик амта күүг тиигж нерөднө.

Жаһамул, б.н. О Зерлг мөңрсн (теегт урһдг урһмл). Дикий лук. *Жаһамул түүх; жаһамул бултаж һарч.* Толһан кецд, шарлжн дунд нөрхн иштө жаһамул үзгдв. (Бал.А.). Өөдрхнө наад бийд өрө һолта жаһамул. (Т.т. **Хоолын күүкн** – язычок нёба).

Жаһамул модн, б.н. О Йир бичкн, һазрла наалдсн урһмл. Карликовое дерево. Бичкн жаһамул модд эмнг һазрт йозуарн шигдж орлдад, ууарн унд келдөд, батрлдад, бүчрөрн сарсалдад, көк хамтхасан бардмнад ирцхөв. (Н.М.).

Жалв, б.н. О Көлснө мөңгн. Зарплата, жалованье. *Көдләд авсн жалв. Сара жалв. Көдлмишин жалв. Эндр жалв авдг өдр. Сән жалв авх.* Ик жалвта көдлөч. Көдлмиш эс кесн улст жалв бас бичдвт? – болж күүкн алмацв. (Бад. А.).

Жаңһр, б.н. 1. О 1. «Жаңһр» – хальмг улсин урн келн билгин үүдөвр, урн үгин баатрлыг эпос. «Жаңһрин» бөлгүд. Калмыцкий героический эпос «Джангар». Песни «Джангара». Көвүн, «Жаңһр» келтн – гив. (Ж.). 2. «Жаңһрт» үзүлгджөх һол дүр, алдр баатрин туурсн нерн. Джангар – имя главного героя, воспетого в эпосе «Джангар». Оһтр улан тугиг Жаңһрт белг күрг. Алдр Жаңһрнь өсрж босад, өмндөн орсн Арг улан Хоңһрла үүрлөд, эгшг дууһан дууллдад, элвг арзин сүүр болад суув. (Ж.).

Жаңһрта, ч.н. О Дашката, күнд, кецү, күчр. Трудный, сложный. *Жаңһрта керг; жаңһрта йовдл.*

Жаңһрч, б.н. О «Жаңһр» келж дуулдг күн. Келмрч. Джангарчи; сказитель; певец. Ээлән Овла – нернь туурсн жаңһрч. Басңга Мукөвүн болн Шавалин Дава бас нертө мана жаңһрчнр. Жаңһрч көвүг күүкн олад, дахулад авад һарв. Жаңһрч көвүг дерин өмн һар уһадг ширө деер суулһв. (Ж.).

Живр, б.н. О Далваг. Шовуна, хорха-хотна, нань чигн живртнө нискгч мөч. Крыло, крылья. *Шовуна живр; бавухан живр; эрөөкөн живр; самолёттын живр.* Дел сүл хойрнь живр болад. (Ж.). Шовун живрэрн күчтө, күн иньглтөрн. (Х.ү.). Көл уга - йовна, живр уга -ниснө. (Т.т. **Үүлн** – туча, облако).

◇ **Живр урһснла өдл болх; живр урһах** – окрылять(ся), воодушевлять(ся). Живртө күүнлө өдл болх, омг орснла өдл. Намд живр урһсн болв. Живртө күүнд һалв салькн чигн, һаң халун чигн, һашун дала чигн харш биш. Живртө күн – жирһлин эзн. (Бал. А.).

Живртн, б.н. О Живртө, далвагта өмтө тоот юмс. Пернатые. Живртө хамг жиргж наадад, жисэд аһарт делнө. (К. Д.). Халун дегд догшн болад, нам аһарт нег чигн живртн нисснь медгдхш. (Д. Б.).

Живх, үүлд. О Э угаһар ишюк йовх (көлиннь үзүрөр йовх). Ходить без шума. *Живж йовх.* Манахс живлдөд йовж одцхав. (Н. М.). Тер бийнь удсн уга, дарунь Ноонин нохаст медгдл уга живөд орад ирцхөв. (Э. К.).

Жид, б.н. О Чичдг (шаадг) зевсг; шор. Копьё, пика, штык. *Жидин үзүр. Жидән зөрүлх.* Нәәмн миңһн жидин ора деегүр, бийән күргл уга һардг гинө. Жил насн хойран жидин үзүрт өлгий. (Ж.). Кемтркө амта болсн шар залу ууцарнь жидөр шаһад авв. Хойр цегр зөрлцөд бөөв. (Х.т.). Жидтө күүг тахта күн көөж. (Т.т. **Зүн болн хурвч** – иголка и наперсток). Жирлһнө ца жидин үзүр. (Т.т. **Хулсна толһа** – головка камыша).

Жиигх, үүлд. О 1. Жиргсн ө һарх. Жужжать. Баахн, бичкн царцахас жиигжөнө. Жиигж шовун живрән делгөд адһж, зулсн бөөдл һарв. (К. Д.). Ик хар батхн бөөж-бөөжөһөд

күгдлөд, «3-3-3», - гиһөд, жиигөд бөөнө. Олн-зүсн жиигндөс (хорха, эрвөкөс) жиигж ө һарна. (Э. К.). 2. Дүүгх. Хурдлх. Нестись, мчатся. *Жиигөд йовад одх.* Шавхагнь бууһин сумн кевтө, ар бийднь жиигв. (Ж.).

Жилв, б.н. О Меңслһн; дурн күрлһн; тачал; седлһн. Соблазн; желание. *Жилвнь күрх.* Жилв бах хойран һанцхн Жаңһртан өргий. (Ж.). Эмгн жилвнь күрөд, амсж үзө бөөж цугтнь идчкнө. - Ода яахв? - гижөһөд, - заһситн гелң идчкв, - гинө. (Х.т.).

Жилвтх, үүлд. О Дурнь күрх, меңсх, седх. Жилвнь күрх; *Дурлж жилвтх; жилвтж хөлөх.* Соблазняться; желать, стремиться. Күрң мөрнөннь тускт болхла, санаһан бича зов, күн түүндчн жилвтж бөөхш. (Д. Б.).

Жилһн, ч.н., б.н. О Чирэ хөлөдг, зуһу күн. Лицемерный, лъстивый; льстец, лицемер. Нааһан сән бөөдлтө, сән дүр үзүлөд, дотран хар саната болдг. *Жилһн күн; жилһн заңта; жилһн бөөдлтө; жилһн авцта.* Соңс, жилһн андн. (Б. Т.).

Жилк, б.н. О Харулд батлгдсн кимпәс (жилкин эд). Харул – мачта. Жилкин эд болж олзлгддг: кимпәс – парусина толстая; сөрпү – парусина тонкая. Парус. *Жилктө оңһц; жилк өргх.* Жилкөн өргөд оркж. (Б. Т.). Жимб оңһц кенө, жилк түүндөн зүүнө. Улан ширөр будна, усчхд белдөд оркна. (Ш. В.).

◇ **Жилкән геех**. Күслән геех; кишгән геех; кергән күцөлгө бөөх; урмдан геех. Күсл уга күн жилкән алдсн, үзгән геесн оңһц мет. (Д. Б.).

Жилмәх, үүлд. О Тегш, ө уга; чилгр; цевр бөөдлтө. Быть гладким и блестящим, быть чистым и ясным. Нуурин усн жилмөһөд бөөнө. Теңгр жилмөһөд, сөөхн цеңкртсн өңг һарад одж. (Докр. Б.).

Жим, б.н. О Нәрхн хаалһ. Тропа, тропинка. *Жим хаалһ.* Жимин улан хаалһар тууһад ирв. (Ж.). Би тендәс дөтлөд, дораһар оддг жим хаалһар һарч ирв. (Д. Б.). Жирһлдән негчн хажилго, жим хаалһар, һосан бальчгт күрглго, һо шуудтан йовла. (К. Д.).

◇ **Жим татх** – хаалһ һарһх. Проложить дорогу. Нилх көк тәрән яралдж жим татж гүүв. (Н. М.).

Жимих, үүлд. О Үмих; урлан үмих. Сжимать губы. *Жимисн урл.* Аман жимих. *Жимгр амн.*

Жиң, б.н. О Киитн; жиң киитн. Холод. О **Жиң авх** – царцх. **Жиң салькн** – киитн, ивтрәж даарулдг салькн. Үвлин жиң киитнд тежәл кетхө гиж хойр өөкн бөк заяж. (Э. К.). Төрсн гернь – буурха, түүгөрнь жиң салькн цуурддг хальмг ишкө гер бөөж. (О. У.).

Жиңнх 1, үүлд. О Нәрхн дун һарх, жиң-жиң гисн ө һарх. Звенеть. *Жиңнсн дун. Домбрин жиңнсн айс.* Мөрнөннь бөрм эс күрх делнь барун бийдөн унж бадмин ятхин дун жиңнв. (Ж.).

Жиңнх 2, үүлд. О Шулуһар гүүх; шуржңнад йовад одх. Промелькнуть, пронестись. Медгсн найн хойр заңдн һол һатлад жиңнв. (Ж.).

Жиргх, үүлд. 1. О 1. Жир-жир гиж ө һарһх; жиржңнх. Чирикать, цебетать. Начн торһа хойр гегән завсрт торлн жиргж наадв. (Ж.). Өрүн торһас живрән севж босад, энд-тенд төөнрлдөд, жир-жир гиж жирглднө. (Э. К.). Асхн серүн орсн хөөн, аһарт богшурһас жирглдв. (Бал. А.). 2. О Дүүгх, жиигх. Звучать, жужжать. Тарнь хар батхннь жиргж һарна. (Ж.). Теңгрт оддуд чирмлднө, теегт хорһас жирглднө. (И. Л.).

Жирһл, б.н. 1. О Амулң, бөөдл, бөөдл-жирһл. Жизнь. Сән көдлмшәс жирһл ясрдг, сән идгәс мал ясрдг. Медрл жирһлиг сөөхрүлдг. (Х.ү.). Сад модн саглрһна, санан-седкл төвкннө, жигтө сөөхн жирһлүр жилвтсн шунлт үзгднө. (К. С.). 2. О Кишг. Хөв. Өлзө. Счастье; блаженство. *Сөөхн жирһл; жирһл эдлх.* Хойр долан хонгт зовлң жирһлән хойрулн күүндөд, Бумбин оран зөрөд һарв. (Ж.). Сурһулин ашнь – жирһл, залһуһин ашнь – зовлң. (Х.ү.).

Жирһх, үүлд. О Амулң бөөх; кишгән эдлх; жирһлтө бөөх. *Сөөхн жирһх.* Быть счастливым, блаженствовать;

наслаждаться, радоваться. Авх зөвтө буһш алтан тер авад, зовлң-түрүһесн һарад жирһөд бөөж. Эдн эцк, эк хойран дуудулад, герән йөрөлһөд, амрад-жирһөд бөөж. (Х.т.).

Жирд гих, үүлд. О Жирд-хурд гих, шулуһар йовх; йир хурдар йовх. Жирлзх; жирлзөд одх. Пронестись, промелькнуть, промчатся. *Жирд гиж зөңг һарв. Жирд йовж одв.* Эн жирһл жирд-жирд гиһөд, жирһлһн мет һарад одв. (Н. М.). Жигтө, акад зөңг «жирд» – гиһөд һарв. (К. С.).

Жиржңнх, үүлд. О 1. Ниргх, шоржңнх, ниржңнх. Журчать; жужжать; щебетать. *Жиржңнөд һоожжах усн.* Деед теңгрин орнд жиржңнж соңсгддг болна. (Ж.). Тасрхан уга төгөлңд богшурһасин ө жиржңнө. (Д. Б.). 2. перен. Юм йир шулуһар кех. Быстро делать что-либо. *Жиржңнүләд бичх.* Теегин хаалһар тергн жиржңнөд одв. (С. А.).

Жирлзх, үүлд. 1. О Жирд-жирд гих, жирс-жирс гих, жирд-хурд гих. Мелькать, рябить. Жирлһн көвтө үзгдх. Зо деегүр жирлзсн жирлһнө бийнь эн халунд хөөлжөх бөөдлтө... (Э. К.). 2. перен. Жиигөд одх. *Жирлзөд одх. Жирлзх нисх.* Мчатся, пронестись.

Жирмөг, жирмөхө, б.н. О Бичкн заһсн, үүрмг заһсн. Мелкие рыбы; малёк. *Жирмөхө заһсн.* Нааран хөлөхнь, наад далан жирмөгс тоолгдм. (Ж.). Дала дөөвлхлө, жирмөхөс чигн дөөвлдг. (Х.ү.) Цах шовуд элқдж уснас жирмөхө заһс шүүрөд, өөдөн жиснө. (К. С.).

Жола, б.н. О 1. Мөр залдг сур. Вожжи, поводыя. *Жола бөрх. Мөрнө жола.* Алдр Жаңһрин арнзл хурдн зеердиг төвн тавн жилд жоладнь дахж гинө. (Ж.). Күр-күр аашна, күрңгин жола сул аашна. (Т.т. *Салькн, хур болн оһтрһун дун*). – Көвүд, хамаһас хамаран жола бөрж йовнат? – гиж Дендө өвгн соньмсв. (Бал.А.). 2. Машинө (автомобилин, тракторин, комбайна, велосипедин) залур. Руль.

◇ **Жола һартан авх.** Залвриг һартан авх. Взять в свои руки бразды правления.

Жомба, б.н. О Хальмг цө. Джомба; калмыцкий чай. *Хальмгин эркн хотнь – жомба.* Улан заңдн жомбаг эрөтө чолун ааһд кеһөд, Цаһана һарт бөрүлв. (Бад. А.). Каңкнсн улан заңдн жомбад, керө даам тос төвөд, келн ээдрмөр заты зорад, көөстүлж самрад, Харка хөөстөһинь һарһад төвв. (Э. К.).

Жора, б.н. 1. О Жоралж йовдг мөрн. Иноходец. Өөрхн-өөрхн ишкөд, тегшәр йовдг мөрн. Тавн зун жора хар мөр орулад. (Ж.). Жорад өөкн уга, аля күүнд амр уга. Жора мөрнөс дөөр хөөһдгө, жолм герәс утан хөөһдгө. (Х.ү.). Жора мөрн жорална, жирлһн холд жирлзнө. (С. А.). 2. Жора мөрнө йовдл. Иноходь.

Жөөлн, ч.н. О Хату биш; миим; жөөлкн. Мягкий; пухлый. *Жөөлн өдмг; жөөлн кевтр; жөөлн ноосн.* Жөөлн хатуг иддг. (Х.ү.). *Жөөлн, алтн үнтө нооста арсн.*

◇ **Жөөлн заңта.** Номһн, сөөхн заңта; сөн заңта; ур уга. Үнндөн чик күн номһн, жөөлнөрн өмт байрлулдг. һурвдгч гертнь Эрднь гиһөд, жөөлн заңта, хулһнын хамрас цус һарһшго күн гиж келдг бөөсмн... (Бад. А.).

◇ **Жөөлн нүдәр хөлөх.** Оньган өгч төвчх; сөөхн заңган үзүлх. Относиться доброжелательно, испытывать расположение. **Жөөлн темдг** – мягкий знак; **жөөлн эгшг** – мягкий гласный.

3

Зааглх, үүлд. О Заалх. Заг һарһх. *Салһж зааглх.* Разъединять, отделять; разжимать. Өөрстин хар елдңгин ишәр аминь зааглад. (Ж.).

Заагрх, үүлд. О 1. Заг һарх; зааглж салһх; зааглх. Раздвигаться, раздвигаться. Хамрин хойр нүкнөс һаргсн киид һазрин өвсн зааград. (Ж.). 2. перен. Салж һарх. Отделяться. *Өмтнөс заагрж һарх; зааград һарх.* Кенән медүлл уга заагрж һарий. (С. А.). Хәрн чи, Арслң, тер Джекәсн шулуһар заагр. (Т. А.).

◇ **Зааград һарх.** Толһа өвдлһн. Өрүнд жомба эс уухла, үд күртл толһа өвдөд, зааград һарч одн алдналм. (Т. А.).

Заагта, ч.н. О Заг харсн; заагрсн, зааглсн. Щелистый. Заагта юмн заагта, зааргин өндгн цоохр. (Х.ү.).

◇ **Заагта хадвр** – целевые согласные.

Заах, үүлд. О 1. Үзүлх. Показывать, указывать. Медүлх. Цөөлһж медүлх. Зааж келх. Тер бөөгсн ууль хар уурц тер – гиһед зааһад өгв. (Ж.). 2. Белглх. Аав намд белг гиж нег хурһ заала.

Зав, б.н. О Сул цаг; цол. Досуг, свободное время. *Зав олх. Зав уга. Мөл зав болхш.*

Завср, б.н. О Зав авлһн; сул цаг; цол; баахн зуур амрлһн. Невчк чөлө авлһн. Перерыв; промежуток; свободное время. *Завср кех. Көдлмшин завср.* Школын көвүд гүүж һарад, һаза наачана. Ик завср болжасн бөөж. (А.-С. А.). Өдрин дуусн көдлсн нарн завсрт һарв. Не, энүндөн иигэд завср кецхэй. (Э.К.).

Завсрлх, үүлд. О Невчк амрлһ авх, завср кех. Чөлө авх. Делать перерыв.

Заг, б.н. О Зө, хаһрха. Промежуток, цель. Үүд заг угаһар хаах. Заагар салькн ордг, зааврар ухан ордг. (Х.ү.). Күрөд ирн гихнь, болд жидин үзүр зү төвх заг завср уга хатхата бөөнө. (Ж.).

Заглюн, ч.н. О Медөтө, өвгөрг бөөдлтө болв чигн чиирг, чаңһ бийтө, бат цогцта. Бат, чаңһ, бор тоорг. Довольно крепкий. *Заглюн өвгн; заглюн эмгн. Төднө аавнь ода бийнь заглюн.*

Заһрмг, б.н. О Жоодмг, жоомг, цохин үсн; цохар урһсн үсн. Волосы у виска. Заһрмгаснь маажхнь тавн өтн унм. (Ж.). Заяч заһанан заһдна, заһрмг минь цаңтна. (К. С.).

Заһсн, б.н. О Бахлурар киһөн авдг усна өмтө юмн (тоот). Рыба. *Теңгсин заһсн; һолын заһсн; нуурин заһсн; заһс бәрх; шарсн заһсн; давслсн заһсн; өмд заһсн; заһсна шөлн.* Заһсн усна гүүнинь хөөдг, күн юмна сөөнинь хөөдг. Заһсн усар бөөдг, күн көлсөрсн бөөдг. Заһсн үкхлө – ясн үлддг, залу үкхлө – нерн үлддг. (Х.ү.). Тул

заһсн көвө талнь көшөд һарч йовхнь үзгдв. (Ж.). Би һазрар йовдг угав, өөдөн хальдг угав, үүр ясдг угав, үрд һарһдв. (Т.т. Заһсн).

Заһсч, б.н. О Заһс бөрдг күн, заһс аңдг күн. Рыбак; рыболов. *Теңгсин заһсчнр. Заһсч күн.* Теңгсин көвөд нег заһсч өвгн эмгн хойр му хар уурцд (герт) бөөж. (Х.т.).

Закх, үүлд. О Заквр өгх, закрх, зөргл болх. Приказывать, повелевать. Барун боднгуд, арслнгуд цуглултн гиж закв. (Ж.).

Зала, б.н. уст. 1. О Цацг. Кисточка. *Залата махла.* Залухн көвүн залата идөтө. (Т.т. **Төрөнө толһа**). Уул дөөр улан туһл уята (Т.т. **Зала**). Залу заңдар ишлгдсн, зала торһар салдрһлгдсн. Элвң нөртө халвңд далвң нөртө зала. (Ж.). Зала заңдн махлата, зес хойр нүдтө. Зүн ут хоңшарта, зөргл аңгин бөөдлтө. (Т.т. Эр така). 2. Махн цацг, өрвлг цацг. Гребень (петушиный); хохол (у птиц). *Эр такан улан зала. Шовуна зала.*

◇ **Залаһан таслх.** Икөр зүткх. Упорно и настойчиво твердить, о чем-либо; стоять на своем; держать пари. Зөрмг көвүн Анжа залаһан таслад сууна. Мини шарх үзкөд, эмчнр залаһан таслад бөөнө. (Н. М.).

Залһа, б.н. О Ниилвр, холва. Соединение. *Залһа кеж ниилүлх.* Холва кех.

Залһх 1, үүлд. О Ниилүлх, холвх. Соединять. *Залһа кех. Залһж ниилүлх.*

Залһх 2, үүлд. перен. О Өм утдулх; өм орулх, өмдрүлх. Продлить (вдохнуть) жизнь; оживить. Хун шовунд хувлөд өм залһлав. (Ж.).

Залу, б.н. О 1. Баахн наста. Баһ наста. Уйн. Молодой, юный. *Залу насн.* Эврө бийиннь залу чиирг цагт. (Ж.). Залу сөөндөн кү тань, мөрсн сөөнд һазр үз. (Х.ү.). 2. О Эр. Эр күмн. Залу күн. Мужчина. Хоңһрла эдл залу йир уга бөөж. (Ж.). Залуд – зөрг чимг. Залуһин зөргөс үүл бүтдг. Залу кедү сән болв чигн көгшрдг, арнэл кедү күчтө болв чигн муурдг. (Х.ү.). 3. О Уйн насн цаг. Залу насн.

Юность, молодость. Өрүн седкл-санаһан залу наснаһ бәр. (Х.ү.).

Залху, ч.н. О Хуурмг, хоома, хашң, оцл. Ленивий. *Залху күн*. Залху күн завгтк махндан күрч чаддго. Залхуһин герт түлән уга, зальгдгин герт хот уга. Сурһулин экн – жирһл, залхуһин экн – зовлң. (Х.ү.).

Залхуһар, нар. О Хуурмгар, хоомаһар, хашңгар, оцл бөөдлтөһөр. Лениво. *Залхуһар көдлмиһөн күцөх*.

Зальта, ч.н. О Дөргж шатдг. Заль һардг. Пламенный. Шатжаһ һалын заль. *Ик зальта; зальта һал*.

Заң, б.н. О Өвр, заң-бээр. Күүнө шинж. Характер, нрав; привычка. Авъяс. Өврөн үзүлх, *заң-авъяс; сөн заңта күн; заңнь жөөлн*. Заң заңдан зокаста, зах девлдөн зокаста. Заһ күчтөв, заң күчтөв. Заһг сөөнд – заһсн хурдг, заң сөөхнд – өмтн хурдг. (Х.ү.). Зун жилин зовлңиг зогсл уга үзв чигн ях гидг заң уга. (Ж.).

Заңһр, ч.н. О Ик толһата. Зантасн толһата. Большеголовый. Ишкә герин дүңгә ик заңһр толһата. (К. Д.).

Заңзих, үүлд. О Ширких, уурта бөөдл һарх. Мирких. Иметь недовольный вид. *Заңзиһөд суух; заңзисн бөөдл*.

Заратрх, үүлд. 1. О Даарх. Мёрзнуть. Икәр даарснд бийм агдс гиһөд, махмудм татгдсн, заратрулсн болад одв. (Д. Б.). 2. Киитнәс чичрх. Дрожать от холода. 3. Бийм заратрулжана. Знобить.

Зах 1, б.н. Хувцна нег әңг. Ворот, воротник. *Киилгин зах*. *Девлин зах*. Күн ахта, девл захта. (Х.ү.). Көрг лүүдн захаснь зуурлдад һарв. (Ж.).

Зах 2, О Хувц тоолдг көмжөн. *Нег зах хувцн*. *Хойр зах хувцн*. Өмсгсн хувцнтн өлзөтө, цаһан хаалһта болж. Эднь элж, эзнь мөңкрж, үүнәс үлү сөн-сөөхн оһн зах хувц өмсж, элөж йовх болтха. (Өмскүлин, хувцна йөрөл).

Зах 3, б.н. О Чилгч, көвө; межә. Край, окраина; граница. *Һазрин зах*, *балһсна зах*; *селәнө зах*. Һазрин захд нанла

һарлсн кен бөөх билә, лавта хорта бирмн чигн гиж салв. (Ж.).

Зә, б.н. О Сул орм; орм. Пространство; место. *Суух зә; зә һарх; зә эзлх*. Зә уга һазрт зөөдң мөртө күн. (Т.т. **Хулһн**). Тавлад суухларн, төвн хойр күүнә зөөд суудг. (Ж.).

Зәңг, б.н. О Зәңглһн. Хов, хов-зәңг. Амн үгәр, бичгәр, барар юуна болв чигн төр медүллһн. Весть, известие. *Зәңг авх; зәңг ирх*. *Сән зәңг авх*. Бум күүһәр орад, һанцхн болж үзгдв гиж зәңгнь ирв. (Ж.). Холын зәңг холвата болдмн. (Х.ү.). Нег өәмшгтө зәңг давад одхла, терүнәснь даву зәңг ардаснь көлврөд күрөд ирнө. (Бад. А.).

Зеерд, ч.н. О Улан шар зүстө мөрн. Рыжий (о масти лошади). Рыжко. *Зеерд мөрн; зеерд һалзн; зеерд цоохр; улан зеерд*. Бурхн зеерд деерән һурв дөжк өргж ядв. Арнзл Зеердиннь хурдн цагт Ном Төгс хаана күүк залгсн болдг. Арслңгин сөөхн Зеердән өгтхә гилә. (Ж.). Хадын цань зеерд мөрн сөөлһөтө. (Т.т. **Келн**).

Зеткр, б.н. О һашута йовдл. Үүлтә йовдл. Зовлң, гүрм. Өәмшг. Беда, несчастье, опасность. *Зеткрлә харһх*. *Зеткртә йовдл*. Зеткр келж ирдго, зулж һарч болдго. Зеткр зеерд һалзниг унж. (Х.ү.). Хаалһин туршар зеткр хама бөөхинь зааж темдг төвсн бийнь толһаһан кесгнь геенә. (Н. В.).
♦ **Зеткр хатхх**. О Зовлңла харһх гиж йорлх. Ямаран өәмшг учрх гиж йорлж санлһн. Яһна гидгчнь энв. Ямаран зеткр хатхна гидг энв? (Д. Б.). Терүг зеткр хатхж көвтө. (Бад. А.).

Зиигх, үүлд. О Жиигх. Жиржңнх. Жужожать; стрекотать. *Зиигсн ө һарх*. Батхн зиигж ниснә. Зөг балан зөөһөд зөвтө һазрт зиигнө. Балын нектәрән зөөж бум зөг зииглднә. (С. А.). Нигт ноһанд нег-негән даһад, ца-цааһас нислдәд царцахас зиигж шуугна. (К. Д.). Усн жиржңнв. Хорха зиигв. (Д. Б.).

Зо 1, б.н. О Нурһн, нурһна ясн. Спина; хребет (позвоночник). Зооһин махн. Зо мах ивтәд, зүркнәннь экнд шигдөд одв.

- Туула сөөхн зоота. (Ж.). Генткн аратын өмн туулан зо борлж үзгдв. (Х.т.).
- Зо 2, б.н.** О Уулын нурһн. Шил. Сер һазр. Хребет (горная цепь), гребень. Зо деер һарх. Эн саамла өндр зо давшгдад, көк шил болж уняртсн төрөн үзгдв. (Д. Б.). Зооһин хойр ташуһар күчтө ик трактормуд һазр хайлж йовна. (Бал. А.).
- Зоваж,** үүлд. О Зовлң үзүлх; генүлх; зовлң эдлүлх. Мучить, причинять страдание. Өвсн киитэ мал зоваж биш, аав ээжин өгсн ээм, далар медлдий. (Ж.). Ур бий зовадг, уул мөр зовадг. (Х.ү.).
- Зовлң,** б.н. О Зовлһн; зөвүр; гүрм; дашката бөөдл. Мучение, мука, страдание; печаль. Тамин олн зовлң үзөд. (Ж.). Зовлң уга жирһл уга. Зовлң уга – баатр уга. Зовлң зун нөөмн айста. Бийд уга зовлң күүнд медгддго. (Х.ү.).
- Зорхн,** б.н. О Нигт ут нооста, шовһр хоңшарта, утулң, аю-кейү уга цогцта махч аң. Эр нохаг өмн бийэснь авдг мектө аң. Барсук. Зорхн гидг аң зодх дутм тарһлдг, залуһин сөөни заң зовлңгин икд батрдг. (К. С.).
- Зөг,** б.н. О Цецгүдин шим, шүүс шимдг, терүгөн балд хүврэдг хорха-хотн. Пчела. Зөөгин зуулһ эс медсн күн, балын амт меддго. Бал бөөсн һазрт зөг хурдг. Өдлцүлхлө, зөг батхнд цецгин шим сордгиг, өңгр һалунд уснд өөмдгиг сурһх көрг уга. (Х.ү.) Зөг нөөхлсн цецгин залад зиигж сууна. Шикр-балас өмтөхн шиминь шимж сууна. (К. Д.).
- Зөрг,** б.н. О Юмнас эс өөлһн. Өөмшгэс эс сүрдлһн. Сүр. Баатр. Смелость, отвага, храбрость. Арслңгин арг улан Хоңрла өдл зөргтө. (Ж.). Залуһин зөргэс үүл бүтдг. Зөрг уга күн зуурас буцна, зөс уга күн замас буцна. Зовлңта цагт зөрг көргтө. Залу күүнд зөрг – чимг. (Х.ү.). Зүркн бөөхлө дурлдг, зөрг бөөхлө дөврдг. (К. С.).
- Зөргтө,** ч.н. О Юмнас өөдгө. Өөмшгэс сүрддго; зүрктө. Баатр. Смелый, храбрый, отважный, бесстрашный; решительный; волевой. Зөргтө нег үкдг, зөрг уга миңһ үкдг. Зөргтө нег үкдг, өөмтхө арв үкдг. Зөргтө зүркнөннь зааврар зүткө уралан йовна. (Х.ү.).
- Зөрмг,** ч.н. О Зөрсн талан зүткдг. Нег мөслсн. Сансан күцөдг. Настойчивый, упорный.
- зуһу,** ч.н. О Жилһн. разг. һульдрмаш. Льстивый. Зуһу күн; зуһу үгмүд; зуһу хөлөц; зуһу инөдн. Зуһу күүнд зөв уга. Зууһач ноха шүдөн геедг, зуһу күн күндөн геедг. (Х.ү.).
- зун,** б.н. О Жилин дөрвн цагин нег кем. Хаврин хөөн ирдг цаг. Лето. Зун ирв; зун эклв; ноһата зун; халун зун; киитн зун; хурта зун. Үвл уга зун болв. (Ж.). Нарн уга зун – зун биш. (Х.ү.).
- зун,** т.н. О То медүлжэх үг. Йирн йиснэс ах. Сто. Зун насн. Зун арслн. Зун күүнө чирэ үзхэр, нег күүнө нер мед. Зун мекэс нег арһ деер. Зудын хол зун давхр нооста. (Х.ү.). Зун нөөмн – зовлң, жирн нөөмн – жирһл. (Э. К.).
- зуна,** ч.н. О Халун, өөмдг цаг. Летний. Зуна цаг (кем); зуна өдр (сар); зунын асхн (сө); зуна нарн. Зуна сөөхн өөд. (Ж.). Зуна һурвн сармудт зөөрэр савтн дүүртхө, зурһан зүүл өвсн зурмн толһас бүрктхө. (Э. К.).
- Зурһан,** т.н. О То медүлжэх үг. Тавнас ах. Шесть. Зурһан өдр; зурһан жил; зурһа дөкж. Зурһан давхр гер. Эркн зурһа оргчи наснднь алдр Жаңһриг арнзл Зөөрдинь унулад йовулсмн. Дегц зурһан давхр тохминь төвөд, дөш хар эмелинь тохв. (Ж.). Зурһан көлтө зусг. (Т.т. Цаяха). Зурһан зүүл хамг өмтн амулң эдлж, зовлңгас гетлх болтха. (Бад. А.).
- Зурһата,** т.н. О Зурһан наста. Шестилетний. Зурһан жил болсн наста. Зурһата көвүн.
- Зурмн,** б.н., ч.н. О Буудя, өвсөр, урһмлар тежэл кедг, гүн нүк малтж бөөдг, хурц шүдтө бичкн мерөч (грызун). Цаһан сарин нег шинд нүкнэсн һарад, хальмг төөгт түрүлж хавр авч ирдг аң. Суслик. Зурм бәрх. Арат бакльгиг соңскад, – чамаг зурмн, - гиһөд, зурмиг хөөһөд, һарад гүүнө. Зөвөр гүүһөд оркхлань, өмннь зурмн нүкнэснь толһаһан булталһчкн бөөнө. (Х.т.).

◇ **Зурмн толһа.** О Өөдм һазр; довң. Бугорок, холмик. Энүнднь зугл темдг уга зурмн толһа, теегин альвн салькн хойрас талдан герч уга билэ. (Д. Б.).

Зурмна, ч.н. О 1. Зурмн гисн үгин төргч киискврин янз. Сусличий. Зурмна нүкн. 2. *перен.* **Зурмна сүл** – тонконог; *бот.* Теегин өвсн (урһмл). Шаһа нааддг халтр һазр деер күүнэ өвдгцэ зурмна сүл, оңһг урһв. Оңһг, зурмна сүл ахта өвсд һазр бүтөж урһв. (Н. М.).

Зүн 1, б.н. О Юм уйхд кергтө, хурц үзүртө, нәрхн төмр шу. Игла, иголка. *Учгта зүн; зүүнд утц сүвлх.* Нөөмн түмн цөргөр һархла, жидин үзүр зү төвх заг уга болв. (Ж.). Төмр һаха олсн сүүлтө. (Т.т. **Зүн утцн хойр**).

Зүн 2, ч.н. О 1. Буру талк болн күүнэ солһа бий. Левый, левая сторона. *Зүн талк.* Орх шар нарни зүн өнцг кел дор. Зүн өвдг деерән төвөд, зүн халхаснь үмсв. Цастин цаһан халвңгиг зүн цох деерән тальвсн суудг болна. Зүн келиннь чигчөһөр торад бөөв. (Ж.). Элжгн деер зүн таласнь, эс гиж барун бийэснь мордснд йилһл уга. (Х.ү.). 2. О Нарн һарх үзг; дорд үзг; дордк талк. Восток; восточный. *Зүн үзг. Зүн бийд бөөх. Зүн-өмн үзг.* Зүн үзгт бөөх улс. Зүн бийдк талднь (Ж.).

И

Ивг-чивг, ивк-чивк, ч.н. *парн.* О Нигт; бүтү. Густой; плотный; непролазный. *Ивг-чивг модн; ивг-чивг будн.* Көвүн келнө: тиим болхла, би тедниг хээнэв, – гиһэд, һарад йовна. Йова-йовж, ивк-чивк модн заагар орад ирнө. (Х.т.). Ивк-чивк ө-шуһу модн дотраһар эрглөв. (Д. Б.).

Ив-жив, нар. *парн.* О Тагчг, ө уга; нам-чим болх. Тихо, бесшумно. *Ив-жив болж номһрх.*

Ивр-ивр гих, *парн. үүлд.* О Багшх; бигшх; ивржңнх. Копошиться, кишеть, собираются в кучу, толпиться. Бичкн цаһан эрвөкөс... «ивр-ивр» гиһэд бигшлдэд бөөцхөнө. (Э. К.). Цар, мөрн темө татсн тергтө эдн ивр-ивр гиж цааран-нааран йовад тег бүтөнө. (Н.М.).

Ивр-шивр, *парн. үүлд.* О 1. Ивр-ивр гих; ивржңнх; шивр-шивр гих; шимлдх. Возиться, копошиться; шушукаться. Ивр-шивр гиж күүндх. 2. Саржңнлһн, ивржңнлһн. Шорох, возня; шушуканье. Ивр-шивр ө соңсгдна. Иргд ивр-шивр. (Т.т. **Хулһнс**).

Ивт, нар. О Цумлад һарх. Насквозь. *Ивт цокх; перен. ивт харх* – видеть насквозь. Хавтха хойр даларнь ивт тусч. (Ж.). Өрч дораһурн ивт шавтж. (Д. Б.). Хальр күүкн теңгр ивт хөлөдг. Цөкр көвүн цөрг ивт хальж. (Т.т. **Заһсн**). Намаг эн, кишго домбр, ивtdм үзнө. (Б. Б.).

Ивтлх, үүлд. 1. О 1. Ивт һарх, ивт тусх; ивtdнь һарх. Проходить; пройти насквозь. 2. Ивtdлөд һарх. Найн түмн занд ивтлж. (Ж.). Мөрн цөргөр Мазн мөсн деегүр һатлна, Ижл ивtdлөд һарчкад күлгөсн Мазн бууна. (Х.п.а.).

Игзэрлх, үүлд. О Жигшх. Испытывать отвращение. Игзэрлөд бөөх. Ууртан бүтөд игзэрлх. Тер сууна, - гиж шуһуд шухиһэд суусн Бокта тал сеглөтр игзэрлж заав. (Э. К.).

Ид, б.н. О Чидл, арһ; күчн. Сила, способность; мощь. *Аһу ик ид. Идөн үзүлх.* Аһу ик идөн һарһад, бул торһн күлөг таслж ядад йовна. (Ж.). Ид татуд иньгин бийнь нойн. (Х.ү.).

Идөн 1, б.н. О Эдлдг хот. Пища, кушанье; яства. Тер арагнь күүкн Жаңһрт зун амтн төгсгсн иде тальвж өгв. (Ж.). Цө шиңгн болв чигн идөнө дөөж. (Х.ү.).

Идөн 2, б.н. О Зер-земшин экн. *Яңһгин (шитлгин) идөн.* Ядро; семя. Чимгн дотрк экн мет, яңһг дотрк идөн мет бөөх. (Х.ү.) Залурхг көвүн залата идөтө. (Т.т. **Төрөнө толһа**).

Идг, б.н. О Малмуд төжөл авдг теегин өвсн (өвстө һазр). Трава, травостой. Пастбище. *Сән идгтө һазр.* Идг икдөд мал тарһлдг. (Х.ү.). Толһа деер – тесж болшго киитн, кел дор – һазрин идгиг таг дарчксн цасн. (Д. Б.).

Идр, ч.н. 1. О Цогцд чинән-чидл орсн цаг. Возмужалый; в расцвете сил. 2. Залу насн; баһ насн. Дүүвр кем. Молодой. *Идр баһ насн.* Инөг-инөг гисн гүүдглзсн киитн хар нүдтө, кел-аман бүлүдсн идр наста, ик хар залу. (Э.

К.). Идр баһ насндан чидлэн биче барит. (К. Д.). Идр насни күчиг, медрлин, эв-арһин булгиг цугтнь уралан зөрүлөд, аш сүүлднь номтын нер зүүв. (Д. Б.).

Идшлх, үүлд. О Тежелэн, хотан олж идх. Пастись; добывать подножный корм. *Мал идшлж йовна. Идшлхд сэн назр.* Энд, тенд идшлж йовсн малмуд эрклү жөөлн ноһана шимд тавлж хансн дүртө, ишкдлнь батрад бөөцхөж. (Д. Б.).

Идх, үүлд. 1. О Хот эдлх (зооглх); тежел авх. Есть, вкушать. *Хот идх.* – Эмгн, һал түлтн, мах идий, – гийһөд хойр көвүн келв. (Ж.). Ид гихлө – чимкдг, ор гихлө – шаһадг. (Х.ү.). Кермн (аң) өөчкөд, нег күүкөн өгчкнө. Арат төрүгинь авч һарад, модн дотр идчкнө. «...Би тер хордыг бөрж авад иднөв», – гиж арат шииднө. (У.т.). 2. *перен.* Укорачивать, убавлять. Баһрулх; ахрдулх. Насн гидг юмн күүг иигж иддг чигн. (Бал. А.).

Ижл, ч.н. О Нег бөөдлтө. Одинаковый, подобный. *Ижл хуец уйх; ижл махласта.* Ижлөн үзхлө инцхэдг, иньгэн үзхлө инэдг. (Х.ү.).

Ижлдх, үүлд. О Дасх; нег-негнөнн авъяс медж авх. Привыкать, приучить(ся). Тер ижлдэд ирв. (Бад. А.). Ижлин усн сөкүстө, ижлдх дутман зокаста. (Б. Т.). Туһлын нернь Борла, идгт ижлдхәр седхш. (Д. Б.).

Ииген, нар. О Нааран; эн талкшан. Сюда, в эту сторону, в этом направлении. *Ииген йовх.* Эңгин оһн сөөдүд ииген һархлань. (Ж.).

Ииглөн, хөлө: ииген. *Ииглөн йовх; ииглөн гүүх.* – Би чамаг ииглөн һарһчксов, – гиж тергнө бөөрүр өөрдв. (Д. Б.).

Иим, ч.н. О Энүнө бөөдлтө. Такой, этакий. *Иим керг; иим үг; иим цаасн.* Иим юмн бөөдв? Иим йовдл учрв. Ямаран күүнөс һаргсн күн иим сөөхмб? Ухата ухан уга хойрин йовдл иим болдг. (Х.т.).

Ик, ч.н., нар. О 1. Баһ биш, бичкн биш, оврта, том, элөд. Большой; крупный; сильный; больше (много). *Ик кийтн;*

ик цогцта; ик толһата; ик чидл; ик гөр; ик көвүн. Би үзхв, – гиж Марл келж. Мини келм ут, нүдм ик. (Х.т.). Ик цасн – ик урһц. (Х.ү.). Ик гөр дотр бичкн гөр, бичкн гөр дотр тавн күүкд. (Т.т. **һосн, өөмсн, көл, келин тавн хурһн**). 2. Икәр. Больше. Ик өгснднь хонад, баһ өгснднь үдлөд. (Ж.). Икәр мед, баһар кел. (Х.ү.).

♦ **Ик санан.** О һанц бийән ухатад тоолдг, әмтнд дөөрлқдг. Высокомерие. Ик санан бийд зокдго. (Х.ү.).

Ил, ч.н. О 1. Делгәтө, секәтө, задһа. Открытый; явный; очевидный. *Ил назр.* Ил теегәр йовхла күүнө чееж сарулдна. Ил һазрт мөрән уй, итксн күүнд үгән кел. Ил бөөх юмиг илвәр хааж болдго. (Х.ү.). 2. *перен.* О Бултуһсн биш, далдлсн биш. Нескрываемый, открытый. Ил далд хойраһинь илркә аңһрад суудг. (Ж.). Ил магтад, далд муулх. Ил үгтө күн – келсәрн, ир сөөтө утх күрсәрн. (Х.ү.).

♦ **Илднь келх.** О Үнн үгиг шуудтнь, әәлго чирәднь келх. Говорить открыто (прямо); говорить правду в лицо, не скрывая. Үниг илднь келх. Илднь келсн күүг му күн таасхш. (Х.ү.).

Илдх, үүлд. О Илднь үзгдх. Быть явным, очевидным; стать открытым. *Илдәд һарч ирх.* Мөсн хамһрад, нуурин усн илдв. (Бад. А.). «Моһан эрән һазань», – гийһөд кезә нег цагт илдх бөөсмн. (Т. А.).

Иньг, ч.н., б.н. О 1. Иньг-амрг; тааста күн; зүркнд тааста нөөж. Любимый; друг, приятель. *Сөөхн иньг.* Зун үкртө болхар, зун иньгтө бол. Иньгәсн салсн күн саначрхг, ижләсн салсн мөрн инцхәмтхө. (Х.ү.). Күүнд күн иньг, күчн сөөхн омг! (К. С.). Хойр иньг баатр күлгүдөсн бууһад, төврлдн уульв. (Ж.). 2. *перен.* Тааста юмн, сән нөөж. Иньг мөрн. «Хөөчин иньг – ноха» – гидг үнн. (Бал. А.).

Иньгллт, б.н. О Үүрллһн, нөөқллт, үүрлт. Дружба. Нег-негнәннь уха медлцж үр-иньг болпһн. *Оһн әмтнө иньгллт батһртһка!* Эрүн иньгллтһн төлгә әмән өгхдән, белн. (Н. В.).

Иң, в сочетании **иң гих**. О 1. Өрө эмсхлте, өрө өмтө; өрө киитө, өрө өмд бөөх. Последнее дыхание; быть еле-еле живым. Иң гих өмтө бөөж, суг гих судцта бөөж. (Х.ү.). 2. Өрө нарцах ө. Слабый звук; невнятное звучание. Иң гиж ө нарв. Иң гиж өрө ө соңсгдв.

Иңгн, б.н. О Эм (күүкн) темөн. Хээмл иңгн. Верблюдица. Хамринь хатхад уга хээмл һунжн иңгн. (К. С.), «Буульгсн ботхиг иңгнднь күрг, буульгсн зүркиг иньгднь күрг», - гидг. (Бал. А.). Буулич, буулич, иңгн минь, буульгсн нульмсан асхрулич. Уулич, уулич, иңгн минь, ботхндан ээлтө болич. (Дун. Иңд ботх авхуллһн).

Ир, б.н. О Килһ. Ирмч. Лезвие. *Утхин ир*. *Хурц иртө сүк*. Арвн хойр иртө балтар цокв. (Ж.).

◇ **Утхин ир деер**. О Ик ээмштгө бөөх; үклин өөр бөөх. На острие (лезвии) ножа; находиться в безвыходном положении; быть на краю гибели. Жимб, ода намд юуһинь уурлнат? Би нам улан өмөн утхин ир деер авч нарв. (С.-Б. Х.).

Иткл, б.н. О Ицл. Итклһн; нээлвр, иткмж; ицг. Вера; доверие. *Итклән геех*. Итклиг олхд – үнн кергтө, эндүг чиклхд – шудрһ кергтө. Итклән бичө бар, ичрән бичө ге. (Х.ү.).

Иткх үүлд. О Иткмжлх, нээлх. Доверять, верить. – Кермн, бичө ууль. Аратын келсиг бичө итк, бичө ө. (Орочск т.).

Итлг, б.н. О Махч шовуна нег зүсн. Балобан. *Итлг шовун*. Йир хурдн шар-цоохр итлг. (Ж.). Итлг шовун үүрәсн нисәд һарсн хөөн, эврән хотан олдг зөвтө. (Х.ү.).

Ичән, б.н. О Зөрм аңгуд, хорха-хотн үвлин цагт нүк, бөөр, кевтр олж авад унтлһн. Зимняя спячка (у некоторых животных и др.). *Ичәнд орж үөлзх*. *Зурмн ичәнд үөлзнө*. Аю ичәнд орж. (Бад. А.). Хорха-хотн ичәнд орлдна, хоршасн хотарн төжәл келднө. (Б. Б.).

Ичр, б.н. О һутр; һутамжта бөөдл. Стыд, позор. *Ичртө бөөдл*; *ичрән геех*; *ичр-һутран геех*. Ичр - үкләс дор. Ичр угад нүр (нүдн) уга. Үгин илнь сән, ичрин далднь сән. Ичр уга элгнәс, ичртө дөөсн деер. (Х.ү.).

◇ **Ичртән ишкә наах**. О Ичрән геех; эмәхән мартх. Потерять совесть; не иметь ни стыда, ни совести. Ичр-һутран геесн, ишкә чирәдөн наасн. (Х.ү.). Ичртән ишкә наасн күн бөөсмч? ...Ичртән ишкә нааһад, нүдндөн нүүһүл хураһад... (Э. К.).

Ичх 1, үүлд. О Эмәх; башрдх. Стыдиться. *Күүнәс ичх*. Икнь ичдг, бичкнь уульдг. Ичхән медсн сурһмжта, иньгән геесн уульмтха. (Х.ү.). Ардакшан хәрхлә, алдр нойн богд Жәңһр нама ичәх. (Ж.).

Ичх 2, үүлд. О Ичәндөн орх. Погружаться в зимнюю спячку. Үөлзх, бөөрдөн орж унтх.

Ишк, б.н. О Ямана төл. Козлёнок. *Ямана ишк*; *бичкн ишк*. Ишк өврән урһахар экән мөргдг, усн эргән нурахар һазаран халһрдг. Төлг төрж яда бөөж, ишкд эк болж. (Х.ү.). Көк ишк көңнөдөн тарһлж. (Т.т. Иигтө утцн).

Ишкм, б.н. О Ишкдп; алхц. Тавгин ишкдүр. Поступь, шаг. *Нег ишкм*. *Нег ишкм һазр*.

Ишкх 1, үүлд. О 1. Көлөрн һазр тулж йовх. Ступать, наступать, вставать ногой. *Өрө ишкх*; *чаңһар ишкх*. Ямаран чигн мөрн көлөрн ишкәд уга һазр. (Фольк.). Нег көлөрн товрин мөңгн көвцг ишкәд одв. (Ж.). 2. О Көлөрн чаңһар һазр давталх. Топтать, затапывать. Ишкәд орксн һазрнь ик зам хаалһ болад йовна. (Ж.).

Ишкх 2, үүлд. О 1. Үүрмгәр керчх; утлх. Крошить. *Мах ишкх*. *Мәңгрс ишкх*. *Өөк ишкх*. 2. О Эдиг (арсиг) кев-кевөрн кемжәләд, төөрж юм уйх. Кроить, раскроить. *Эд (арс) ишкх*. *Ишкж уйх*. Урн ээжин ишкгсн. (Ж.). «Дола даюж кемжәлчкәд, нег даюж ишкдм», - гиж. (Бал. А.).

Й

Йилһх, үүлд. О Юмиг йилһәд медх; ончлх. Различать, отличать. *Йилһж аех*. Шар улан хойрнь йилһрәд үвр-үвр гилдв. Сән мууһинь йилһн чавчад. (Ж.).

Йир 1, нар. О Йилһрсн, маш. Очень, совсем, весьма. *Йир сән; йир му; йир халун, йир сөрүн.* Йир хурдн итлг. Йир бичкн юмн йирн йисн нүктә. (Т.т. Хурвч).

Йир 2, нар. Йирин, йирдөн. Вообще. Хоңһрла әдл залу йир уга бәәж. Йир юн гидг һазрт, ямр кевәр бәәгчм энв? (Ж.).

Йирн, т.н. О Тооһин нерәдлһн. Зуунас арвн тату. Девяносто. *Йирн насн. Йирн дууна һазр. Йирн арслң.* Йирн алд бийтә мөрн; йирн зүүл идән. (Фольк.). *Йир хурдн шар-цоохр итлг нег девәд одхнь, йирн берә девдг. Ирәд уга йирн йисн жилә юмиг тааж меддг.* (Ж.).

Йиртә, ч.и. О Йирн нас зүүсн; йиртә болсн. Девяностолетний. *Йиртә өвгн. Йиртә болж.*

Йиртмж, б.н. О Орчлң, делкә. Окружающий мир; природа. *Йиртмжин бәәдл. Йиртмжин териг хад мет бәәһүлв.* (Ж.). ...Киитн усн бульглж, көк модн савадв. Зерлг салькн номһрж, зургшң йиртмж сәәхрв. (Ш. В.). *Йиртмжд йир өәмтхә.* (Т.т. Туула).

Йисдгч, т.н. О Нәәмнәс ах то. Девятый. *Йисдгч өдр; йисдгч сар; йисдгч жил; йисдгч орм эзлх.* Йисдгч хонгт. (Ж.).

Йисн, т.н. О То; тооһин нерн. Арвна дү. Девять. *Йисн жил; йисн өдр. Эндр хулһн сарин йисн. Йисн эклж; цаг йисн болж. Йис дөжж келх.* Йисн сара һазриг йис хонад күрч. Йисн алд ут, һурвн алд өргн хала цаһан гертә хаңһа болд үлдән деернь төдглвл. (Ж.). Йисн көвүтә күн хотна ах. Йисн көвүтә күн аль сансарн бәәх. (Х.ү.).

Йистә, т.н. О Йисн наста; йисн жил болсн; йис күрсн. Девятилетний. *Йистә күүкд, көвүд; йистә сурһульч.*

Йовһар, нар. О Көләрн йовх. Пешком. *Йовһар йовх.* Йовһар дөврәд ордг зермг гинә. (Ж.).

Йовһн, б.н. О Йовһар йовдг; йовһар йовдг күн. Пеший; пешеход. *Йовһн мергн баатр.*

○ **Йовһн цөрг.** Пехота. *Йовһн бийинь дөчн йисн хонгт авч ядад бәәж.* (Ж.). *Йовһн күүнә селвгәр мер хулдж бичә ав.* (Х.ү.). *Йовһн гелң һазр долаж.* (Т.т. Келин тавгт

шавр наалдж). **Йовһн шуурһн, йовһн боран.** Метель; поземки; метелица. О Догһн биш номһн боран. Дор цаһан, деер цаһан, зөвәр чимрүн киитн, бичкн тиим сиигсн йовһн шуурһта. (Э. К.). *Йовһн боран дораһур дөгдрж гүүһәд, деерәс улм шуурад талхм-тачг татв.* (С.-Б. Х.).

Йовдл, б.н. О 1. Керг; үүл; йовудта керг; учр, уршг. Дело; деяние; случай; обстоятельство. *Сән йовдл; му йовдл; үүлтә йовдл; кишгтә йовдл.* Йовгсн йовдлан номин йосар күцәтхә. (Ж.). 2. О Ишклһн; ишкм; ишкдл. Пю-ступь, манера ступать, походка. *Сәәхн йовдлта күн; мөрнә йовдл. Тер күүнә йовдлнь йир сәәхн.*

Йовулх, үүлд. О Төвж йовулх; ю болв чигн илгөх. Отправлять, посылать. Күчлж йовулх; холд йовулх; балһсур йовулх. ...Миңгъян, буурл һалзн, арнзл зөөрд - эн һурвн юмиг йовунав. (Ж.).

Йозур, б.н. О 1. Уңг, урһмпын уңг. Корень; комель. *Модна йозур; өөснә йозур.* Хавр болхла, беткин йозурнь көкрәд, шинәс урһна. 2. *перән.* О һол үндсн; үндсн; уңг; һол уңг. Основание. Атхр заңдн модна йозурт арнзл хойр күлгән хайж оркад. Будн Улан гидг түшмл шар-цоохр тугин йозурт ирж буув. (Ж.). 3. Уңг, уг. Корень, происхождение. Теңгр йозурта.

Йорал, б.н. О Савин (юмна) дордк әңг. Дно, донышко; основание. *Суулһин йорал; хәәснә йорал; худгин йорал; теңгсин йорал.* Ардаснь некәд ирсн Арг улан Хоңһрнь улан теңгсин йоралд. (Ж.).

Йосар, нар. О Йосиг эвдлго, чикәр; йоста кевәр; зөвтәһәр. Законно, по закону; по общепринятым правилам; должным образом. Ямаран чигн кергиг йосар кех кергтә. (Х.ү.).

Йосн, б.н. О 1. Орн-нутгт тогтсн диг-даран. Власть. *Улсин йосн. Йос меддг күүнә үг бичә бууалд.* (Х.ү.). Тогтсн шин йосн тохньж үндслтхә, түлкв гиж хольвршго, товин сумид нуршго, хад мет батртха. (Йөрәл). 2. Заңшал; диг-даран; зокал; авъяс. Общепринятое правило;

обычай; традиция; привычка. Йовсн йовдлан номин йосар күцөһәд... Залу күмн нәэрт нааднав гихлә, хөрдг йосн уга. (Ж.).

Йөрөл, б.н. О Йөрөлһн. Олн әмтнә жирил сән-сәәхн, кишгә болж, сансн санан күцтә гиж йөрөж магтлһн. Благопожелание, пожелание; желание добра, блага. Йөрөл уга алтнас, йөрөлтә зем деер. Йөрәлин экн тосн, харалын экн – цусн. (Х.ү.). Эрднә сәәхн йөрөлән төвәд, эңгин зурһан миңһн арвн хойр бийәри шаргад һарв. (Ж.). «Көгшдин йөрөл бүттхә!» – гиһәд, бидн цуһар ааһдан урлан күргввидн. (Бад. А.).

Йөрөх, үүлд. О Йөрөж келх; йөрөл төвх. Желать блага, высказывать благопожелания. Шин хувц өмссн кү йөрөх. Өмссн хувцнтн өлзәтә болж, эднә элж, эзнә мөңк наста болтхә! Үүнәс үлү сәәхн олн зах хувц өмсж, эләж йовх болтхә! (Шин хувцна йөрөл). «Зу насл, зуухд бүдр!» – гиж хальмг күн йөрөдмн. (Т. А.).

К

Каңкнх, үүлд. О Сән үнр һарх; икәр үнр һарх. Пахнуть, благоухать. Кеер олн-зүсн цецгүдин, камб шарлжна, эрвңгин үнр каңкнна. – Ай, каңкнжахинь. Тарвсин үнрнә айтал. Нилх ноһана үнрәр каңкнсн аһар седкл талвалһж байсана. (И. Л.). Төгәлңдән тиньр у тег, теңс мет налаж уняртад, күж мет каңкнна. (Э. К.).

Караг, ч.н. О Ик саната; бийән ик юмнд тоолдг. Высокомерный. Караг күн. Дегд караг бәәдлтә. Негт эн караг хәләцтә биш болсн болад, әмтнд деерлкм чигн дүрсн уга бәәдл һарад оддмн. (Д. Б.).

Ке, ч.н. О Сәәхн; ке-сәәхн; сәәхн зүстә. Красивый, нарядный. Ке хувцн; ке махла; ке бушмүд. Ке шар-цоохр олнцгин захд дуута долан миңһ дарад. (Ж.).

Кев 1, б.н. О һарсн орм; үлдсн орм. Утур, мөр. Отпечаток, след. Теңгрин Төгә Бүсиг хад чолунд кев ортлнә цокв. (Ж.).

Кев 2, б.н. О Бәәдл; янз. Вид; фасон; образец; форма. Кев һарһх; һосна кев; герин кев; хувцна кев.

Кевс, б.н. О Үстә маралжн. Герин эрс кеерүлдг, пол деер девсдг сәәхн некмр дөрвлжн. Ковёр. Үстә кевс – ворсистый ковер. Ик сәәхн кевс герин эрст өлгәтә. Оһтр шар-цоохр күлг өрүнәс үд күртл үстә кевсәр хучата бәәнә. (Ж.). Үстә кевс, үсн уга кевс. (Т.т. Теңгр һазр хойр). Аавин кевсиг алхж эс болж, ээжин кевсиг эвкж эс болж (Т.т. теңгр һазр хойр).

Кевтр, б.н. О Аң, адусн бәәршдг һазр; кевтдг һазр; нүкн; орм. Логово; берлога; нора; лёжка. Малын кевтр. Зорхн кевтртән тарһлдг. (Х.ү.). Уулын ца – туулан кевтр. (Т.т. Гижгин хотхр).

Кевтх, үүлд. О Көлән текиһәд, жиһәд, хәврһ деерән амрх. Ложиться, лежать. Амрад кевтх. Ордан орад кевтх. Гертән кевтх; гемтә кевтх. Мод эс тәрсн күн, сүүдртнә кевтх зөв уга. (Х.ү.). Олн бурхдан дуудад, Жаңһр кевтв. (Ж.). Бичкн хар ноха тоһшлж кевтәд, кү орулх чигн биш, һарһх чигн биш. (Т.т. Оньс).

Кедмн б.н. О Земшин модн болн терүнә земш. Груша (фруктовое дерево и его плод. Кедмнә модн; кедмнә земш. Садт нурһлж альмна болн кедмнә моддуд урһна.

Кедх, үүлд. О Елдңнх, хара йовх. Бродить, скитаться. Юм келго зел-зел гиһәд йовх; һазрас һазруп йовх. Үвл өөрдәд ирхлә, орс селәд, балһсд кедлдәд, буудя-һуйр хәәлдж бутрлдж олн хонгар йовлддг. (Д. Б.). Бичкдүд түүгөн өмсәд, гермүд кеднә, шин киилгән, шалвран йөрөлһәд, цаһан мөңг авна, кампад, балтад күртнә. (Бал. А.).

Кееһә, ч.н. О Ке, ке – сәәхн зүстә; кеерүлсн; кееһин, байрин өдрин. Праздничный, нарядный. Кееһә хувцн; кееһә һосн. – Намдтн, энүнәс деер, талдан, кееһә костюм бәәнә. Кееһә билцг олж ядад... (Д. Б.).

Кеер, нар. О Эжго, күн эс бәәдг һазр, хол һазрт, теегин уужмд, холд. Далеко (в степи, поле, за селом, в лесу). Мал кеер идшлж йовна. Кеер хонад, кец дөрләд. Күүкиг

гертнь шинжл, көвүг – кеер шинжл. (Х.ү.). Кеер сөөхн, бичкн, өндр деевртө гер зогсжана. (Орс т.).

Кеермж, б.н. О Чимг, кеерүлт; кеерүллһн. Украшение. Сөөхн авъяс; чик седкл; ухан-билг. Күүнә кеермж – ухан, күлгин кеермж – хурдн. һазрин кеермж – күн, һарин кеермж – көдлмш. (Х.ү.). Күүкд күүнә кеермжнь – седкль, залуһин кеермж – гергнь. (Бал. А.).

Кеерүлх, үүлд. О Кеерүлт кех, чимх. Украшать. Дел мөңгөр кеерүлсн делтринь тэвб. (Ж.).

Кезенә, нар. О Урдк, өңрсн цаг. Давным-давно, когда-то, издавна. Кезенә, тана орнд орж өгөд уга цагт. Кезенә меддг билөч, ода меддгәсн һарад, көгшржч. (Ж.). Кезенә бөөж, Зан чон хойр бөөж. Кезенә нег эмгн өвгн хойр бөөж. (Х.т.). Кезенә Килһсн хол, Шарлжн шилв, Өндгн толһа, Делүн дөрвн хамцж, ах-дү болцхаж. (Шог т.).

Келмһә, ч.н. 1. О Сөөнәр келдг, хурц (олмһа) келтә. Красноречивый; краснобай, умеющий хорошо говорить. Келмһә күн. 2. О Бурмха, дала үгтә. Говорливый, разговорчивый. Словоохотливый. Келмһә күн – керүлч, кедр ноха – зууһач. (Х.ү.).

Келмр, ч.н. О Амн үгин. Амн үгин зөөр. Устный, словесный.

Келмрч, б.н. 1. **Келмһә**. Хәлә: Келмрчиг үгәрнь шинжлдг, малыг зүсәрнь темдглдг. 2. фольк. О Туульч, жаңһрч, (кезәк тууж, туульс, “Жаңһр” чеежәр, амн үгәр, өвәрц келәр келдг күн). Сказитель, сказочник. - Келтн, келтн цааранднь, - гиж бидн келмрчиг адһаввидн. (Д. Б.).

Келн, б.н. 1. О Күүнә, малын, аңин амн дотрк мөчн. Язык. Күүнә келн; үкрә келн; нохан келн; улан келн. Керчәд идхлә – келн сән, зүсәд идхлә зүркн сән. (Фольк.). 2. перен. О Келлһн; үг-күр. Язык; речь. Хальмг келн; төрскн келн; улсин келн; келн-улс. Келн - зүркнә түлкүр. Келн - утхас хурц. Күүнә келнд күд чолун хамхрдг. (Х.ү.). Эврә келән һолсн – экән һолснла әдл.

(К. Д.). Хальмг келм – жирһлин тулгм, хама йовв – живр-далвагм. (К. С.).

◊ **Кел авх**, (бәрх). О Хортнас (дөөснәс) кү бәрж авх. Взять в плен; взять языка; захватить противника в плен. Эркн тавн настадан тәкин тавн шулм хааг кел бәрж номдан орулсн. (Ж.). Базан Мишаг разведкд йовад, “кел” бәрәд авч ирснднь Улан Одн орденәр ачлж. (Н. М.).

Келтә, ч.н. 1. О Келн бәәх. Имеющий язык. Мал келтә, күн үгтә. (Х.ү.). 2. перен. Хурц (олмһа) үгтә, келж чаддг. Красноречивый; острый на язык; языкастый. Келтәнә – керг уралан, келн уган – хооран. (Х.ү.).

◊ **Усн деер өрм тогтам келтә**. О Келндөн билгтә

Келх, үүлд. О Күүндх, күр кех. Говорить, рассказывать. *Үг келх; чаңһар келх; шүлг келх; үлгүр келх; тууль келх*. Келхлә – келнә зовлң, санхла – чеежн зовлң. Цә кәл, ол сан. Келхәсн урд, ухал, келсәнәннь хөөн – күцә. (Х.ү.).

Кем, б.н. 1. О Болзг. Цаг. Срок, время, пора. *Үдин кем. Гү тәвх кем. Асхн кем*. Эн кемлә һазаһас кесг баһчуд шууглдад, орад ирцхәв. (С. Б.). Хаврин кем ирхлә, хөөләд цасн урсна. (С. Л.). Кемтә, кемтә нәр һарһдг. (Ж.). Гү тәвх кем болад ирнә. (Н. М.). 2. О Кемжән; кемжл. Величина, размер, мера. *Кем кемжән уга*. Керән амнд кемәс даву мең орхш. (Х.ү.).

Кемжәлх, үүлд. О Киринь, ик-баһинь медх. Кемжәһинь медх; кемжл олх. Измерять, обмерять. Кесән – кемжәл, келсән – күцә. (Х.ү.).

Кер, б.н. О Дел сүл хойрнь харвр зүстә улавр мөрн. Гнедой (о масти лошади). *Кер мөрн; кер алг; кер һалзн (мөрдин зүсн)*. Кер алг дааһта көвүн керг бәрл уга хөврһәрнь өңгрәд һарв. (Ж.). Кер мөрн кенд болв чигн зокаста. (Т.т. **Билцг, булһна арсн**).

Керә, б.н. О Хар, бор, алг чигн өрвлгтә шовун. Ворона. *Хар керә; бор керә; алг керә*. Керә кедү бәәгв чигн хавр болдго. Керә керәннь нүд чоңдго. Керә һалу дахж йовад, уснд унж. (Х.ү.). Керәһәс хурдн кер алг дааһта көвүн. (Ж.). Керә керәһән холас үзнә. (Бал. А.). Арл

деер авч ирэд, бултулсн махна үнр соңссн алг керэ деегүрнь нисж эргэд бөөгв. (Д. Б.).

Керлкэ, б.н. О Керсц; өвцүн. Мускулы на груди коня; грудина. Арнзл зеердиннь керлкэднь өөкн уга. (Ж.).

Кермн, б.н. О Ө-моднд бөөдг, жөөлн бул нооста, бамбр ут сүүлтэ, мерач бичкн аң. Белка. *Кермн дах; кермн махла.* Аратла эдл мектэ, кермнлэ эдл навшун. (Х.ү.).

Керсц 1, б.н. О Өвснэ нерн. Лебеда. *Керсц өвсн. Хар керсц; шар керсц.* Өндр, нигт керсц бүтөһөд урһж. Алтн шар бөөшңгин ормд эгр шар керсц урһад бөөж. (Ж.).

Керсц 2, б.н. О Керлкэ; өвцүн. Грудинка.

Керсү, ч.н. О Ухата; билгтэ. Сообразительный, умный. *Керсү бөөдлтэ; керсү дүрстэ; керсү ухан.* Күүнэ керсүнь ишксн ишкдлэрнь медгддг. Керсү күн бийән эргж хэлэдг. (Х.ү.). Көвүн керсү болсн деерән йир билгтэ. (Бад. А.).

Керх, үүлд. О Холвх. Связывать. *Мердиг керх.*

Керчм, б.н. О Зүсм; төөрңхэ. Кусок; отрез. *Нәрхн керчм; керчм модн; керчм эд; нег керчм; керчм көх.*

Керчх, үүлд. О Тээрх; зүсх; керчм кех. Разрезать; перерезать; пересекать. Дуут Бумбин оран туугсн долан хаалһинь керчэд авв. (Ж.). Келсн үг мартгддг уга, керчсн модн билрдг уга. (Х.ү.).

Кесг, нар. О Олн. Много. *Кесг дэюж; кесг күн; кесг өдр; кесг жил.* Кеһин төлөд кесг зандар ишлгсн. (Ж.). Тиим-тиим хаалһар кесг сааж йовлав, түүнлэ баһасн авн иждлэв. (С.-Б. Х.).

Кет, б.н. О Кет-чолун. Һал цэкдг хату чолун. Цөкүр. Кремень, огниво. *Кет мет бат.* Аратыг хавхас һарһад, һанзан авад, түңгрцгәсн тәмк нерэд, кетән авад, һал цэкхәр седжәхләнэ, деегүрнь нег керэ нисж йовад, "дөң-дөң" гиж хөөкрнэ. (Х.т.).

Киилх, үүлд. О Киийән авх. *Вдыхать; дышать.* Өмсхл авх. *Аһар киилх.*

Киисх, үүлд. О Унх. *Бүдрэд киисх; киисэд, көлән хуһлх.* Падать, свалиться. Дөрвн көлән цахлад, беткин толһа үмкөд киисв. Хурдн хар дааһнаннь буру бийөрнь киисв. (Ж.). «Мөрн эс киисхлэ, хальмг күн мөрнэс киисдго», - гиж кезәнэ келдг. (Н. М.).

Киитн, б.н., ч.н. 1. О Дулан биш; зекүн. Холод; мороз; холодный. Киитржәх цаг. *Киитн үөл; киитн салькн; киитн өдр; киитн баһрө (уурө); догшн киитн.* Даарх киитн угаһар, халх халун угаһар. Көк девән өвсн, киитн булгин усн. (Ж.). **2. перен.** Дурго бөөдлтөһәр; өр-өвч угаһар. Холодный; суровый; холодно; неприветливо.

◇ **Киитн нүдөр хөлөх.** О Дурго болх. Дурго болж күүнүр хөлөх. Киитн хар нүдөр дөрвн талан хөлөв. (Ж.). **Киитн зүрктэ күн.** О Киитрг күн; өр-өвч биш; өр-өвдкүр уга күн. Хладнокровный человек. Цуг тер тоотыг киитн зүркәр тесж даах кергтэ бөөсмн. (Д. Б.).

Кичг, б.н. О Нохан үрн. Щенок. *Нохан кичг; чонын кичг; аратын кичг; һахан кичг; миисин кичг; бичкн кичг.* Шар кичг шам гиснэс эс дутж. (Т.т. **Шанһ**). Күүкд кичг хойрин амн сул уга. (Х.ү.).

Кичглх, үүлд. О Кичгүд һарһх. Щениться, приносить щенят (о собаке, волчице, лисе); котиться (о кошке); пороситься (о свинье). *Ноха (арат, чон, һаха) кичглх.*

Кишг, б.н. О Мөр; өлзө. Счастье, благополучие. *Кишг ирх; кишг олх; кишгән эдлх.* Кишг өргн Жәңһр эс билү? (Ж.). Кишг баргдхла, зооц чигн баһрдг. Күүнэ кишг – үрн. Кишгиг ирхинь бичө күлэ, зовлңта болв чигн, күрэд ав. (Х.ү.). Күүнэ кишг күүкдт, шовуна кишг живртнь гидг. (К. Э.). Өрн уга болхла – байн, өвчн уга болхла – кишг. (Х.ү.).

Кишгтө, ч.н. О Мөртө, өлзэтө. Счастливый. Күн кишгтө, теңгр үүлтэ. Кишгтө күүнд кеелтэ маштг. Кишгтө күн – көдлмшч, кишва күн – аля. (Х.ү.). Ут наста, бат кишгтө болтха. (Йөрөл).

Котхр, ч.н. О Корнһр хамрта, шанһр, корнус. Курносый. *Котхр хамр. Котхр хамрта күн.*

Кө, б.н. О Хар; хар саңсрһ. Сажа. *Бөшин кө. Хар кө.* Көөтө хар шиләврөрн гижгөрнь шааж көөв. (Ж.). Көөһин өөр – кө, өөһин өөр – ө. (Х.ү.).

Көвө, б.н. О Усна зах. Эрг. Край воды; *Теңгсин көвө; голын көвө; нуурин көвө. Голын көвөһөр йовх.* Көк теңгсин көвөд көл цөрг яралдж. (Т.т. **Сурмсг**). Нуурин көвөд ор цаһан өргөһөн бәрэд. (Ж.).

Көвкр, ч.н. О Көөсн мет көөмг. Пушистый; рыхлый. *Көвкр үүлн; көвкр цасн.* Кө хар үүлнд, көвкр цасн мелмлзнө. (Т.т. Уснд бөөх һалун). Көвкр хан кевтн бөөж тарһлж. (Т.т. **Үмсн**).

Көңгл, б.н. О Көндө. Оңһа. Пещера. *Уулын көңгл; хадын көңгл.* Хадын дөөд көңглд күләтө бөөнө гив. Хадын көңглд ирэд, Оцл Көк һалзһан сөөһэд. (Ж.). Өндр уулын көңглд тер бөөнө. Уулын ик көңглд тер орна. (У.т.). – Акад юмб? Нөгл көңглд унсн юмн кевтө илмн-жилмн болж одв. (Э. К.).

◇ **Модна көңгл.** Дупло. Кермн (аң) модна көңгл дотр бөөж. (Б. һ.).

Көшх, үүлд. 1. О Цуцрх. Утомляться; уставать. *Муурч көшх. Уданд гүүһэд көшө. Эн ут хаалһар йовн гиж көшчөнөв.* 2. О Икөр даарх, көрх. Коченеть. *Цуцрад көшө.* Дала тал көшж һарсн заһснтн мини махмуд билө. (Ж.). 3. Модн болж хатурх. *Модн, чолун болж көшх.* Одеревенеть, затвердеть. Көк бух көшж, оһтр бу оопьж. (Т.т. Бу хах). Толһан ташуд зурмн тотхж, төгөлнүдөн хөлөж, бахн метөр көшж. (К. Д.). 4. *перен.* Же болх. *Көштлөн инэх; көштлөн ханях; инөдндөн көшх.* Задыхаться (от смеха, кашля). Дөлөн хажуд бөөсн Микол, Үлмж эдн бас көштлөн инөж авцхав. (Т. А.).

Күдр 1, б.н. О Сиврт бөөдг, марлын тохмта, өвр уга, уулын адусн. Барһа. Кабарга. Күдрин шүрвсн күләһөр. (Ж.).

Күдр 2, ч.н. О Чидлтө; бат; бат цогцта; күчтө. Сильный; крепкий; прочный. *Күдр цогцта залу; күдр-бадр күн.* Көвүн биш күдр, эр биш эрднь. Нөрн өвснд нөөхләд, күдр өвснд бүдрэд, гүүһэд күрэд ирв. (Фольк.). Күдр хар хавсинь кү цокад оксн. (Ж.).

Күлә, б.н. О Керәсн. Туша; холва; боодһа. Путы, верёвка, которой стянуто что-либо. *Күлә дөөсн; мөрнө күлә.* Дөрвн мөчинь көк торһн күләһөр күлв. Хойр һариннь баһлцгтнь, бул торһн күлөнь улм хөөнөн шигдөд орна. (Ж.).

Күлг, б.н. О Арнзл мөрн. Аргамак; резвый конь; боевой конь. Йир сән мөрн; күчтө сән, дөөч мөрн; сән хурдн мөрн. Күчтө күлгүдән сөөһэд, эн дөрвн баатр суув. (Ж.). Күлг болхнь – уһһнаһн, күн болхнь – баһнаһн. Күлгиг нүдәрнь, күүг седклөрнь. Күүнөс күн һардг, күлгәс күлг һардг. Күлг ижлән сандг, күн нутган сандг. (Х.ү.).

Күлх, үүлд. О Керх, боох, холвх. Связывать; стягивать; перевязывать. *Дөөсәр күлх; төмр цөвәр күлх. Көл һаринь күлх.* Күдр дөрвн мөчинь тееглж күләд орксн санж. (Ж.).

Күр 1, б.н. О Күүндөн. Беседа, разговор. *Күр келһн. Күрин хөөн.* Өмтн бослдад, зургин тускар күр келдөд, цүврэд һарч йовна. (Э. К.). Хойр эмгн күүртән нөг-нөгнөсн яһж бөөхиннь тускар сурцхана. (М. Н.).

Күр 2, ч.н. О Хату, бат. Крепкий; дикий. Валун. *Күд чолун.* Күд хар чолу дерлгсн. Күнд һарта Саврнь... оч түшж кевтнө. (Ж.).

Күр 3, б.н. О Шүүснднь болһсн махн. Мясо в собственном соку.

Күсл, б.н. О Тачал, седкл авлсн санан. Желание; стремление; мечта. Жилв. *Күүнө күсл. Күсл ирх.* Күләһэд бөөхлә – ирдг, күсөд йовхла – күцдг. Күн, кишгтән иц... күсләсн бичө буц. (К. С.). Күн гисн юмн күсл угаһар бөөж чадшго. (Д. Б.).

Күчн, б.н. О Ик чидл; чидл - ид; Сила; крепость; мощь. *Ик күчн; күчнь баһ (ик)*. Уха авлсн күсл уралан маниг кетлнө, урмд, ицл, күчн урһж зүрк батлна. (И. Л.).

◊ **Күч авх**. О Чидлнь икдөд, немгдөд йовх. Салькн улм күч авад, орсн цасиг ээдрүлж, эргүлж цокад, элду шуурһн эклв. (Н. М.).

Күчтө, ч.н. О Чидлтө. Сильный, крепкий, могучий. Йир бат; идтө; ик чидлтө; күчнь ик. *Күчтө күн; ик күчтө. Күчтө догшн киитн; күчтө салькн; күчтө халун*. Күчтөнө күркрдг, күчн угань бәркрдг. Күчтөлө бичө ноолд, байнла бичө зарһц. (Х.ү.). *Жаңһр ухан дундан санв: «Дорд Бумбин орнд иим аһу ик күчтө күн бас бөөдг санжлм»*. (Ж.).

Л

Ла, б.н. 1 О Улм; улмта назр. Ил; тряси́на, болото. *Эн лаата назр*. Эн булгиг натлхла, элстө ла харһна. Көлиннь хурһд дундаһур көөстөд нарч ирнө. (К. Э.). 2. О Хорһн (лаавң) шам. Хорһн зул. Свеча. Хорһн шамин герлд хамдан чамлаһан суулав (Х.т.).

Лаанк, б.н., ч.н. О Эд (шүрүн болсн сиитцн). Миткаль, миткалёвый. *Ланк эд; ланк эдөр уйсн*. Хар ланк бүшмүдиг халхлзулад биилит. (К. С.).

Лав, нар. О Тодрха; маһдта, алдг уга; эрк биш. Точно; твёрдо; наверняка. *Лав келх; лав медх; лав соңсх*. Эдү дүңгө арһта һурвн көвүн лав йовсн үүлән.. күцөж ар Бумбин орндан хәрнө билтөл... (Ж.).

Лавлһн, б.н. О Чик йовдл медүллһн; Подтверждение. лавта (маһдта) боллһн; маһдта йовдл.

Лавлх, үүлд. О Чик йовдлыг медүлх; тодрхалх. Подтверждать. *Лавлж келх; лавлсн йовдл*.

Лавта, нар., ч.н. О Маһдта. Наверняка, несомненно, конечно; точный, достоверный, реальный. *Лавта, тер энд бөөх*. *Лавта, чик үг*. Ода болхла, эн боднцг мел лавта урһж

гиж санжана́в. Күүкн лавта үн келжәхинь Церн ода медж иткв. (И. Л.). Лавта хорта бирмн гиж санв. (Ж.).

Лавшг, б.н. О Деерөн көдрдг (өмсдг) у болсн хувцн. Халат, накидка. *Лавшг өмсх. Ут лавшг. Эмчин цаһан лавшг*. Хар торһн лавшган ханцн уга сул көдрөд сууна. (Ж.). Хормань һазрт чиргдсн нооста лавшгта. (Т. А.).

Лаг-лаг гих, үүлд. О Ө дурагч үг. Буслжа́х юмнас һарчах ө. Булькаты. *Лаг-лаг гиж хот буслжана. һал дөөр бөөх нисктө хаш лаг-лаг гиж буслжана*.

Лагшлһн, б.н. О Буслжа́х ө һарлһн. Бульканье (при кипении). *Буслжа́х хотын лагшлһн*.

Лагшх, үүлд. О Лаг-лаг гиж ө һарх. Булькаты. *Лагшж буслх*.

Лац, б.н. О Тииз төвхд кергтө юмн. Сургуч. *Лац тииз*. Лац юмар тиизләд. (Ж.).

Лаш, *частица усил*. О Йир. Очень, совсем, совершенно. *Лаш улан (хар); лаш худл*. Лаш хар мөрн нөөмн миңһн тамһта. (Т.т. Харач).

Лашхах, үүлд. О Шалхах; бардах; махта; махлюн; лаглсн. Быть тучным, быть неуклюжим. *Лашхасн бөөдлтө күн; лашхасн цогцта залу*.

Лигдһр, ч.н. О Лиглһр; луглһр; боһньг. Приземистый, плотный. *Лигдһр биитө күн; лигдһр цогцта*. Буцлһиг лигдһр нурһта, баатр залу толһалх болв. (Бал. А.).

Лит, б.н. О Жилин, сарин, өдрин то, дара медүлжәх хураңһу. Календарь. Балһснд сурцах ахан бичкн дүнө күләнө. Асхн болһн литөс адһж цаас шуулна. (Ш. В.).

Лох, б.н. О Нүднө нуух, нүднө өөр. Гной (в глазу). *Нүднд бөөсн лох арчх*. Лохинь арчнав гихлөрн, нүдинь авчкх. (Х.ү.).

Лошх, б.н. О Юмнла наалдг хатханчгта буг өвсн. Лопух. Репей, репейник. Кел, кел, үзсн, соңссн юмн бөөх, - болад өвгн, ямана булд наалдсн лошх мет, төвж өгдг бөөдл эс һарад бөөв. (Д. Б.).

Лу, б.н. 1. 2. миф.. О 1. Оһтһу; оһтһун дун. Гром. *Лууһин дун лугшж һарчана. Лу догшар дуурхж ду һарна.* 2. Өөмшгтө бөөдлтө догшн мус. Дракон. 3 *перен. лу жыл* – год дракона; **лу сар** – месяц дракона.

Лувц, б.н., уст. О Хуйг; кө хуйг; төмр киилг. Воинские доспехи; рыцарские доспехи (броня, панцирь, кольчуга). *Болд лувц; лувцан лувцлх.* Дээни һурвн лувцан өмсв. Шарцоохр бумблван дотрнь дөөн олн лувцан лувцлв. Эрднин хул лувцан лувцлв, эрвң сээхн бүшмүдөн өмсв. (Ж.).

Луг-луг гих, үүлд. 1. О 1. Дагжнж цокх; лугшж цокх (зүркн, судцн, гүрө). Биться, пульсировать (о сердце, кровеносных сосудах); нить, саднить, ломить (о боли). Зүркн луг-луг гиһэд бөөнө. Цусм халад, гүрм луг-луг гиж цокна. (Бал. А.). 2. Чичрх, дагжнх. Луг-луг гиж ө һарх. Дрожать, сотрясаться.

Луглах, **луглх**, үүлд. 1. О Билхэх, лиглих, лаглих, махта болх (күүнө тускар). Быть толстым, грузным, тучным. 2. Бүдүдх. Быть толстым (о предметах). Манр мөңгн күкльн, унгсн ут зандн мет, луглаһад бөөдг. (Ж.).

Лугшлһн, б.н. О 1. Цоклһн; лугшж цоклһн; луг-луг гиж цоклһн. Пульсация; биение. *Зүркнө лугшлһн.* 2. Чичрлһн; дагжнлһн; күржнлһн; ө һарлһн. Дрожание; сотрясение. Дууна айс, салькна ө, моторин лугшлһн цуг негдэд, шуугад, күржнэд йовна. (Э.К.).

Лугшх, үүлд. хөлө: **луг-луг гих**. Товин сумд, бомбс теңкән уга лугшлдна. (И. Л.). Аца ачсн арвс хар машид ард-ардасн цувлдад лугшлдна. Цуг бульчнүдн өвдөд, бөөсн бийнь атхлдад, хойр цохнь: «луг-луг»,- гиһэд, лугшад бөөнө. Буля сана авад, буру хөлөһэд, эмкөһөн зууһад, лугшад инөв. (Э. К.).

Луржнх, үүлд. О Күржнх; шуугж ө һарх; оһтһун ду һарх; лууһин дун һарх. Греметь, грохотать. Луржннад бомб хаһрхла, лугшад һазр чичрнө. Оһтһу луржннад һарна. (С.-Б. Х.).

Лүүдн, б.н. О Торһн эд. Род шёлка. Көвүн түүнөсн бүкр лүүдн бүсәснь нүрс гиһэд ав. (Ж.).

лучнх, үүлд. О Таш-таш гих; тачкнх. Хрустеть, трещать. Арвн хар савран лучнлһн үмгэд. (Ж.).

М

Маасхлэх, үүлд. О Инөмсклх. Байрта бөөдлтөһөр инөх, байсж инөх. Улыбаться. «Сансн үүлтн бүтн гижәнө», - гисн үгд Бата байсад, маасхлэж инөв. (Э.К.).

Магтал, б.н. О Туурмжинь өрглһн; алдр неринь дуудлһн. Магтж буульлһн. Хвала, восхваление, прославление. *Магтал келх; магтал төөх.* Магтал төвөд йовв. (Ж.).

Магтх, үүлд. О Туурмжинь өргх; алдр неринь дуудх; Хвалить, славить. *Магтж буульх.* Магтв гиж бичө байрл, муулв гиж бичө һунд. Магтн бөөж малынь бардг, маажа бөөж өминь таслдг. (Х.ү.).

Май төмөн, б.н. О Нег бөктө төмөн. Одногорбий верблюд, дромадер. Тавн зун майдан өрк хүрмөн авч ирв. (Ж.). Дөчн цаһан майд аца ачад төвнө. (Фольк.).

Мал, б.н. О Герин (тежөмл) аһурсн. Скот, скотина. *Тавн зүсн мал (үкр, мөрн, төмөн, хөн, яман). Мал өскх; мал хөрүлх (хөлөх).* Эрүл-менд күүнө мал бүрдөн. Мал келөрн, күн келөрн. (Х.ү.). Мал иктө күн ах байн. (Э. Б.). Мал асрхла амн тоста гиһэд наадна үлгүр биш болжана. Мана улст- мал тус һол кишгнь. (Д. Б.).

Малч, б.н. О Мал өскдг күн; мал өскөч. Животновод. *Сөн малч; дамшлтта малч.* Маңһур шуурһн болхиг мартсн малч – тенг. Теңрт хүвөн даалһснь түүнөс үлү мунг. (К. С.).

Маля, б.н. Нагайка. Сулар гүрэд кесн ташмг. *Аһр маля; гүрмр маля. Маляһар цокх (малядх) – маляла харһулх; малян иш.* Малян шарх эдгдг, келнө шарх эдгдго. Маля цокх һазрт, миңһн цөрг цөрглж. (Т.т. **Шорһлжд**). Зурһан миңһн маляһар зогсп уга малядв чигн. (Ж.).

◇ **Маля даахарн.** О Цугтан; ик баһ уга. Все; все от мала до велика. Маля даах тоотнь дөөнд мордсн, кедлдг күн уга күчр цаг билэ. (Б. А.). **Маля цокх зэ уга** – зэ тас уга, диг дүүрч, сул орм уга. Негде ступить; яблоку негде упасть. Анжан цаһан гернь маля цокх зэ уга, күн диг дүүрч. (Э. К.).

Мандлх, үүлд. О Деегшлж нарх. Восходить, подниматься (о солнце, луне); возвышаться. Мандлн нарх нарн мет орчлнгин сөөхн Миңгъян. Дүүрч нарсн арвн тавна сар мет мандлж суудг болна. (Ж.). Теңгрт дүүрч сар мандлжана, оддуд нарчксн бөөнө. (Ж. А.).

Манһр, мантхр, ч.н. О Ик толһата; маңһр. Большеголовый. *Манһр толһата.*

Манх, үүлд. О Манул төвх; харх. Стеречь, караулить, охранять. Эдр сөөни селгөнд элвг түмд церг манад бөөнө. (Ж.).

Маңһс, б.н., ч.н. О 1. Туульд келгддг йир ик чидлтө, күн бус. Мангус; сказочное чудовище. Нәэмн түмн маңһс хааг номдан орулж йовгсн. (Ж.). Тиигхләнһ байн келв: «Йир энд нег маңһс өвгнлө мейэркнөв гиһэд»,... - ут хаалһан цуһараһинь цөөлһж келв. (Х.т.). 2. О Ик чидлтө; арвс чидлтө. Сильный; силач. Маңһс чидлтө бөк; маңһс чидлән үзүлх.

Маңна, б.н. О Толһан өмн бий; чирән деер бий. Лоб. *Ик маңна;* өргн маңна. Күнд шар балтар маңна хоорнднь дарад оркв. (Ж.). Маңнаннь келсән тавгтан түркөд, тавгиннь келсән маңнадан түркөд. (Х.ү.).

◇ **Маңна авх (маңнад нарх).** Түрүн йовх; нүүрт нарх. Быть впереди; быть первым. Буурл һалзн түрүн маңнад нарч ирв. Мини кеегчн долан урлданд орад, дөрвнднь маңна болж нарч ирлө. (Б.Б.). **Маңна тиньгр бөөх.** Зовлң уга, байрта жиргх. Радостно, счастливо жить. Амр тавта, маңна тиньгр, мөрнөннь чикнд нар урһаж, менд амулң ирцхәтн. (Йөрәл). Мел байрта менд йович, маңна тиньгр мандан ирич. (И. Л.).

Маңсих, үүлд. О Уурта бөөдл нарх. Хмуриться, быть недовольным. Энүнә чирәнһ маңсиж; маңсисн бөөдлтө.

Марһан, б.н. О Дөрлдөн; ата-марһан; зүткән. Состязание; спор. *Марһа кех; марһа авх; марһанд орлиц.* Баатрмудын эркн һурвн марһан. (Фольк.). Марһа кенөв. (Ж.).

Махн, б.н. мясо. О Хот кеж идхәр алсн малын цогц болн терүнө өңгүд. **Хөөнә махн; үкрә махн; мөрнө махн; һахан махн; такан махн.** *Мах идх; мах хулдј авх; шарсн махн.* Хойр көвүн үрү хөлөһөд, өөдөн хөлөхин заагт махн чигн уга, эмгн чигн уга болад одв. (Ж.). Ааһд алг махн. (Т.т. **Нүдн**). - Би нег бичкн махтав, түүгән чанж идх хөөс өгит, - гив. Тиигхләнһ: - Мана махнла чанад ид, - гиж байн келв. – Махнтн махим идж оркхла яахв? – гиж өвгн келв. (Х.т.).

◇ **Мах бәрх.** Тарһлх; махшх; махлюн болх. Полнеть; стать тучным; набирать вес. Бийнь зөвөр мах бәрәд бөөж. (Н. М.).

Махта, ч.н. О Бүдүн, тарһн, махлюн, мах бәрсн. Полный, тучный (о человеке). Махнь ик, мах орулсн. *Махта хот; махта шөлн.* Махшсн бөөдлтө; тешкәсн.

Маштг, ч.н. О Эңдр биш; кавкнцг нурһта. Низкий, невысокий. *Маштг хора; маштг гер; маштг нурһта.* Маштг цөвдр мөртө. (Ж.). Маштг тарһларн, махла авхулдго. (Х.ү.).

Мөөһг, ч.н. О Матьхр, һо биш. Кривой; искривлённый. *Мөөһг кел.* Мөөһг кел мөөмртхә. Малын кел мөөһг. Дотаран мөөһг дову эргж, һазаран мөөһг һазр эргж. (Х.ү.). Деерәс ирсн дендр манжин дөрвн көлнь мөөһг. (Т.т. **Меклә**). Генткн өөгүрнь мөөһг келтө аю йовж йовна. (Х.т.).

Мөөлх, үүлд. О Мал, аң ду нарх, хөөкрх. Блеять, мяукать. *Хән, яман, мис мөөлнө.* Мөөлө, мөөлө йовж мал болдг, ууля, ууля йовж күн болдг. (Х.ү.).

Медән, б.н. О Ухан, ухан-медән. Ум, понятие, сознание. Ухан-медән уга.

Медәтә, б.н. О 1. Ухата. Умный, сознательный. 2. Наста; көгшрж йовх наста; наста улс (эмгд, өвгд). Пожилой,

старый. *Медэтэ улс; медэтэ күн.* Медхэр седхлэ, медэтнриг соңс. (Х.ү.).

Медрл, б.н. О Медрлнн. Знание. *Медрл авх. Ик медрлтэ номт.* Дегтрэс уха дасдг. Дегтр – медрлин булг. (Х.ү.). Мана цуһарамидн күсл негн билэ: сурһуль сурх, медрл хоршах. (Д. Б.).

Медх, үүлд. О Медрлтэ болх. Знать, узнавать. *Юм медж авх. Неринь медх. Би тер күүг меднэв.* Бийэн медхэс урд, дээсиг мед. Шовуг – нислһарнь, күүг – үгәрнь меддг. (Х.ү.). Ода намаг уга цагт ардм оч медхт. (Ж.).

Мек, б.н. О Мекллнн, мек-тах. Хитрость; обман; ловкость. *Мек һарһллнн; арһ-мек.* Мек-тахар күн холд оддмн биш. Мекин ик үнгнд, мендин ик – бөкд. Үнгнэ мек арслнд керг уга. (Х.ү.). Арһ мек хойрар авч үзий. Арслңгин сээхн мекен һарһад. (Ж.). Мел чидлэр эс болхнь, мек-мергнэс бүтхмн. (Мазн-баатр, тууль).

Меклх, үүлд. О Мек-тах һарһх; мек-тах (мек-һох) үзүлх. Обманывать; хитрить; лукавить. *Кү меклх; әмт меклх.* Бичкн күүқдиг меклхд амр, көгшн кү меклхд берк. (Х.ү.).

Мектө, ч.н. О Мек-тах һарһдг; мек-һох үзүлдг, дуукр. Хитрый, изворотливый.

Мекч, б.н. О Мек-тах һарһдг күн; мектө күн, мек-тах һарһач. *Мекч-тахч.* Хитрец; обманщик; ловкач. Мекчиг мекчлэ харһулхла, кен мекчнь медгдх. Мекчин олз – негн, мергнэ олз – хойр. (Х.ү.). Өвгн йова йовж мекч-тахч хаанаһур орад ирнэ. (Х.т.).

Мергн, ч.н., б.н. 1. О Бууһар, саадгар сөөнөр харвж тусхадг күн. Мергн хадг күн. Меткий, искусный (стрелок). Мекч нег меклдг, мергн нег харвдг. Мергнлэ бичэ марһ, мөртөлэ бичэ урлд. (Х.ү.). 2. Цецн ухата; тоолврта күн. Мудрец; мудрый. *Мергн ухата.* Ухата күн – медхд мергн. Мергнд нег кел. Муңхгд арв кел – медхн уга. (Х.ү.).

Мирких, үүлд. О Уурта бөөдл һарх (күүнэ тускар); харңһурх; үүлэр бүркгдх (йиртмжин бөөдл). Хмуриться; быть недовольным чем-л.; быть мрачным. *Миркисн чирэ;*

миркисн үүлд. Аавин маңна миркиж, аршан нульмсн асхрж. (Т.т. Үүлн һарад, хур орж).

Мөңгн 1, б.н., ч.н. О Цаһавтр өңгтө үнтө төмрлг. Серебро; серебряный. *Цаһан мөңгн; цаһан мөңгөр кесн эмэл.* Мөңгн ааһ; мөңгн билцг; мөңгн хазар. Бөөшңгин хаш мөңгн үүднд хөөртө Жаңһран авад ирв. (Ж.). Мөсн деер мөңгн цөгцс. (Т.т. Усна бөлвөс).

Мөңгн 2, б.н. О 1. Хулдж авчах, хулджах юмна үниг кемжәлжәх цаасн болн төмрлг төмдгүд. Деньги. **Цаасн мөңгн; үүрмг мөңгн.** 2. Зөөр. Капитал, средства. *Ик мөңгтө күн; мөңг һарһх; мөңг олх.* Мөринь үзгсн күмн миңһн мөңг өгч үздг. (Ж.). Мөңгтө күн кезәчн байн. Мөңгн чилхлэ – шаальг, мал чилхлэ – сетрө. (Х.ү.). «Мөңгтө күн тамин амнд жирһдг», - гисн үг энүнэ сананд орла. (Бад. А.).

Мөңк, ч.н. 1. Үкл уга. Вечный; бессмертный. Мөңк сөөхн жирһлтэ. Үкл уга мөңкин орта. (Ж.). 2. нар. Вечно; бессмертно. Мөңкинд; үкл угаһар. Мөңкинд бөөх; мөңк сөөхн жирһх. Ода алдр Жаңһрин нутг үкл уга мөңк... (Ж.).

Мөөрх, үүлд. О Үкр чаңһар дуһарх. Мычать. *Үкр мөөрчәнэ.* Холас мөөрөч, өөрхнөс мөргөч. (Х.ү.).

Мөрн, б.н. О 1. Адунд йовдг аһурсн. Конь, лошадь. *Сөөхн мөрн; хурдн мөрн; мөрн адусн.* Залу насндан кү тань, мөрнэ сөөнд һазр үз. Сән мөрнд эзн олн, сән күүнд нөөж олн. Баатртан таасгдсн мөрн эрк. (Х.ү.). Көвүн, кен өцклдүр чамд, ямаран күн мөр өгв? (Ж.). 2. перен. **Мөрн жил; мөрн сар.**

Мөрч, б.н. О Мөр өскөк хэлэдг күн; мөр өскөч. Конюх; коневод. *Сән медрлтэ мөрч.* Долан миңһн мөрч... шар-цоохр бөөшңгин үүднд нег агчмд цуглрв. - Мөрч Бор Маңна, Бумбин сөөхн Арнэл зөөрдиг тавл,- гиж богд Жаңһр зөрлг болв. (Ж.).

Мөсн, б.н., ч.н. О Көрсн усн. Лёд; ледяной. *Һар, кел киитн мөсн. Гилгэр мөсн.* Мөсн деер мөңгн ааһ. (Т.т. Сар). Тавн эмгн мөс үүрч. (Т.т. хурһдын хумсд). Арвн салдс

ардан мөс үүрч. (Бурят. т.т. Хумсд). Һалд шатдго, уснд чивдго. (Т.т. Мөсн).

◇ **Мөсн зүрктө күн.** О Өршөнгү уга; өр-өвч биш. Человек с ледяным сердцем; безжалостный; беспощадный. Өрчдөн мөсн зүрктө күн тиим йовдл һарһх. (Бад. А.).

Му, ч.н. 1 О Дими, сән биш; мууха. Плохой; дурной. *Му өдр; му зөңг; му үг.* Му нөкд хоорндан. Му күн идсн уусан келдг, сән күн үзсн соңссан келдг. Му көвү һарһхар, туһлта үкр деер. Сарин сарулд хулхач дурго, сән күүнд му күн дурго. (Х.ү.). Һанц күүнд даргдв гих му нериг яһнач? (Ж.). **2.** Мууһар; му кевәр. *Нар.* плохо, дурно. *Бийән мууһар бәрх. Тернь йир му.* Сурсн – му, сурсиг эс күцөсн – даву му гиж көгшдүд келдг. (Д. Б.). «Кениг чигн му гиж, биче бас», - гисн сән тоолвр занд орж. (Х.т.).

Муңхг, ч.н. 0 Төнг, ухань тату; һәргтө. Глупый; неразумный; тупой. Муңхг күн модн чолуһар нааддг. Муңхг – буульмжар, сергг – сурһмжар. (Х.ү.). – Яһад муңхг, һәргтө болх билә. Энчн нег герин залу болж бөөсн, алькинь чигн алдшго көвүн. (Д. Б.).

Мус, б.н. 0 Хальмг туульст харһдг оһн-зүсн бөөдл һарч, юунд болв чигн хүврдг әәмшгтә, арвс догшн эрлг, чөткр, лу. Оборотень, чудовище. Үкр муусд хүврәд, мус болад одна. Тер хаана алвт нег дөжж, «арвн тавн толһата атхр хар мус ирж кү идн гижәнә»- гихәд, цуһар бөөсн һазрасн нүүлдәд, һардг болна. (Х.т.).

Мусхлзлһн, б.н. 0 Инәмсклһн. Ухмылка, улыбка, усмешка.

Мусхлзх, үүлд. 0 Инәмсклх. Ухмыляться, усмехаться.

Н

На, нар. 0 Наад бийд, эн талк; энтл; нааһан; нааран. На этой стороне; по эту сторону; поближе; сюда. *Һолын на. На бөөх.* Нааһан нар бәрәд, цааһан цар бәрәд. (Х.ү. хойр чирәтә, жилһн, зуһу күүнә тускар. О двуличном человеке).

Наад, ч.н. 0 Эн бийд, өөрхн талк; на бөөсн. Ближайший; находящийся на этой стороне. *Наад эргнд; наад талк.* Нааран хөлөхнь наад далан заһсн тоолгдм сөөхн. (Ж.).

Наадһа, б.н. 0 Күүкдин нааддг юмн. Игрушка. *Бичкдүд оһн зүсн наадһасар наачана. Күүкн сөөхн наадһа һартан бәрж.*

Наадлх, үүлд. 1. О Шоглх. Наадн үг келх, дөөглх, зог кех. Шутить. Тарха маниг та биче наадлһн. (Ж.).

◇ **Наад бәрх.** О Дөөглх; зог кех. Дразнить, смеяться; насмехаться. Күүһәр наад бәрх. Нарта өдрлә өөрм дахна. Наад бәрәд бийим дурана. (Т.т. Сүүдр). һәрә намар наад бәрхәр сөдв. (М. Н.).

Наадн, б.н. 1. 0 Цаг түргн давулдг зог; наадлһн. Игра. Энчн саамин туһм алтар нааддг наадн, чи юуһан төвж нааднач. (Ж.). **2.** О Төөз деер наад төвлһн. Спектакль, кино. Мана артистһрин наадн һанд йир таасгдна. Орс театр Мучирән Сергән «Һурвн туула» наад төвв. **3.** О Шог, шоглһн, дөг, зог келһн, наад бәрлһн. Шутка, насмешка. Наадн үг төрт харш, төмр чөдр кәлд харш. (Х.ү.).

◇ **Наадн болх.** О Инәдн-зог болх. Әмтнд зог болх. Статья посмешищем. Әрә дөч һарчкад, әмтнд наадн болна гидг. (Т. А.).

Наадх, үүлд. 0 Инәд-наад кех; шог һарһх; сергәмж орулх; уудьврән һарһх. Играть; развлекаться; забавляться. *Шатр наадх; һаза наадх. Пьес төвж наадх.* Үкх хулһн миисин сүл зууж нааддг. (Х.ү.). Наар бос, нарна кәлд наадий. (Ж.).

Наһц(һр), б.н. 0 1. Экин төркн. Родственники по матери. **2.** Экин дү, ах. Дядя по матери. *Һал наһцх; төрл наһцх.* Наһцх гисн хальмг үг, насн-насндан гүн утхта болн күнд нилчтә үг. Усна экн – булг, күүнә экн – наһцһр. (Х.ү.). Экинчн төркн, эврәнчн наһцһр. (Ж.).

Найн, т.н. 0 1. Зуунас хөрн тату. Тооһин нерн; то медүлжәх үг. *Найн арслң. Найн жил.* Наһцһр күүкн найн нәәмн күклтә. (Т.т. Эмәл). Найн алд шур сөөхн сүүлтә. (Ж.). **2.** Үвлин гүргү цаг. Зимняя пора, разгар зимы, зимняя непогода. *Үвлин найн.* Үвлин найнас мөнд һарх.

Найта, ч.н. О Найн наста; найн жил болсн. Най күрсн наста. Восьмидесятилетний. *Найта өвгн.*

Налах, үүлд. О Далвах; талвах; нала-дала болх. Быть широким, открытым. *Наласн төг.* Нарна алтрсн толян наласн теегэр тарна. (К.Д.). Күмни нүдн күцж харж чадшго, кир-кемжөн уга у, өргн тег, тиньгр кевөрн эн мини өмн налаһад, талваһад кевтнө. (Д. Б.).

Намр, б.н. О Жилин дөрвн цагин нег кем. Зунын хөөн ирдг цаг. Осень. *Намрин хурвн сар.* Зун чилхлө, намр эклдг. Намр хурар эклдг, хур үүлэр эклдг. Урһин сээг намр үзүлдг, үгин ухаг цаг үзүлдг. Намр хурадг, үвл хорадг. (Х.ү.). Үвл уга хаврин кевөр, зун уга намрар. (Ж.).

Намч, б.н. О Хамтхасн; эрө. Лепесток, бутон, листва; узор. Саглр харһан намч сарин герлд мандлна. Савһр намчинтн сүүдрт серглц иньгүд саналдх. (Фольк.) Намч живрэн дайлж нанд мөндөн тальвх. (К. С.).

Намчта, ч.н. О Хамтхаста; эрөтө. Имеющий листья (листву); узорчатый. *Намчта өндр модн.* - Йо, ээж, энтн яһсн сөөхн, ке торһнби, энүгөн нанд өгтн, – гинө. (Х.т.). Намчта торһн альчуриг намрин сарднь илгөлөв. (Дун).

Нарн, б.н. О Орчлңиг халулжах, гегэрүлжэх теңгрин һал одн. Солнце; солнечный. *Нарн һарв; нарн суув; алтн нарн; хурц нарн; нарна герл; нарна толян; нарта; нарлг; нарн-цецг* – подсолнечник; **нарн өдр** – воскресенье. Нарн уга өдр бүркг, сар уга сө – харңу. Буру хөлөсн нүкнд нарн тусдго. (Х.ү.). Орх шар нарни кел темцөд одв. Бурхн, шажнь нарн мет мандлад. (Ж.). Нөөмн бүрө татдг көвүн, нарнла шүрглдөд нааддг көвүн. (Т.т. **Хун шовун**). һаза агт мөрн, герт арһмжин үзүр. (Т.т. нарн, нарна толь).

Насн, б.н. 1. О Төрснөс өтлх күртл. Төрж һарад, өсж төлжсн цаг. Нас наслсн жилмүд. Возраст; годы. **Баһ насн** – молодой возраст; **залу насн** – молодость, молодые годы; **насьн күцж** – достичь зрелого возраста; **ут насн** – долголетие. Насна утнь сөн, нөөрин ахрнь сөн. (Х.ү.). Ут

нас наслж, удан жирһл эдлтхө. (Йөрөл). 2. Үй; цаг; жирһл; Век; жизнь. Жил насн хойран жидин үзүрт өлгий. (Ж.).

Наста, ч.н. О 1. Лавта нас наслсн. Имеющий какой-либо возраст. *Баһ наста; долан наста; идр наста.* Му күн нохан наста. (Х.ү.). Арвн тавн наста тугч. (Ж.). 2. Насрху; зөвөр наста; көгшн; ик нас наслсн. Пожилой, немолодой, старый. ...Наста арслңин дүртө. (Ж.).

Нөөж, б.н. О Үр; иньг; амрг. Друг, приятель. *Сөн нөөж. Мана өөрхн нөөж.* Сөн күүнд нөөж олн. Нөрхн кер һалзнта, нөөмн миңһн нөөжтө. (К. Э.). Кезөнө нег меклө шорһлжн хойр нөөж болж. Сөн-сөөхн нөөжнр болад бөөнө. (Х.т.).

Нөөлх, үүлд. О Ицх; нөөлвр үүдэх; нөөлт; нөөлмж кех. Надеяться. *Биидән нөөлх; икөр нөөлх.* Иим күүнд аштан иткж, нөөлж болхмн. (Х.п.а.).

Нөөмн, т.н. О То; тооһин нерн. Хойр дөрвн. Восемь. *Нөөмн зун арслң; нөөмн сар.* Нөрхн шарһ мөрн нөөмн түмн тамһта. (Т.т. **Хурвч**). Нөрхн хар мөрн нөөмн түмн тамһта. (Т.т. **Хүүрө**). Барун талнь нөөмн келтө нөжр мөңгн ширө деер суутн, – гив. Өлкөгдсн хойр күлгин нөөмн туру сольвдлулн. (Ж.).

Нөөмтө, т.н. О Нөөмн наста; нөөмн жил болсн; нөөм күрсн. Восьмилетний. *Нөөмтө күүкн. Нөөм орсн көвүн.*

Нөөрлх, үүлд. О Нөр кех; нөр-наад кех. Веселиться, устраивать пир. Нөөрин сөөһөр нөөрлж. (Ж.). Нөөрлсн нөөртн сөөхн болтха, наснтн ут болтха. (Йөрөл).

Нөөхлх, үүлд. О Дөөвлх; һаңх. Качаться, колебаться, шататься. *Нааран-цааран нөөхлх.* Хулсн салькнд нөөхлнө, салькна күчнд иигән-тиигән гекнө. Өндр цаһан гелң өрүн асхнднь нөөхлж. (Т.т. **Өвсн**). Нөрхн шар оңц нөөхлөд дольга керчнө. (Фольк.). Залаһан негдүлж нөөхлсн төрөнө дольган сөөхн. (Д.Б.). Өндр күүкн өрүн асхн уга нөөхлж. (Т.т. Хулсн).

Нэрхн, ч.н. **О 1.** Тасрхдан өөрхн; нимгн, өргн биш. Тонкий; узкий. *Нэрхн утцн; нэрхн дөөсн; нэрхн күзүн.* **2.** О Цевр, цегэн дун. Звонкий (тонкий) голос. *Нэрхн дун.*

Негдх, үүлд. О Ниилх; негдх. Соединяться; объединяться. *Чидлэн негдүлх; ухан-санаһарн негдх.* ...Шалдг арвн хойр бийэрн, эм негдж андһаран авлцлавидн. (Ж.).

Негн, т.н. **1.** О Тооһин эклц; һанц, һанцхн. Один. *Нег арслн; нег көвүн; нег альмн. Арвн негн; хөрн негн; зун негн.* Нег кел медснь – нег арһта, хойр кел медсн – хойр арһта. Негнэс оһн күчтә. (Х.ү.). Бас һурв хонад нег хамтхас авад ирв. (Ж.). Кезэнә нег эмгн өвгн хойр бөөж. Нег хөөһән алад, делүһәрн дееж бәрәд, хонж. (Х.т.). **2.** Нег дөкж; негх дөкж. Однажды, один раз. *Нег хөлөх; нег соңсх; нег үзх.* Нег үзгдсн юмн төмдгтә. Нег үзсн күүһән мартхий? (Х.ү.). Нег дөкж арат гүүж ирнә. (Х.т.). Бийән зовагсн элмрәс бас нег хазнав. (Ж.).

◇ **Негән үзлцх (үзх).** Чидлдән нөөлж сөрлцх. Испытать свои силы в поединке; определиться. Терүнлә марһа кеж негән үзнөв. Эн хаанла негән үзх юмн. (Ж.); **негн деернь һарһх.** Нег мөслх. Прийти к окончательному решению.

Некх, үүлд. О **1.** Закх; эрж сурх; эрх некж авх. Требовать, вытребовать. *Өрән некх.* - Ардас минь некәд ирдг Жаңһр минь яһла? – гиһәд, хөөкрәд йовна. (Ж.). **2.** Көөһәд күцх. Догонять, преследовать. *Ардаснь некх; мөрәрнь некх.* - Өмн болсн арвн хойр бодң минь, ардаснь некий. (Ж.).

Нерәдх, үүлд. О **1.** Нер өгх, нерлх. Именовывать, называть. *Иигәд нерәдх. Көвүһән Баатр гиж нерәдх.* **2.** Белглх; белглж өгх. Посвящать; предназначить; дарить. Шүлгән чамд нерәджәнөв. Нерәдхлә хандг, даладхла өәдг. (Х.ү.).

Нерн, б.н. О **1.** Нерәдлһн; нерллһн. Имя; название, наименование. Тана нерн кемб? Мини нерн Санл. Күүкнә нерн кемб? Нернь – Байрта. Эн сәәхн урһмл (цецг, модн) ямаран нертә? Нернь (нерәдлһн) оһн зүсн. Чи кен, гидг нертә күмбч? (Ж.). **2.** Нер һарсн; өмтн сән меддг; нернь туурсн. Имя; честь; известность;

авторитет; популярность. Эврәннь нерән һутахин орчд, цогц махмуд тарг. Нерн үкхәр бий үкг. (Х.ү.).

◇ **Нер һарх.** О Оһнд меддгх; туурх. Стать известным, прославиться чем-либо. Эн Жаңһр дола оргч насндан... дуута Жаңһр нерән алдршлулж нер һарсн цагт... (Ж.). Шведлө ноолдхд бас берк гидгәр нер һарч ноолдснь туужд бәәнә. (Б. Т.). **Нерн уга хурһн.** О Дунд хурһна болн чигчә хойрин хоорнд бөөх дөрвдгч хурһн. Безымянный палец. ... барун һариннь нерн уга хурһнь һурвдгч үйәрн уга. (Д.Б.).

Нертә, ч.н. **1.** О Нер авсн; нер зүүсн; нерәдлһтә болсн; нерлгдсн. Получивший имя; название; наименование. *Бадм гидг нертә күн. Х.Б. Кануковин нертә педагогическ колледж.* **2.** О Нер һарсн; нернь туурсн; оһнд меддгдг. Знаменитый, известный. *Нертә багш; нертә хөөч; нертә дууч; нертә жаңһрч.* Му нертә жириһжәхәр, сән нертә үксн деер. (Х.ү.).

Ни, б.н., ч.н. О Ниитә боллһн; ни-негн бәәлһн. Ниитә. Дружелюбие; единство; согласие; дружный. *Ни улс; ниитә хамгнь; эдн хоорндан ни.* Хөрн күн ни уга болхла – шавр шивә, хойр күн ниитә болхла – төмр шивә. (Х.ү.).

Нигт, ч.н. **1.** О Бүтү; өткн; тажрха биш, шалдрң биш; зузан. Густой; плотный; крепкий *Нигт өвсн; нигт үсн, нигт будн.* Шораһас нигт, шорһлжнас оһн. (Х.ү.). **2.** Юм меддг; медрлтә. перен. Знающий; со знанием. ...Хөөннь идәрн шинжләд, нигт күн гиж тоолад, икәр күндлж таарцхав. (Н. М.).

Нидн, ч.н. О Өңрсн жил. Прошлый год. *Нидн намр (үөл, хавр, зун). Нидн сурһулян төгсәлө. Нидн ирлө.*

Нилх, ч.н. **1.** О Шинкн һарсн, төрсн (күн); малын төл. Новорожденный; только что родившийся. *Нилх күүкд; нилх көвүн (күүкн); нилх бичкн; нилх хурһн (хөөнө); нилх туһл.* **2.** перен. Шин һарсн. Молодой; свежий (о растениях). *Нилх хамтхасн; нилх ноһан.*

Нилч, б.н. О 1. Үлмэ; дөң; тус. Влияние, воздействие. Тусан күрглһн. *Нилчэн күрэх; ик нилч.* Нарна нилчиг тоолж болшго, һазрин оруг барж болшго. Биһин нилч – келд, билгин нилч – уханд. (Х.ү.). 2. Тоомср. Нилч-ниһүр. Авторитет; престиж. *Нилчтэ күн; нилчнь ик.* Көнө нилчэр ахлач болсмч... Бембин нилчэр боллач. (Д. Б.).

Нимгн, ч.н. О Зузан биш. Тонкий. *Нимгн цаасн; нимгн эд; нимгн арсн.* Цецн болв чигн күн эс келхлэ, меддг уга, цаасн нимгн болв чигн эс хатххла цоордг уга. (Х.ү.). Нимгн шар хамтхасн нисж һазрт буув. (Ш. В.).

Ниргөн, б.н. О Шууган. Шум, гам, гвалт. *Ик ниргөн болв. Ниргөнд юмн соңсөдхш. Ниргө татх (һарһх).*

Ниргх, үүлд. О Шуугх; шууга татх. Шуметь, галдеть, поднимать гвалт. Шовудын дун ниргөнө. һаза үкрмүдин мөөрлдөн, хөөдин мөөллдөн, нохасин хуцлдан ниргөд бөөнө. (Э. К.).

Ноһан, б.н., ч.н. О 1. Шинкн һарсн өвсн. Зелень, молодая трава; *Көк ноһан.* Ноһан көкрэд нээхлнэ, номһн салькн нөөрлнэ. (Калян С.). Нуурин көвөд көтлэд, ноһанд төвв. (Ж.). 2. Көк ноһана өңг; ноһана өңгтө. Зелёный. *Ноһан утцн; ноһан шир.* Ноһан торһн көшг татв. (Ж.).

Номһн, ч.н. О Төвшүн, альвн биш. Тихий; спокойный; смиренный; кроткий. *Номһн күн; номһн салькн; номһн дун. Номһн салькн өрө үлөнө.* Мөрн номһн – эзн йовһн. Номһн темэг ноолхд сән. Нур номһн болхла, нүһснь чигн номһн болдг. (Х.ү.).

Нөкд, б.н. О Дөңнөч; нөөж; хань. Помощь; помощник; друг. *Нөкд келһн. Хаалһин нөкд.* Му нөкд хоорндан керүлтө болдг. Хашң мөрнд һазр хол, хатуч күүнд нөкд хол. (Х.ү.). Нөкд ядгсн Жаңһр дахулад гүүһэд һарв. (Ж.).

Нөөрсг, ч.н. О Унтхдан дурта. Любящий поспать. *Нөөрсг күүкд.*

Нөөрсх, үүлд. О Унтх; унтад көвтх. Спать, поживать. Нөөрссн баатр. (Фольк.). Хош өргөд хэрин баатр – күнд һарта Савр нөөрсв. Эрүн цаһан мөңгн ширө деер гедргән

нөөрсгсн бөөв. (Ж.). Тиигэд долан-арвн хонгт сөөһинь сө гилго, өдринь өдр гилго нөөрсөд бөөв. (Н.М.).

Нур, б.н. О Төгөлң көвөлгдсн, эврән үүдсн ик усн тогтал. Озеро. *Көк нур; ик нур; баахн нур.* Нуурин көвөд бөөгсн. (Ж.). Нур дундан нүһсн сөөхн, нутг дундан номтань сөөхн. Дусал деер дусал немхлө, нур болдг, дусал уга болхла, көдөд хүврдг. (Х.ү.). Баахн нуурт бадм цецг. (Т.т. Зул). Төргн нуурин көвөд төгөлөд хулсн урһж. (Т.т. Сурмсг).

Нүүх, үүлд. О 1. һазрас һазрур йовх. Кочевать; перекочёвывать; переселяться. *Нүүж одх; нүүһэд һарх.* Эн күн балһснас селәнүр нүүж ирв. Кезәнэ хальмгуд теегэр нүүһэд йовдг бөөсмн. Хан тер үгинь соңсад, нутгтан зар төвөд нүүв. (Ж.). 2. Йовх. (*шахм*). Ходить, передвигать(ся). Берсәрн нүүх.

О

Ова, б.н. О Овалчксн юмн. Овалһ. Куча, насыпь. *Ова цасн; ова элсн.* Ик овалһата чолун харһад бөөв. (Ж.).

Овалх, үүлд. О Хурах. нег-негн деернь төвх. Овалад төвх. Нагромождать, сваливать грудой, складывать. *Цас овалх; өвс овалх.* Улан һалыг овалж түлөд. (Ж.).

Одахн, нар. О Шидрхн. Недавно, не так давно. *Тер одахн ирлө; одахн болла; одахн һарла (йовла).*

Олз, б.н. 1. О Ору; тус; олз-орш. Польза; выгода; находка. *Бийдөн олз кех; олзта болх; олзта керг.* Күүнэ зовлңгар олз көж, кишг йир хөөдго билөв. (Д. Б.). Олзд дегд шунсн күн, уршг, зовлңгла харһдг. (Х.ү.). 2. О Кел бөргдсн өмтн; бөрөнө күн; бөрөн. Добыча; плен. Алдр нойн Жаңһрин эркн тавн настань... олзд авад. (Ж.).

Олмһа, ч.н. О Керсү, ухата. Находчивый; сообразительный; смышләнный. *Олмһа келтө.* Олмһа келтө күн орчлң төгөлдг. (Х.ү.). Би олмһа келтө үүртән ханад ик байрта суунав. (Н. М.).

Олн, нар., ч.н. 1. **О** Дала, дала ик, тооһарн ик. Много, множество; многочисленный. *Олн күн; олн күүкд; олн өдр; олн жил.* Эн олн баатрмудтан эндүрл уга туужан келж сууна. (Ж.). Олн өмтнд туслхла, алдр нерн делгрх, онц бийөн татхла, му нерн тарх. (Х.ү.). 2. б.н. **О** Олн улс, улс, дала өмтн, дала улс. Масса, народ, люди. Олыг дахсн эндүрдго (Х.ү.). Орта үг, орта. Олыг толһалсн күн олданд үлгүр болх йоста. (Калян С.). Кезе чигн олн күчтө. (Б.Т.).

Олх, үүлд. **О** Олж авх, илдкх. Находить; обнаруживать; добывать. *Хээһэд олх; көдлмш олх.* Хээсн күн олдг. Запху күн бийдөн хот чигн олж чадхш. (Х.ү.). Мини олсн олэм тер йовгч көвүн тер. (Ж.). Арат чон хойр хамдан гүүж йовад, шар тоста гүзө олж авна. (Моңл у.т.).

Ольс, нар. **О** Генткн; нүд чирмтл. Внезапно. Бор ажрһ ольс ольс гһһэд давад һарад ирв. (Н. М.).

Омг, б.н., ч.н. **О** Эврәннь чинрөн медсн; чинр зүүсн; ик санан; ик саната. Гордость; дух (моральное состояние); гордый. *Омг авх; омг заң.* Омг седкл ор эзлгч хаанд чигн зокдг уга. Олзд дегд шунхла, уршг-зовлң делгрх, омг дегд икдхлә, келн-амн делгрх. (Х.ү.). Седклд таасгдсн көдлмш көхлә, уханд омг өгнө, зүркни таалвр болна, - гиж Церн келв. Эк эцкин келсн үгөс омг авад, көвүн һарч ирв. (Бад. А.)

Онц, ч.н., нар. **О** Ончта, йилһөн, онцдан, салу. Особый; отдельный; отдельно; в одиночку; особо. *Онц йовдл; онц керг; онц төр; онц сурвр.* Олн дунд үгөн ажгл, онц һазрт бийөн ажгл. (Х.ү.). Олн түмн цергиннь дотрас онц зулад һаргсн бийинь. (Ж.).

Ончлх, үүлд. **О** Йилһх; ончта кех; салһж йилһх. Выделять; выбирать; обособлять; подчёркивать. Эдрин сөөһинь ончлад. (Ж.). Олн күүнө сөлвгәс ончлж негинь болх соңс. (Амн үгин билгәс).

Оньг, б.н. **О** Аңхрлһн. Внимание. *Оньган өгх, оньгта болх, оньг уга болх, оньган тусхах. Оньган өгч соңсх. Оньг угаһар көдлх.* ◊ **Оньгтан авх.** **О** Икәр (далаһар)

оньгтан авх. Аңхрлһн. Болв өвгн терүг эврө улсин негнь гһһэд нам оньгтан чигн авсн уга. (Д.Б.).

Оньгта, ч.н. **О** Аңхрсн, оньган өгсн, оньган төвсн. Внимательный. *Оньгта күн. Оньгта сурһульч.*

Оньгтаһар, нар. **О** Аңхрсн бөөдлтөһөр; оньг өгсн бөөдлтөһөр; оньг тусхасн бөөдлтөһөр; оньг өгч. Внимательно. *Оньгтаһар (оньг өгч) соңсх.*

Оңһлзх, үүлд. **О** Хуптхлзх, хултң-зелтң гих (әөсн, сүрдсн, чочсн бөөдлтөһөр бөөх). Озираться.

Оңһрха, б.н. **О** Цоорха. Отверстие; дыра. *Оңһрха нүкн; эрсин оңһрха.*

Оңдан, ч.н. **О** Талдан, тер биш. Другой, иной. *Оңдан күн; оңдан шиидер.* Толһа оңдан болхла, ухан чигн оңдан болдг. (Х.ү.). Өвгнө һурвн көвүнь хоорндан цүүгдөд оңдан һазрур нүүһэд йовж одла. (Бад.А.).

Оңдарх, үүлд. **О** Хүврх, солю болх, оңдан болх. Изменяться, стать другим, иным. *Төңгерин бөөдл оңдаржана.*

Оольх, үүлд. **О** Шулуһар гүүж һарх; үкс гиж гүүх. Сбежать, убежать, побежать прочь. Цусн өңгтө зөөрднь цулвран унжулад оольв. (Х.п.а.). Көк бух көшж, алг бух алцаж, оһтр бух ооляд һарад оч. (Т.т. Бу хах).

Оон 1, б.н. **О** Гөрәсн. Сайгак (самец). Сала өвртө ооныг шархдулго харвна. (Фольк.). Оон олн жилин туршар сагар сүргән харна. Чикнь өмсхл күртл соңсна, чирмх хоорнд өөмшг үзнө. (Н. В.).

Оон 2, б.н. **О** Хөөнө тамһ, им. Тавро (у овец).

Ора 1, б.н. 1. **О** Өргл, өндрин деед зах. Вершина, верхушка, макушка; купол. *Уулын ора, модна ора.* Уулын ора деер һарч харв. (Ж.). 2. **О** Зула. Толһан ора. Темя. Арвн хойр алтн хүүвңгин усиг ораднь кеж серүләд. (Ж.). Ора деерк махлаһан авад, олн өмтнүр хөлөһөд, мөндлв. (Д. Б.).

Ора 2, нар., ч.н. Асхн болж йовх цаг. Поздно; поздний. *Ора кем; ора болж йовх цаг. Асхн ора хэрж ирв. (Ж.). Ора босхла, өдр үрдг, баһдан эс сурхла, жирһл гедрдг. (Х.ү.).*

Оратх, үүлд. **О** Ора ирх. Удх. Опаздывать, запаздывать, припоздать
Оратж ирх. Тер оратж йовна.

Оркрлһн, б.н. крик, рёв. **О** Чаңһар хөөкрлһн; чишклһн; күркрлһн. *Арслңгин (аюн) оркрлһн. Күчтә оркрлһн.*

Оркрх, үүлд. **О** Чаңһар хөөкрх; чишкх; күркрх. Кричать, реветь.
Ик ду һарһж оркрх. Оркрад уульх.

Орм 1, б.н. **О** һазр; сүүр. Место. *Сул орм; орм эзлх; ормднь үлдх; негдгч орм эзлх.* Алтн шар бөөшңгин ормд эгр шар керсң урһад бөөж. (Ж.). Оратсн улс орман булалддг. (Х.ү.).

Орм 2, б.н. **О** Темдглгдсн һазр, утур. След, отпечаток. *Һарин хурһна орм; шархин орм.* Ишкәд орксн ишкдлүрнь хуучн худгин орм болад. (Ж.).

Ормах, үүлд. **О** Алң болх. Удивляться; таращить глаза. *Ормаж хөлөх; ормаһад бөөх.*

Орн 1, б.н. **О** Орн-нутг; төрскн һазр; таңһч. Страна, держава. *Төрскн орн; үүдсн (һарсн) орн.* Ор толһалгч хаанас олна күчн даву. (Х.ү.). Жаңһрин һучн хойр бодңнь ориг тоосарн дарад, орад ирв. (Ж.).

Орн 2, б.н. **О** Орндг; кевтх бөөрн. Постель; кровать. Байр ик гиж орндан биче дуул, зовлң ик гиж орндан биче ууль. Орнд кевтсн өвгнәс, ор эргсн көвүн. (Х.ү.).

Ору, б.н. **О** Орута юмн. Прибыль, доход. *Орунь ик; баһ ору; ору орх.* Ору орхла, һару чигн һардг. Оруһин кирәр һару һардг. Оруһин түшг, һаруһин жола. Орунь шилвцә, һарунь өвдгцә. (Х.ү.).

Орхах, үүлд. **О** Чомпах; бомбах. Быть громоздким; быть опухшим. Көөсн (хавдсн) бөөдл һарх. *Орхаж үзгдх;*

урлнь орхаж. Дахлдн чирәнь цөөһәд, арснь орхаһад һарад ирв. (Б.Б.).

Орчлң, б.н. **О** Делкә. Свет; вселенная; мир. Орчлң наһар гегәрдг, күн медрләр гегәрдг. Орчлң ора болн жора. (Х.ү.). Орчлнд юн тарһмб? (Т.т. һазр). Орчлнд юн өмтөхмб? (Т.т. Нөр). Цаг соляд, орчлң оңдарад йовна. (Д. Б.).

Отхн, ч.н. **О** Сүүлд һарсн (төрсн). Самый младший в семье; последний. *Отхн көвүн (күүкн).*

Отхр, ч.н. **О** Атхр үстә (нооста); отхта. Курчавый. *Отхр үсн. Нооснь отхрад бөөнә.*

Оцл, ч.н. **О** Залху; хашң. Медлительный; ленивый. *Оцл бөөдлтә.* Оцл болв чигн одх, хашң болв чигн күргх. (Ж.). Болв хулһн шурд гиһәд, нүкнд орчкад, оцл ик болн караг Марлыг наад бәрәд инәнә. (Х.т.).

Оюн, б.н. **О** Ухан; билг; цецн. Ум; разум; мудрость. *Оюн билг (разум и мудрость).* Оюн муута улс олар цуглрвч, одн мет гилвюж чадхмн уга. (Цецн үгмүд). Йосн хальмгаһар «өөн» гисн үг. Сундлн бөрн – һазртнь, сурһн бөрн – өөнднь (күргдг).

Оютн (нр), б.н. **О** Дунд сурһульд болн деед сурһульд сурдг көвүд, күүкд. Студент, студенты.

Ө

Ө 1, б.н. 1. **Ө** Тегш биш; дуту; өөлтг; эрмдг. Неровность; изъян. *Ө уга.* **Ө** уга гиж шарин зурһан миңһн арвн хойр бийәрн... күүндәд. (Ж.). «Өөһин өөр – ө, көөһин өөр – кө», - гидг эн! (Э. К.). 2. **Ө** Күүкд улсин чирәдән түркдг цаһан талхн. Пудра. Нигт ө (компактная пудра).

Ө 2, парн. **ө-һундл**, б.н. **Ө** Өөлһн; һундл. Обида. Эзн Жаңһрин нутгас ө-һундл үзәд, тана зергд аңхрхар ирлөв. (Ж.).

Ө 3, б.н. О Ө-модн. Лес; роца. Ө дотр очн мет өсрэд йовна. Ө дотр урһсн ут зандн мод дэврэд ирв. (Ж.). Чонас өөх күн ө-мод ордго. (Ү.).

Өвэрц, б.н., ч.н. О Йилһц; соньн, сенр. Свообразие; изюминка; особенность; особенный. *Өвэрц бээдл; келнө өвэрц; өвэрц заңта; өвэрц күн.* Өргн тег. Өвэрц сээхн өрүн. (Бал. А.). – Би өмтнэс өвэрций? – гиж Вальк һундв. (Ляшенко М., Мусатов А.).

Өвгэрг, ч.н. О Көгшөвр; наста. Пожилой, старый. *Өвгэрг күн.* Өвгэрг наста күн өөрдж энүр ирв. Ирсн залу орн деер цааран хөлөһөд унтсн өвгэрг күүг зэмэснь татж серүлв. (Д. Б.).

Өвгн, б.н. О Көгшө; көгшн күн; наста күн. Старик. *Буурл үстө өвгн; цаһан сахлта өвгн.* – Алдр, тана хээгсн күн манад бөөнө, – гиж өвгн келв. (Ж.). Кезэнэ һурвн көвүтө өвгн эмгн хойр бөөж. Өвгн худлахар гемтөд, ик көвүһөн дуудулна. (Х.т.)

Өвдг 1, б.н. О Көлин нег әңг: таша шилв хойриг ниилүлдг үй. Колено. *Өвдг күртл (өвдгцө).* **Өвдглж суух** (сесть на колени). һунн наста көвүг дуудж анад, барун өвдг деерән суулһв. Шур девсүрт хойр өвдгән булж өвдглж. (Ж.).
♦ **Өвдгән дарх цол (зав) уга.** О Көдлмш ик болад, учукн зуур чигн амрдг цаг уга. Нет ни минуты свободного времени. Өвдгән дарж суудг цол уга. (Б. А.).

Өвдг 2, мед. б.н. О Нүднд (нүднө булнд) һардг өвдкүртө шарх. Ячмень. *Нүднд өвдг һарв.*

Өвдлһн, б.н. О Өвдкүр (өвдкүртө бээдл); Боль. гем; гемтлһн; өвчн; шалтг; шалтгллһн. Боль; заболевание.

Өвкөх, үүлд. О Өвкс-өвкс гих; күвклзх. Приподниматься, пружинить. *Өвкөж йовх.* Күүнө мөр унсн күн өвкөж хатрдг. (Х.ү.).

Өвр 1, б.н., ч.н. О Зөрм аһурсдын толһа (маңна) деер урһсн шовһр, ясншң юмн. Рог; рога; роговой. *Үкрин өвр; хуцин өвр; өвр сам (өврәр кесн); өвр иштә утх.* Үг медшго

күүнд үг келсн, үкрин өвр деер тәрә цацсн мет. (Х.ү.). Йирн текин өврәр зүүһэд кегсн. (Ж.). Оонын Өвр үнтөд тоолгддг билә. (Бад. А.).

Өвр 2, б.н. 1. О Өмн бий. Юг; южный. **2.** О Өрч. Күүнө чееж болн өмссн хувцна хоорндк зә. *Перед; передняя часть; грудь, пазуха. Өвртән дүрх; өвр деерән бәрх.* Цовшуран өвр деерән авв. (Ж.). Өвртән тоһшта күүкд өкәрлхд сән. (Х.ү.). Күүкдән өвртән анад кевтх.

Өвр 3, б.н. О Зүлгдөнөс көлтө һарсн (урһсн) хату зузан арсн. Мозоль. *Өвр урһх (һарт, көлд).* Унтхин ормд маань умшад, эркө хумха хойриннь арснд өвр урһтл эрк эргүлсн яахмб? (Д. Б.).

Өврх, үүлд. О Соньмсх; алң болх; өврмж кех. Удивляться, изумляться. *Һөөхж өврх; өврх йовдл; күмн өврж ханшго йовдл.* Күмн делкәг өврүлж космос ивтлж нисж. (Д. Б.).

Өвчн, б.н. О Гем; гем-шалтг; гемнлһн. Болезнь, недуг. *Өвчтә күн; арсна өвчн; хальдәрта өвчн.* Өр хадһлсн угардг, өвч хадһлсн үкдг. (Х.ү.).

Өгрх, үүлд. О Нарнд өңгән геех. Нарнд шатх; хуухрх (һалд). Выцветать, выгорать; быть опалённым. Ар бийнь нарнд өгрөд, өмн бийнь салькнд цокгдад. (Ж.). Өмкрсн түләнә утан ик, өгрсн тергнә ө ик. (М.ү.).

Өкөр, ч.н. О Сээхн, көркхн, эңкр. Милый, миловидный. *Өкөр чирә; өкөр бичкн; өкөр күүкд.*

Өкәрлх, үүлд. О Эркүлүлх; эңкрлх; таалх. Ласкать. *Өкәрлж бий талан шахх. Өкәрлсн бээдлтәһөр хөлөх; өкәрлж таалх.*

Өл: өл буурл, ч.н. О Хар көк; борвтр; буурл өңгө (мөрнө зүсн). Сизый; сивый. Өндр уулын ора деер, өл көк арслңгин геснд. Өл маңхн цаһан туула мет өлң деегүр өрвкөд одв. (Ж.).

Өлзә, б.н. О Кишг, жирһл; жирһлтө бээдл. Счастье; благоденствие. *Күүнө өлзә.* Көкөд эн буйнта бер ирәд, бас икл өлзәһән учрав... (Бал.А.)

Өмгр, ч.н. О Өмисн; ик биш, бичкн. Очень маленький, небольшой. Өмгр амн.

Өмн, нар., ч.н. О Түрүлэд; түрүн, түрүнк, терүнэ өмн, урднь. Перед, впереди; передний; южный. Өмн йовх, өмн үзг; нег жил өмн; өмн өдр. Өмн харсн чикнэс, хөөн харсн өвр. (Х.ү.). Өмн эргин өвсн сээхн, ар эргин хулсн сээхн. (Мөрнө дел сүл хойр).

Өндөх, үүлд. О Өндлэс гих; деегшөн кех; өөдөн кех. Приподниматься. Толһаһан өндөх. Өндөж босад, утхурта усна ерелинь ууһад, ерелинь дааһндан өгөд. (Ж.).

Өндр, ч.н., б.н. О Маштг биш; өндрлг. Высокий; высота. Өндр һазр. Өндр һурвн толһаг ташр алхад йовна. (Ж.). Өндр шар күүкн өрүн, асхн уга мөргж. (Т.т. Худгин заһ). Өндртөн төңрт күрм болж мөдгдв. (Ж.). ...Бас нег дөкж бээр-бөрлдөн болжаж, онц баг дөөчнр өндр эзлэд торһжаж. (Н. М.). Өндр һазрт герен бөрж, өвстө һазрт зелен татж йов гидг хальмг йорөл бөөдмн. (Э.К.).

Өңг, б.н. О Зүсн, бөөдл. Цвет; вид. Өңг-зүсн; өңг-дүр; өңг уга, өңгтө. Алтн кедү кевтв чигн өңгнь хүврдго. Дегд өңгтө хүврдг, дегд эңкр хольждг. (Х.ү.). Йисн өңг алтн Торлг бөөшң. Өргн Шарту гидг далань өрү-сөрү хойр урсхулта, өңгтө бадмин герл һарад бөөдг гинэ. (Ж.).

Өөдлх, үүлд. О Деегшлх; деегшөн һарх; өөдөн һарх. Подниматься.

Өөтө 1, ч.н. О Тегш биш; адрута. Неровный.

Өөтө 2, ч.н. О һартан эвтө; юм кеж чаддг; чадмг; урн һарта. Умелый, способный; своеобразный.

Өр 1, б.н. О Өрүни эрт кем; өрүн өрлө. Рассвет, заря. Өр цөөхлө. Тер сөөнь бийднь өр цөөтл нэр, наадн болв. (Ж.). Салькн көдлв чигн, өр цагасн эрт цөөдго. (Х.ү.).

Өр 2, б.н. О Дунд; тал дунднь. Середина; центр; недра. Ширкүһин өр дунд. (Ж.). һазрин өр дотрас зөөр һарһж

авнавидн. Эңкр зеенрин келс ачлад, эндр һазр өрөн секнө. (Нуура В.).

Өр 3, б.н. О Өрч; өвцүн. Грудь; душа. Өр-өвцүн; өр-өвч; өр-зүркн. Өрөр орсн, өрчөр һарсн. (Х.ү.). Өр минь өвдв, өвр минь кемтрв. (Фольк.).

◇ **Өр өвдх** О Сана зовх; күүнэ зовлң хувалцх. Сочувствовать, сострадать. Көвүд дөкж инэлдсн уга, өр-өвдсн бөөдл һарв. (Ж. А.). Өр-өвдөд, негнь орх көдлмш өгв. (Д. Б.). Тиим улст өр-өвдөд керг уга. (Э. К.). **Өр-өвч** – сочувствие, сострадание, жалость. Сурһулин багш өр-өвч, ээлтө кевөр намаг тосв, герүрн намаг дахулж ирв. (А.-С.А.). Түүнд бөөсн күн өр-өвч күн бөөж. (Бад. А.).

Өргө, б.н. О Бөөшң; орд, харш. Дворец; ставка; юрта высокопоставленного лица. Өргөд уга юмн цахрт бөөдг. (Х.т.). Баатр богдын өргөд багтмарн орв. Ооср бүч уга орд цаһан өргө харһв. Хош өргөд хэрин баатр күнд һарта Савр нөөрсв. (Ж.).

Өрцг, б.н. О Өрх шаһа. Альчик для кона. Хойр өрцг, хойр сах өгв. (Ж.). Нег өрцгнь өсрөд холд оч тусв. Өсрсн өрцгүд көөлдө йовж нам көшөд бөөв. (Э. К.).

Өрцх, үүлд. О Сөрүцх, сөрх. Возражать, противоречить. Терүнлө би өрцсн угав. (И.Л.). Бийәсн медөтө күүнлө юн гиж өрцхв, юн гиж сөрүцхв. (Бал. А.).

Өтр, нар. О Шулуң, бачм, үкс гиж. Быстро, скоро. Тер көвүг өтр авч ир! (Ж.). Өтр үүнәс йов, өрл! (Х.п.а.).

Өшөтн, б.н. О Дөөсн; хортн. Враг, недруг. Аштнь өшөтн болвза бидн. (Ж.). Өшөтнрәс өшөһөн авхичн урдаснь йөрөж байрлнав. Көөрөд ирсн өшөтнриг көрстө һазрас өрлһий. (Л. Ц.).

П

Падрх, үүлд. О Асх; асж шатх; зальтаһар шатх. Пылать; пламенеть; гореть. һал падрх. Падрж шатх. Зул унтр-хасн өмн падрдг. (Х.ү.).

Пард гих, үүлд. звукоподр. О Генткн нарсн э; мөнрх (зүркн)
Звук, имитирующий треск, отрывистое звучание; ёкать (о сердце). Пард! – гихэд, хал авлцад одв. (Бал. А.).

Пииглһн, б.н. О Шииглһн, сииглһн. Шипение, свист.

Пиигх, үүлд. О Шиигх, сиигх. Шипеть, свистеть.

Пилгх, үүлд. О 1. Бульгх, шальжңнх, буслх. Булькать
клокотать, кипеть. 2. Элвг-делвг болх; делврх. *Перен.*
Быть в избылии, избыловать. Нарта өргн назрнь
намчта өңгөр көөрнөл, эдлх тежөл хамгнь элвг болж
пилгнөл. (И. Л.).

Пилд гих, үүлд. О Киисх; э нарһж унх. Упасть, шлёпнуться.
Пилд гихэд унх. Пилд-пилд гихэд һөрөдх.

Помпах, үүлд. О Томбах; чомпах; бомбах; ик оврта болх. Быть
выпуклым, быть большим. *Помпахад суух.* Терүне хөөн
зөвөр болад, герин эзн, залхурсн, ачрхсн бөөдлтө, өрө
көндрөд, помпахад нарч ирв. (Бал. А.).

Пө, межд. О Алң болжах, зөвшөрсн, таасгджах цагт келдг үг.
Выражающее удивление, одобрение: оо, эх, ой, ай. - Пө,
пө! – гихэд, өвгн ардаснь хэлөһэд үлдө. - Пө, мини өөмг
алвт иим өнр-өсклң болхви... (Х.т.). - Пө, - гиж таңнаһан
ташж шагшрв. (Д. Б.).

Пүргән, б.н. О 1. Шора, тоосн, йовһн шуурһн. Пыльные, песча-
ные завихрения, поземка. О 2. *перен.* Шальшлһн; дала
үг келлһн. Пустая болтовня; пустые разговоры.

Пүргх, үүлд. О 1. Шора нарх; тоосн нарх, хурлзх, шуурх. Пы-
литься. *Шора пүргжөнө. Салькн көдлөд, шора пүргүлө.*
2. Шальшх; дала үг келх. *перен.* Пустословить, болтать.
Пүргэд, кесг юм келх.

С

Саадг, б.н. О Нумн. Самострел, лук (оружие), стрела. Ардаснь
үүдн эңтө көк кивр саадгар хав. Үүдн эңтө көк кивр
саадган авад, агсг уландан мордад, хал үдин аңхунд
күцөд ирв. (Ж.). Шарвада байн күрч ирчкөд – ут хар

саадгарн урлдый болна. Тиигхлән – ут хар саадган
гертөн мартж оркж гихэд, герән темцөд гүүһэд нарна.
(Х.т.).

Саак, ч.н. О Одак, тер мөн; урдк. Тот самый; давешний; то же
самое; прежний. *Саак күн. Саак көвтөн. Саакан үзүлх.*
Жаңһр махан чанж бөөтл саак эмгн орад ирв. (Ж.).
Улажин Мөргн аашхинь үзчкөд, саакан нарһна. (Х.т.).

Саам, нар. О Тер цагла, тер кемд; тиигхд; өрц. В момент, в
(этот, тот) раз. *Нег саам (наадна нег кем).* Хойр һурвн
саамд наач бөөһэд, нег тулм алтинь хөрү шүүгдө. (Ж.).

Саарл, ч.н. О Хоңһр мөрн (шарңху зүстө, дел сүл хойрнь хар).
Буланый (о лошади). Эркән чигэ болвчн – эр мөрн
саарлв. Сайг сөөхн саарлиннь сөөр деер өслөв. (*Фольк.*).

Саб-саб, ч.н. саб-саб салькн – лёгкий ветер. О Сер-сер
салькн; сержңсн салькн. Лёгкий ветер. Саб-саб гихэд
үлөх. Гент бүр-бүр хур орад, саб-саб сальк татад (Ж.).

Савһр, ч.н. 1. О Сависн; бависн; арвасн-сарвасн.
Взъерошенный, растрёпанный (о волосах, шерсти).
Савһр үсн; савһр нооста махла; савһр толһа; савһр
сүл. 2. О Сарвасн; сарсасн; саглрсн. Пушистый;
раскидистый. *Савһр модн.* Селэг хойр өңглсн сөөхн һо
уульңц савһр нигт моддын сүүдр дахад делгрж. (К. Д.).
Савһр көк модн сана аадрулж саглрна. (С.-Б. Х.).

Савр, б.н. 1. О Мөрнө турун. Копыта (у коня). *Саер туру.* Алдр
Жаңһр уурлад дөрвн саврим балвлсн билө. Дөрвн хар
саврарчн зулын цөгц кел уга бөөхн угав. (Ж.). Саглрсн
сөөхн саңнаһарн сар, нар һөөхүлв, савр дөрвн туруһарн
зам орчлң һөөхүлв. (Х.т.). 2. О Ик нар; хурһд. Лапа; рука,
пальцы. Хан Кинэсин бийнь арвн хар савран лучтлһн
үмгэд. Саврин аю дахад цокв. (Ж.).

Саг, ч.н. О Болһамжта. Осторожный. *Саг-сергг; саг бөөлһн; саг*
йөөдл. Сарсхр тавгта, саг ишкдлтө. (Т.т. Мис).

Саглх, үүлд. **О** Болхамжтаһар бийән бәрх; сагар бөөх; саг-серггәр бөөх. Быть осторожным. Саглж йовх. – Алтн шарһ минь, һазр хол биший. Өрвлн, саглн гүүһич. (Ж.).

Сагсг 1, ч.н. **О** Савһр; сагһр; сагсасн. Длинный, отросший, лохматый, косматый (о шерсти, волосах). Сагсг дөвл дулахн, сазна махн өмтөхн. (Х.ү.) һучн зах хувцта, уһн сагсг махлата. (Т.т. Хулсн).

Сагсг 2, б.н., ч.н. **О** һарад зурһан сар болсн хурһн. Шестимесячный (о ягнятах). *Сагсг хурһн*. Сазн заһсна мах иддгән уурад, сагсг хурһна мах иддг болвч. (Фольк.). Сагсг хурһдын арсиг зүүцүлөд кесн кәнжл. (Д. Б.).

Садн, б.н. **О** Төрл; элгн; элгн-садн. Родня, родственники. Сән бөөхлө садн олн, му бөөхлө дээсн олн. Сән садн сергөдг, му садн муурадг. Садта күн жирһдг, салата модн бүчрдг. Му саднас сән өңг деер. (Х.ү.). «Салата модн, садта күн», - гиж келдг эс билү? Манд садн, элгн дала. (Э. К.).

Сай, т.н. **О** Тооһин нерн; миңһөдәр миңһ күрсн; арвн бум. Миллион. *Сай арслң мөңгн*. *Бөөх улсин тонь сай күрсн балһсн*. Сай жува адута, нарни көләр гүүдг найн жува адута. (Фольк.). **Бум** – сто тысяч; **жува** – десять миллионов. Таңсг богдин тавн сай алвтнь тавн сара һазрт әрә багтмар бүүрлгсн бөөдг. (Ж.).

Сайг, ч.н., б.н. **О** Сайглж йовдг мөрн. Конь, идущий особой иноходью. Переставляющий односторонние ноги. Сайг сөөхн саарл. Талтң-тултң сайгар, үкс гил чигн уга, зогсл чигн уга, ардан йовсн көвүнә үг соңсгдмар йовв. (Ж.). Сайг саарл адун сард һурвн услврта. (Т.т. Мацгта эмгд; сард һурв дөкж мацг бөрлһн).

Сайглх, үүлд. **О** Сайглж йовх. Идти особой иноходью. *Сайглад һарад одх*. Сайглад йовж йовтл. (Ж.).

Санан, б.н. 1. **О** Ухалһн; уха туңһалһн; ухан; ухан-серл. Мысль, дума. Сананд орсн юмиг шинжлөд медх кергтө. Хар санаг ханцлад, цаһан седклиг илдкнөв. Санаһарн сард, сүүжәрн һазрт. Санань – ширөд, сүүжнь – шорад.

(Х.ү.). Көтлж йовсн күрң мөрн сананас делм хурдн гинө. (Ж.). 2. **О** Бөөх-бөөдл; седклин бөөдл. Душевное состояние, настроение. *Санан амр бөөлһн; санан-серл*. Хоңһр Жаңһр хойран санад, сана алдад сүүжлгдсн бөөдг. (Ж.).

♦ **Санан хурдмб, салькн хурдмб?** **О** Келхд амр, кехд күчр. һанцхн седкләр, сансар керг күцдгө. Көн ю эс санна, би чигн кесг юм саннав. Санан хурдмб, салькн хурдмб? Санан салькнас хурдн болв чигн сансар болш. (Э. К.).

Сар-сар гих, үүлд. **О** Саржңнх; сард-сард гих. Шелестеть, шуршать. *Сар-сар гисн ө һарө*. Энүнә хораһас дегтрин цаасн саржңнж (сар-сар гиж) наадкстан соңсгдв. (И. Л.).

Сарам, ч.н. **О** Өргндән (зузандан) тавн хурһн дүңгө. Толщиною в пять пальцев. Сөөрдән сарам. (Ж.). Көврдгәрн сарам алд, көвүн үрн төрж. (Х.п.а.). Санан уга күн сарам тарһн, ухан уга күн уул тарһн. (Х.ү.).

Сарва, б.н. **О** Хойр жил болсн уһнн. Двухлетний жеребёнок. Сөөхн күрң мөриһән сай мөңгәр сарва цагтнь хулдж авлав. Чамаг сарва баһ цагтчн сай өркәр сән болх гиж юуна төлө авлав? (Ж.).

Сарвһр, ч.н. 1. **О** Савһр, сарсасн, саглрсн, арвасн. Раскидистый. Арвһр сарвһр моднд алтн эмәл тохата. (Т.т. Билцг). 2. **О** Сарсхр, сарвасн. Растопыренный, раставленный. Сарвһр цаһан тавгинь... күләд. (Ж.).

Сарвлзх, үүлд. **О** Арвлзх; авр-авр гих. Двигаться; шевелиться; барахтаться. һарарн сарвлзх. Сарвлзгч дөрвн мечинь сөөр деернь тееглж. (Ж.).

Сөөхн, ч.н. 1. **О** Ке; йир сән; йир үзмжтө; өврмжтө болдг. Красивый, прекрасный. *Сөөхн күн; сөөхн чирә; сөөхн айс*. Сөөхн модн уул кеерүлдг, сөөхн күүкн гер кеерүлдг. (Х.ү.). Өөрк сөөхн ө дотрнь олн сөөхн заңдн күрәләд урһж. (Ж.). 2. **О** Кеһәрн йилһрдг; өврмжтө болдг. Красота. Сөөхнәрн эн балһсн йилһрнә. Сөөхнәрн өөлһс гинч? Сөөхн гихнь, Миңгъян бөөнө. (Ж.).

Сән, ч.н., б.н., нар. 1. О Му биш; цаһан саната; жирһлтә. Хороший; добрый; благополучный. *Сән сөдклтә; сән заңта күн; сән өдр; сән зәңг.* Сән бәәхлә, мунь даргддг. Сән залуһин нернь бийәснь ик өмн йовдг. Сән эктә күүкд чимжә өгв чигн цаддг, шимлдж келв чигн соңсдг. (Х.Ү.). Сән мууһинь йилһж чавчад. (Ж.). **2.** О Цаһан санан; жөөлн сөдкл; жирһл. Добро, добротa; благо. *Сән сөдкл.* Сәэнд бичә зуһуд, мууг бичә дажр. (Х.Ү.). **3.** Тиим болтха, тиим, не, болг. Хорошо, ладно. Не, сән, би удлго ирхв. Тернь сән. Не, сән, би удлго ирхв. Тернь сән. Хорошо, ладно.

◇ **Сән дурарн.** О Эврә седвәрәр; эврә санаһарн. Дән эклхлә, дурарн цергт мордла. (Бад. А.). **Сән күн санаһар.** Мел дигтә цагла, орад (күрәд) ирх. – Хәләтн, «сән күн санаһар», - гиһәд, эврән күрәд ирв. (Т. А.).

Сөглх, үүлд. О Өлгх; босхх; өндөлһх. Вешать; подвешивать, поднять, задрать.

Сөгсрх, үүлд. О Дагжңнх; сег-сег гих. Трясти, встряхнуть. *Хаалһар сөгсрж йовх.* Догшн таша дөөрән дола-нөөм сегсрәд авв. (Ж.).

Сөлм, б.н. О Үлд; мишп. Сабля, меч. Арвн йисн алд киитн хар сөлмән суһ тач авад. (Ж.).

Сөвр, ч.н. О Сөвн; сөн; үзмжтә. Интересный, приятный; новый, не приевшийся. *Сөвр хот; сөвр (цөвр) аһар.* Сөвр үнртә савһр цөцгөс сад, парксар эрәтрж шавшлдна. (И. Л.).

Сер-сер гих, үүлд. О Сержңнн салыкн. О лёгком ветерке. Сер-сер гисн салыкта. (Ж.).

Сержңнх, үүлд. О Өрәхнәр (номһнар) үлөх; сер-сер гих. Веять; дуть. *Салыкн сержңннә.* У зандн моднь күңкнж сержңнв. (Ж.). Сөвр сәәхн үнр сержңнәд өрөһәр тарна. (К. Д.). ...цөвр аһарта, сержңнн салыкта, тегш, өргн, наласн тег, эң-зах уга!.. (Докруна Б.)

Серүн, ч.н., б.н. О Зекүн; киитәвцр. Прохладный, свежий; прохлада, свежесть. *Серүн салыкн; серүн асхн; серүн өдр; серүн орв; серүн өрүһәр.* Эн салыкна серүнднь. (Ж.).

◇ **Серү татх.** Киитрх, киитәвцр болх, зекүрх; серүн болх (орх). Становиться прохладным, похолодать. Серү татж йовна.

Солһа, ч.н. О Зүн һар. Левый (о руке). *Солһа һар.* Наһд шар балтан солһа барун хойртан селж бәрәд. (Ж.).

Солһач, б.н. О Нурһлж зүн һарарн юм кедг күн. Левша. Солһа һарта. Солһач күн чигн гиж санв. (М. Н.).

Сонр, ч.н. О Сәәнәр соңсдг. Чуткий (о слухе). *Сонр чиктә.* Очн болгсн көк күлг сонр сәәхн чикән сольвн хәәчлж йовна. (Ж.). Эәжин чикн йир сонр. (Бал. А.). Салыкна дууна үгмүд сонр чикндм хадгдв. (К. Д.).

Соньн, ч.н. О Жигтә; ажгта; акад; сенр. Интересный; необычный. *Соньн бәәдл; соньн жирһл.* Эдү чигә көвүн иим соньн йовдл һарһв гиж гемнж болш уга болад. (Ж.).

Соньн-сормг, соньн-сормн, ч.н. О Соньр; жигтә. Интересный; особенный. – Элстд нань юн соньн-сормн юмн бәәнә, Шарка! Соньн-сормг зәңг-зәәһәс юн бәәнә? (Бал. А.). Эн-тер, соньн-сормган күүндәд орхларн, эн хойр согтж одна. (Н. М.).

Сохр, ч.н. О Юм үздго. Харан уга. Слепой. Сохр күн санамр. Сохр малд худг бичә медүл, согту күүнд әрк бичә үзүл. Сохрин һазрт нүдән ань, доһлңгин һазрт келән өрг. (Х.Ү.).

◇ **Сохр дөишг уга.** Тас мөңгн уга, бульшг чигн уга. Совершенно нет денег, нет ни гроша, нет ни копейки, нет ни полушки. Мадн ода дөөрән сохр деншг угавидн. (Бад. Б.).

Соя, б.н. О Ут хурц шүдн. Клык. Хурц соя; соя уга; соята аң. Өрмин иш сояһарн күрл мөңгн уудиг делилһәд. Соянь күцәд уга шовшур улан бодң һаха эс билү. (Ж.). Эгчнь гүүж һарад, герин ард далдлсн күн-мусин хойр сояг хавтхлж авад, тергн дөөр һарад суув. (Ж.).

Сө, б.н. О Асхнас авн өрүн күртл цаг. Ночь. *Харңһу сө; сө өдр хойр; сө боллһн; сө давлһн.* Хармч күүнд нөкд хол, харңһу сөөд һазр хол. (Х.Ү.). Эн нурвн сара һазрт сөөг сө

гилго, өдриг өдр гилго, гүүлгэд оркна. Сө дүлин аңхунд нарч мордад, күрл мөңгн бөөшнд күрэд ирв. Өдр гив өнжл уга, сө гив хонл уга йовна.

◊ **Сө дүлин Цаһан.** Асхар (сөөһөр) хардг герлтө одн (асхни цолвң, сө дүлин цолвң). – Тер дорд үзгт бөөсн ик герлтө одн иигж нередгдмн: сар угад – сар, сөн залуд – нөкд. Сө дүлин Цаһан. (Бал. А.).

Сувсн, б.н., ч.н. О Чимг, кеермж кез зүүдг, үнтө, сөөхн өңгтө чолун. Жемчуг; жемчужный. *Сувсн сиик, кеерүл – сувсн шур* (жемчужные бусы). Сувсар термлэд. ... сувсн сииктө. (Ж.). Саб-саб гиһэд, сувсн сиикән гееж. (Т.т.). Хойр хар нүднднь келкэтө сувсн болсн шүүддүд цэс гив. (Э. К.). нурвн зун өдл сувсн утц урчудар ниткүлв. (Д. Б.).

Сул, нар., ч.н. О Чөлөтө, завта; чаңи бишөр. Свободно; свободный. *Сул цагтан; сул орм; сул төвх.* Алтн жолаг сул хаяд йовв. (Ж.).

◊ **Сул амта күн.** О Үгдән боомтг уга; бурмха. Сул амта күүкд күн. (Бад. А.).

Сумн, б.н. 1. О Кивр. Стрела. *Саадгин сумн.* Төмр сумн әмичн кен батлад өгсмб? Зорхн өңгтө саарлнь сумнла хамдан дахн одв. (Ж.). **2.** О Ценг. Пуля; снаряд. *Бууһин сумн; товин сумн.* Тоолвр угаһар келсн үг, төвллго хасн сумнла өдл. Сумнас делм хурдн, салькнас алд хурдн. Сумн элвг күн усна дольга хаж наадна гидг. (Э. К.).

Сур, б.н. О Тасм; сур тасм; сур-деесн. Ремень, ремешок. *Сур бүс; сур-цуца.* Суриң тасрха хайдг уга, сумна хуһрха шивдг уга. Сур кевтө сунад, суха кевтө улаһад. Сурсн юмн сураар боов чигн болдго. (Х.ү.). Сур мет сунад унтв. Зооһаснь нурвн тасм авад. (Ж.).

◊ **Сур деес кечкх.** О Үктлнь гүвдх; цокад алн гих. Кезәнә нег үг келх биш, үктлнь гүвдәд, сур-деес кечкдг билә. (Бад. А.).

Сурһаль, б.н. О Ном. Учение. Сурһаляс эрдм дасдг, сумнас өмн хольждг. (Х.ү.).

Сурһуль, б.н. О Медрл авлһн (дасх). Учёба; обучение образований. *Сурһуль, эрдм авх.* Сурһуль уга күн сохр мет.

Сурһульд көгшн уга. Сурһульта күүнә хаалһ сонр, сурһуль уга күн харңһу сөөһөр йовсн мет. Сурһуль – ухани булг. Сурһуль бал, шикрәс әмтәхн. «Сурһуль уга күүнә чееж харңһу», - гиж хуучна юм меддг улс келдг. (Бал. А.). Сурһуль – зөөр. Эн цагт сурһуляс даву зөөр уга гиж, Темөнг өвгнә келсн, эднә зүркнә цока болһнд давтгдна. (Э. К.). Сурһулин Министерств. Министерство образования.

Сурх 1, үүлд. О Күүнәс юм медж авх; сурвр көх (өгх). Спрашивать, осведомляться. *Мөнд сурх; дөгтр сурх.* Күүнәс сурхин ормд, эврәннь авдран уудл. Уульсиг сурһ, инәсиг сур. (Х.ү.). Эзн богдин хөөлсн учр сурич, Хоңһр минь. (Ж.). «Сурсн му, сурсиг эс өгсн ташр му», - гиж келдг. (Н. М.).

Сурх 2, үүлд. О Билг-эрдм дасх; медрл авх; дадмг авх, дамшлтта болх. Обучаться; учиться; привыкать к чему-либо. *Сурһуль сурх.* Сурсн дала, эс сурсн бала. Ора босхла, өдр геедрдг, баһдан эс сурхла, жиһл геедрдг. (Х.ү.). Дөөнә көлд дасгсн дадмг заңган сурсн Жаңһр. (Ж.).

Суух, үүлд. О Бослго нег ормдан бөөх. Сидеть, садиться. *Ормдан суух; күләһэд суух; нарн суух.* Суухларн - һал унтраһад, босхларн - үкр үргәһэд. (Фольк.). Ор һанцхн арагнь күүкн сууна. Эн цаһан чолуһар ширә кеһэд, эгц дөчн йисн хонг суув. (Ж.). Тегәд тедн нарн һархиг күләһэд сууна. Хулһн болхла, деед үзгүр хөләһэд сууна. (Х.т.).

Сүл 1, б.н. О Мал-аһурсна көврдгин ардк нег мөчнь. Хвост; курдюк. *Малын сүл (үкрин, хөөнә, мөрнә); аңгин сүл (аратын, чонын, туулан, кермнә). Нохан сүл; ут сүл; ахрхн сүл; охр сүл; хөөнә өөкн сүл.* Ноха эзән үзхлөрн, сүүлөрн шарваддг. Сүүлтө болхла, шарвадг, седклтө болхла, санг. Күн күүкдиннь төлә, хөн сүүлиннь төлә. (Х.ү.). Бумбин найн нәәмн алд сүүлән сээр деерән сегләд ирв. Хан Жаңһрин өмндән хадһлгсн көлглдг мөрнь, эрдни делтө, сувсн сүүлтө. (Ж.).

◇ **Сүүлднь һал өгх; сүүлднь һал хавчулх.** О Көөх; көөж, эрлһх. Иигж хашң кевөр кедлхлэчн, чамд сүүлдчнь һал хавчулхв.

Сүл 2, ч.н., б.н. О Чилгчин; захин; эцс, отхн; адг. Последний; крайний; конец, исход. *Сүл цаг; сүл үг; эмтин сүл.* Сүүлин темөн ацата. (Х.ү.).

Сүрг, б.н. О Хош мал; баг. Стадо; стая. *Сүрг мал; сүрг үкр; сүрг хөн; сүрг адун.* Сүрг цаһан һалуд доңдј санамр хотн деегүр ниснө. (Ш. В.). Чонмуд сүргөрн йовж. (Б. н.). Сүргэс салсн гөрөсн өөмтхө гидг эс билү? Нег дөкж нег хөн сүргэсн тасрад, төөрөд йовж йовад, чонла харһдг болна. (М.т.).

Сүрдх, үүлд. О Өөх; үргх. Бояться, страшиться. Тер өөмшгтө юмнас сүрдсн бөөдлтө. ...түң сүрдл уга сууж. (Ж.).

Сүркрх, үүлд. О Хоржңнх. Храпеть. Бата унтсн болад сүркрөд одв. (Э. К.).

Сүүдр, б.н. О Нарн тусдго һазр. Тень. *Модна сүүдр. Күүнө сүүдр. Сүүдрт суух.* Сүүдрөн үзэд сүк авч, сүүлөн үзэд сояһан үзүлж. Миңһн өдр сүүдр болсн дорхнь, нег өдр күн болсн деер. (Х.ү.). Чавчв-чавчв зорһсн уга, хатхв-хатхв цусн уга. (Т.т.). һурвн һалвр зандн уласни сүүдрт ирж буув. Арвн долан күлгин сүүдрт арвн долан бодн эгшлж сууна. (Ж.).

◇ **Сүүдр гем.** О Тэкрлһн. *Сүүдр өвчин; сүүдр дөврлһн.* Бадмин Леежн зээснд сүүдр гем ирж. (Д. Б.). **Сүүдр дөврх.** О Күүнө цогцин нег мөчнь өмөн геех. *Сүүдр гем аөх.* Юңгад тагчг болад бөөнөч? Келичнь сүүдр дөврви? (Д. Б.). **Сүүдрөсн аөх.** О Онъинд эс болх юмнас аөһөд, сүрдөд йовх; даң юмнас үргэд йовх. — Аа, хээмнь. Сүүдрөсн аөһөд бээдгән кезе уурхмби? (Н. М.).

Сүүлд, нар. О Чилгчд; эцүст, хөөннь. После, потом; в конце. Нөөрин сүүлднь богд Жаңһрнь бадмин сөөхн йөрөлөн төвөд мордв. Тер үгин сүүлд маляһар цоклдж бөөнө.(Ж.).

Т

Тааһад, нар. О Күцх эс күцхинь, бүтх эс бүтхинь урдаснь медлһн; юн болхинь тааж медлһн. Болснь болг гиһөд; күцөмжтө йовдлд нөөлж. Предугадать, предвидеть. *Наугад. Тааһад келх; тааһад медх; тааһад йовх.*

Таальг (темөн), б.н. О һурвн-дөрвн жил болсн темөн (атн). Верблюд-самец трёх-четырёх лет. *Таальг темөн.* Таальг темөнө бөөдлтө, таш теврөд бөрхнь, төвн маңһсин күчтө. (Ж.). Тиигжөтл, деегүр нисж йовсн һурвн хун келв: ниднө татлджасн хойр таальг ода чигн татлдад бээдгчн. Нүкндөн зөвөр удан болчкад, һазаран хөлөхлө, нүкнө амн деер нег хамр амн уга таальг темөн көлврөд көвтдг болна. (Х.т.).

Тааста, ч.н. О Сән; күн таасж болм; сөнр-сөөхн; таңсг. Приемлемый, подходящий, приятный. *Тааста хот; тааста хувцн; тааста күн.* Аля шоңхр, тана үг тааста болна. (Ж.). Тер кевөрн тедн хаана көвүнд келх тааста күүк олж чадл уга, мөрдөн унж авад, зөвөр атхр хәрөд йовж одцхав. (Бурят у.т.)

Таах, үүлд. О Бодлһ кеж төөлвринь олх; бодх. Урдаснь эврө кирцөһөрн ухалж медх. Рассчитывать; предполагать, догадываться. *Юн болхинь тааһад медх.* Ирөд уга йирн йисн жилө юмиг тааж меддг. (Ж.). Дораһур, нуувчин кедлмш кегдж бөөхиг Говенко тааһад медөд бөөнө, болв түүнд күн юм келхш. (Бал.А.).

Тав, б.н. 1. О Күсл, таал, седвөр. Желание, прихоть; настроение. *Таал чини болв, тав деерчнь һарв.* 2. О Амрлһн, седкл хаңһалһн. Спокойствие, удовольствие, отдых. Сән күүнө тав хантл, му күнө өмн һардг. (Х.ү.). Тав болсн зөөрднь сөөхн талкан сеер талан хураһад. Хоңһр алг мөриг тавинь олж тохад, мордад һарна. Күдр маштг цөвдриг тавинь олж тохад, мордад һарна. Арнзл зөөрд тав болад ирв. (Ж.).

◇ **Тав деерөн һарх.** О Седклөн хаңһах; сән деерөн һарх. Одад, Мазниг дарчкад, Оватын хар толһад тав деерөн һарчкад, төмк нерж татнав.(Т.).

Таварн, нар. О Амулц, төвкнүн. Спокойно, уютно, удобно. *Таварлж бөөх; таварлж суух.* Хан Жаңһрин зергд аль таварн суудг гинөл. (Ж.). Бүкл долан хонгтан көвүн кэд цаһан бөөшнд амрад, хот-хоолан сансарн эдлэд, таварн бөөв. (Бад. А.). Тег өлгөтө кевтх таалур күүкд мет таварн, санамр сарсаһад унтв. (Б. Б.).

Тавг 1, б.н. 1. О Келин нег мечнь. Ступня, стопа. *Келин тавг.* Сарвһр цаһан тавгинь сээр деер күләд. (Ж.). Тавгиннь көлс маңнадан түркэд, маңнаннь көлс тавгтан түркэд. Тавг тосн, давста, үстө цө, таңна чиигтө, тавг амр. (Х.ү.). 2. б.н. О Ик көл (тавг). Лапа. Туулц атна тавгин дүңгө лаң шар алтн сиикин ээмг. (Ж.: **туулц атн** – пятилетний верблюд; **лаң** – мера веса, равная 37,3 грамма; **ээмг** – круг [кольцо] у серёг).

◇ **Тавг амр бөөх.** О Амрар бөөх; кедлж бийөн эс зовах; кедллго бөөх. Тавг амр, таңна хагсу. (Х.ү.).

Тавг 2, б.н. О Модн ааһ; төвур, тевш. Большое блюдо; деревянная чаша. *Ик тавг; баахн тавг; тавгта махн.* Тавгинтн шүүснд күртж йовлав. (Ж.). Бичкн тавгта мах ишкэд...

Тавн, т.н. О Тооһин нерн. Пять. *Тавн зун арслн; тавн гер; тавн уул; тавн наста күүкд.* Тагт деер тавн һалун. (Т.т. **һарин тавн хурһн**).

Тавта, т.н. О Тавн наста; тавн нас зүүсн. Пятилетний. Тавта керән унсн күн аль сансндан күрх. (Х.ү.).

Таг 1, б.н. О Төвц. Полка. Эрст хаддг, оln давхр төвц. *Дегтрин таг; савин таг.* Тагар дүүргэд дегтрмүд хурав. (Д. Б.). Таг деер тек бух хойр ноолдж. (Т.т. **Төвч бүтү хойр**).

Таг 2, нар. 1. О Тас, мел, цур, делгүдән, цуг, шуудтан. Совершенно, сплошь; сразу. *Таг дүлө; таг сохр; таг харһу.* Тер маңһсин ориг таг дарад йовна. (Ж.). Таг сохр шуурһнд нам хаалһ үзгдхш. Тачкһсн бууһин дуд, тавар гүүсн мөрд, тагчг сөөһин дүүрөг таг дарад йовв. (Д. һ.). Таг сохр буднд тавн мужг йовж. (Т.т. **Келин тавн хурһн**). 2. О Батар, чаңһар. Заг угаһар (сөөнөр). Крепко-

накрепко. *Таг-яг болх; үүд таг-яг хаах; һартан таг атхх.* Тавта хойр күлгән таг болтлнь сөөһэд. (Ж.).

Талтң-тултң, парн. О Мөрнө йовдл (жораллһн, хатрлһн, таввлһн). Любой аллюр; характер хода, бега лошади. Арнзл зеерднь талтң-тултң сайгар йовна. (Ж.). Талтң-тултң ишкэд, темтрэд өрө көндрв. (Ш. В.).

Таньл, б.н. О Таньдг күн. Знакомый. *Оln таньлта; сөн таньл; таньл олх.* Таньлта күн теегин чиңгө, таньл уга күн альхна чиңгө. (М.ү.).

Таньх, үүлд. О Урднь медж йовсн юм тодлж сергөх. Узнавать, распознавать. *Би танияг таньжахшв.* Танияд уга мөрнө ардас бичө өөрд, танияд уга күүнд ухаһан бичө медүл. (Х.ү.).

Таңх, ч.н. О 1. Дүлө; чикнь хату. Глухой. *Таңх чиктө; юм соңсхш, таңх.* Өвгнө хойр чикнь таңх. Чаңһар келхлө, бичө хөөкрэд бө, би таңх бишв, - гиж өөлнө. (Ж. А.). Кемр чиктө әмтн соңссн болхла, чикнь таңх дүлөртхө... (Х.п.а.). 2. перен. О Эжго, дүң-дүлө; дун-шун уга, глухой, пустынный, дикий. Тас таңх харһу, тавн хурһн үзгдхш. (Д. һ.). Төгөлндөн таңх-тагчг. (Бад. А.).

Тар-тур гих, үүлд. О Керлдх, цүүгх. Браниться. *Тар-тур гихэд керлдцхөх.* Әмд бийм бидн хойр-һурвн улс тар-тур гихэд цүүгөд бөөхлө, чидлм бидн улм хәрэд бөөх. (М. Н.).

Тарах, үүлд. 1. О Цацх, энд-тенд хайх; көөх; көөж әрлһх. Разбрасывать, раскидывать; разгонять. *Хайлһн һазрт эк тарах.* Күчтө салькн үүлиг тараһад хайчкв. Махинь цөкүр-цөкүрәр утлад тараһад хайв. (Ж.). 2. перен. О Дала мөңг һарһх; далаһар эдлвр көх. *Мөңгөн тарах.* Тратить, транжирить.

◇ **Тавн ухаһинь тарах.** О Икәр өөлһх. Нагнать страху, напугать. Бидн тиим улсиг тиигэд тавн ухаһинь тараһад оркдг улсвидн. (Э. К.).

Тасрх, үүлд. 1. О Шуурх; тесрх; хаһрх. Разорваться, рваться; попаться. *Утцн тасрв; төвч тасрв.* Дарцг цаһан

эрвңгиг тасртл татв. (Ж.). Күзүн тасрм гилтө, күн даам толһата. (Х.п.а.). 2. О Уурх; зогсх; чилх. Лишиться, прерваться. *Хәрлцән тасрв; ханьцлһн тасрв.* Олн сай цахрнь орх һарх арһнь тасрв. (Ж.).

◇ **Арһ тасрв.** О Чинәнһ алдрх; чидлән геех (барх); үктлән муурх. Обессилеть, стать беспомощным.

Ташх, үүлд. О Таш гиж ө һарһх; альхдх; цокх. Шлёпать, ударить; хлопать, бить. *Альх ташх.* Арвинь алхад, тавинь ташад, барун бийинь ахлж суусн Байн Күңкән Алтн Цеежин дару суув. (Ж.).

Төөлх, үүлд. 1. О Салһх; сулдхх; цуцх. Развязывать, распутывать, отвязывать. *Зөңгдө төөлх.* Уулын ора деер күлсн дөчн хойр баатрин күлөһинь төөлж авв. (Ж.). 2. О Өмссн хувцнаһн, келдөн бөөх юмнаһн сулдж авх. Снять (одежду, обувь). *Хувцан төөлх.* Ус үзл уга һос бичө төөл. (Х.ү.). 3. *перен.* О Төөлвринь олх; чинринь цөөлһх. Отгадывать; толковать, находить смысл. Үг төөлх, зүүд төөлх.

Төвн, т.н. О Тооһин нерн. Тавн арвн. Пятьдесят. *Төвн арслң; төвн жил; төвн күн.* Төвн бухин толһа дөгц-дөгц унна. (Ж.).

Төвтө, т.н. О Төвн наста; төв күрсн; төвн нас зүүсн. Пятидесятилетний. Төвнд өөрдж йовх бөөдлтө. *Төвтө залу.*

Төөх, үүлд. 1. О Оркх. Ставить, класть. Дөш гидг эмелинь төвөд. (Ж.). Тиигхләнһ өвгн босад, хумха далан күүнд үзүлл уга хөөснд төвж оркв. (Х.т.). 2. О Сулдхх. Пускать, отпускать. Байн арһ уга болад, зөв хөлөж инөһөд, буру хөлөж ууляд, өвгнд хөөһөн туулһад төвв. (Х.т.). 3. О Үүл даалһх. *Ахлач төөх; һардач төөх.* Назначать, ставить. ◇ **Төвл уга хөлөх.** О Ширтж хөлөх; нүдөн бүлтртл; нүдөн хөөһүллго. Ташр тер нанур бас төвл уга хөлөһөд йовна. (Т. А.).

Төгш, ч.н. О Ө уга, өөтө биш. Ровный, гладкий. *Төгш һазр; төгш хаалһ.*

Тежәл, б.н. 1. О Иддг хот; хот-хол; эдлдг хот; идөн. Питание, пища. *Тежәл авх; тежәл болх; тежәл-теткүл көх.* Хаврин нег өдр – жилин тежәл. (Х.ү.). Тежәл-теткүл байн. (Бад. А.). Хотна улсин тежәл-теткүлнь мел му болх бөөдл уга. (Д. Б.). Өдрин дуусн гесндөн тежәл хөөһөд, амндан авх юм олсн уга. (Х.т.). 2. О Малын хот. *Малын тежәл.* Корм.

Тежөх, үүлд. О Хот идүлх; хот өгх; асрх. Кормить, вскармливать. *Нег-негән тежөх.* Аңһучлад эк-эцк хойран тежөһөд бөөв. (Ж.).

Тек, б.н. О Эр яман. Козёл. Текин өвр теңгрт күрхлө, темөнө сүл һазрт күрхлө (күцшго юмиг күлөһөд керг уга). Тек темөн хойр мөрглдж чаддго. (Х.ү.). Зун текин өвриг зүүһөд һурвн зун төвн алд һол кергн. (Ж.).

◇ **Текин шаһа.** О Бичкн; кавканцг; баахн цогцта (нурһта). Маленький, малорослый. Энүг текин шаһа гиж бөөрн улс нерөддмн. (Ж. А.). Тиигж олн дундас ноолдхар нег бичкн һарад ирнө. Хаана бөк эн көвүг үзкөд: «Текин шаһа болсн энүлэ кен ноолдх билэ? - гижөнө. (Х.т.). О **Тек сахл.** О Нөрхн ут сахл. Козлиная борода (узкая и длинная). Тек сахлта хальмг тэмк һанздан нержөнө. (К. А.).

Темөн, б.н. О Аца зөөдг бөктө мал. Буур. Верблюд. **Хойр бөктө темөн.** **Нег бөктө темөн** – май темөн; **атн темөн.** Темөн гихлө, яман гидг. (Х.ү.). Атн темөн аңһс гихлө, арһмжин үзүр гилвс-далвс гиж. (Т.т. **Һал цөклһн.**) Күзүн уга темөн Күм һатлж. (Т.т. **Хаалһ. Күм һол** – река Кума). Ацата темөн тоглад наадм бул торһн салдрһта (Ж.: **салдрһн** – короткий ремень или петля у плети). Темөн зовлң даадг чидлтө мал. (Бад. А.).

◇ **Темөн үүлн.** О Ик хар (цаһан) бархасн, темөнө бөөдлтө үүлн. Большая черная туча; громоздкое белое облако. Темөн үүлн һарч теңгрт амрлт уга, тенг көвүн һарч эцкд амрлт уга. (Х.ү.). Барун өмн бийэс һарсн темөн хар үүлн бархлзад, сальк өрөд нүүв. (Н. М.). Көк теңгр темөн үүләр бүркгдв. (Бал. А.).

Темдг, б.н. 1. О Докан, докъя. Знак; примета; признак. *Юм медүлжөх темдг.* Эн Бумбин орнд арһта көвүн һарсн

болхла, нег темдгөн өгтн гиж дуудн зарлв. (Ж.). Ээхэс өөсн цецнэ темдг, өөшгөнөс өөсн өөмтхэн темдг. (Х.ү.). Теңгин телтр темэн буульж, темдгтэ һазрт тоосн бүргж. (Т.т. **Бу хах** – стрелять из ружья; **Тең һол** – река Дон; **телтр** – находящийся на той стороне; противоположный). 2. О Чинринь йилһж үнинь һарһлһн. *Сән темдг тәвх*. Оценка, отметка, балл.

Темн, б.н. О Ик бүдүн зүн. Большая толстая игла. Бахлуртнь хойр темниг көндлң хатхсинь... сунһлад авад хайв. (Ж.). Темэн үүлн һархла, теңрин хутхур, темн хавста көвүн һархла, отгин хутхур. (Х.ү.). Теңгрәс темн унжж. (Т.т. **Темөнө сүл**). Мөрнәс бууһад хөләхлө, аминь темнәр көшүрдчкән болна. (Х.т.).

Темцх, үүлд. О Төлвх; йовх (темцәд), зүткх, адһж йовх. Устремляться, стремиться, направляться. *Герән (хошан) темцх; темцж һарх*. Шовун үүрән темцдг, күн төрскән темцдг. Кесн үүл эзән темцдг, кецин усн һууһан темцдг. (Х.ү.). Эзн Жаңһрин ор темцәд жиңнәд һарв. (Ж.). Буля Ута хойр гүңгр-гүңгр гилдәд герән темцәд һарв. (Э. К.).

Теңс, б.н. О Ик уста аһу. Море, океан. **Көк теңс**. **Хар теңс**. *Теңсин усн; теңсин көвө; теңсин йорал*. Теңст темән унж, темән эс зовж, теңс зовж. (Т.т. **Нүднд бог орж**). Көк теңсин көвәд йовһн цөрг яралдж. (Т.т. **Сурмсг**). Теңс хагсшго, таңһч угаршго. (Х.ү.). һаслңт жири зурһан теңсин цутхлңднь шархл алтн бөөшңгөн шин делдүлв. (Ж.).

◇ **Теңс өвдгө болх**. О Амр болж медгдх. Күнд, дашката юмнас эс өөх. Туурмжта болчий. Тер цагт маднд ямаран чигн теңс өвдгө болж медгдх. (И. Л.).

Тешкәсн, ч.н. О Тарһн; билхәсн; һолисн. Толстый, неуклюжий. *Тешкәсн чон; тешкәсн мал; тешкәсн бух; тешкәтлән тарһлсн малмуд...* Өөрдхлө, бор нуһрта, шар элктө, баһлцгин дүңгө бүдүн ик моһа тешкәһәд кевтнә. (Бал. А.). Таатр-таатр гиһәд, тарһн хуцин бөөдл һарад, түмн энүнд йир тешкәһәд ю көж бөөнәч? (О. Ж.).

Тиирх, үүлд. О Көләрн девсх; хөөрх; девсңх. Лягать, пинать; брыкаться. Түүнә дару сарвлзж тиирсн көлмүдин ө хашан үүднә һаза соңсгдв. Хөрүлх бөөрнүр һарһсн хөд, дала холд һарлго, киисәд, унсн ормдан шилвән татад, көлән тиирчәһәд, әмнь һарч одад бөөнә. (Д. Б.). Ташр тиирәд оркхларн, һурвн давхр төмр герән тас тиирәд оркв. (Ж.).

То, б.н. 1. О *Тооһин даран*. Тоолһн. Счөт, число. Таслгсн тооһан тавн сайар алдад. (Ж.). 2. Тойг. 3. *грам*. Число. **Нег то; оһн то**. Тоолгч нерн. 4. То-томж; ү-түмн. Большое количество; множество.

◇ **То-томж уга**. О Тоолхд күчр; тоолж болшго; түмн; йир оһн; чилшго оһн. То-томж уга мөртә цөрг. ...торһн нооста хөөднь то-томж уга идшлнә. Тер тускднь то-томжнь тасрад бөөсн юмн. (Н. М.).

Товч, б.н. 1. О Хувцна бүтүднь орулж төдглдг төгр. Пуговица. *Ик товч, бичкн товч, модн товч, төмр товч, товч тәәлх*. Төмр болд товч төвгсн. (Ж.). Сөөхн товчта киилг. Оһн товчта күлт. Цаһан торһн бүшмүднь далн тавн товчта. (Фольк.). Дарцг цаһан бүшмүд далн миңһн товчта. (Т.т. **Оддуд**). 2. О Ашлһн, товчлһн, аш, аш сүүлнь. Краткость, лаконизм; заключение, выводы. *Товч үг, товч үг келх*. Үгин цөн сөн, цөн үгин товчтань сөн. (Х.ү.).

Товчлх 1, үүлд. 1. О Товчинь бүтүднь төдглх. Застёгивать на пуговицы. *Товчан товчлх. Товчлж оркх*. Далн хойр алтн товчинь... дәәвлтл татад товчлв. (Ж.). 2. О Ухандан тоолж һарһх; товч-тоолвр кех. Заключение, делать выводы. Күргсн ач-тус мартгдшго, гедршго юмнж. Эн аһу ик үнн! – гиж би дотран товчллав. (С. А.).

Товчлх 2, үүлд. О Баһрулх, хасх. Сокращать, укорачивать. Зун беерә хол һазринь зогсл уга зурһан доһан хонгт товчлн эргәд ирв. (Ж.).

Тогльх, үүлд. О һәрәдх; һольглх. Прыгать, играя; резвиться. Алтн шарһин торлг мөңгн көвцг деер тогльад тусв. (Ж.). Ээврә нарнд тогльсн хурһд сөөхн. (Д. Б.).

Толһа, б.н. 1. О Күүнә, малын һардгч мөч. Голова. *Күүнә толһа; зурмна толһа; гәрәснә толһа; толһа өвдх.* Толһа бөөхлө, хот чигн олддг. Зөв махлад толһа хандг, зөвтө үгд зүркн хандг. (Х.ү.). Тенг толһа – келин дөөсн. (М.ү.). Бурхн цаһан толһаһарн һурв мөргэд. (Ж.). 2. О Урһмлын цацг. Головка (растения). *Тәрәнә толһа. Цаһан буудян толһа.* Дөрвн көлөн цахлад, беткин толһа үмкәд киисв. (Ж.). 3. О Довң; көтл; цоңх. Холм, курган. *Төөгин толһа.* Толһа дертө, һазр орта. (Х.ү.). Өндр һурвн толһаг ташр алхад йовна. (Ж.). Хар толһан барун бийд, хойр альхн дүңгө һазрт. (Н. М.). Хойр нүднд харвгдсн у теегин толһас... (Д. Б.). Зууран Намжл тедүкнд бөөсн толһа үзәд, терүн деер һарад эдл-ахуһан харж хөлөх дурнь күрв. (Бал. А.). 4. О Малын то. Поголовье (единица счёта скота). *Толһа мал.* Баһ наста ах хөөч Тамара Басангова 1980 жил октябрь сард 877 толһа нөөднр хө дааж авв. (Б.А.). 5. *перен.* О Ухан, серл, тоолвр. Ум, рассудок. Толһата (ухата) күн. Ухаһар дүүрң толһа; ухата, тоомсрта күн. 6. *перен.* О Эзн, һардач, толһач. Глава; хозяин; руководитель. Гер-бүлин толһа.

◇ **Толһа негдүлх (ниилүлх).** О Нег уха бәрх; ухаһан негдүлх. Эдн олн болад эврөһөрн кех саната. Төр хойрнь кесгәс нааран толһаһан ниилүлө. (Н.М.). **Толһаһан геех.** О Ухань чилх, донрх; тоомсрнь алдрх. Толһаһан геесн хөөн алт геех өөмшг уга. (Х.ү.). **Толһань алтн; толһата күн.** О Ухата (томата) күн. Энүнә эс медсн, эс үзсн юмн уга гиж келж болхмн. Толһань алтн. Зуг әрк иим сән күүг үрәнә. (Бад. А.).

Тоолврта, ч.н. О Серлтә, серл-сөгөтө. Рассудительный, расчётливый. *Тоолврта күн; тоолврта үг; тоолврта шиидвр.* Үрнә тоолвртань сән... Тоолвр уга болхла, көөрдг, толһад уга болхла, аляд авлгддг. (Х.ү.).

Тоомср, б.н. О Күндлһн. Тоомж, Почёт, уважение. Тоолвр угад ичр уга, тоомср угад иньг уга. (Х.т.).

Тоомсрта, ч.н. О Күнднь ик; әмтн күндлдг; күндлгч, тоомжта. Почётный, уважаемый; авторитетный. *Тоомсрта күн.* Лижин герт тоомсрта гиич ирж буусиг нег чигн күн медхш. (Бад. А.). Түрүн сөңгөн күргәд, тоомсрта ахдан

өгит. Таңһчин сән ирәд тегшлж отган залит. (О. Ж.). Тоомсрта сән залу нутгин төлө зүткдг, тоһстн шовун сүүлән хөлөж нисдг. (Х.ү. **Тоһс, тоһстн** – павлин: кес-сөөхн өрвлгтә шовун).

Тоорм, б.н. О Хүвсхлж (хурлэж) цоонглдг тоосн. Вихревая пыль. Тооснас үргн гүүв, тоормас жигшн гүүв. (Ж.).

Тоосн, б.н. О Тоорм; тоосн. Пыль, пылинка. *Тоос һарһх; тоос бүргүлх.* Күчтә күлгин тоосн һарв. Деернь һарсн тоосн оһтрһуд күрн цоонглсн йовдг болна. (Ж.). Тоосн һарсн кишгәс тосн һарсн ном деер. (Х.ү.).

Тоох, үүлд. О Гиичлх. Угощать. *Әмт тоох; гиич тоох.* Тавн сара һазрт әрә багтмар бүүрлгсн алвтиг зүс-зүсәрнь тоож. (Ж.). Әмтиг сөөнөр тоох кергтә. (Бад. А.). Бийән эс тоосн күн, кү тоож чаддмн биш. (Э. К.).

Торһа, б.н. О Богшурһан бөөдлтә, бичкн, дууч шовун. Жаворонок. Өрүн торһа доңһдна. (Фольк.). Сегәһәд өр гегәрв, сергг торһас хурад сөөхн айсар жиргв. Жиргсн торһан айс жирһл болж медгдв. (Э. К.). Торһа болн талдан чигн шовудын жирглдән седкл байсана. (А.-С. А.).

Торлзх, үүлд. О Әрә үзгдх; жирс-жирс гих, жирлзх, эрвлзх. Быть едва заметным (видимым); еле показываться, мелькать. *Холаһур гәрәсд торлзад одв.* Түмн цергин ө һарв, торлзж һанцхн күн үзгдв. (Б. Б.).

Торлх, үүлд. О Жиргх, жирглдх, жиржңнх. Чирикая, играть (резвиться); щебетать. Начн торһа хойр гегән завсрт торлн жиргж наадв. (Ж.).

Тө, б.н. О Эркә хумха хойрин хоорндк утин кемжән. Пядь, расстояние между растянутыми большим и указательным пальцами. *Нег тө, арвн тө. Үеләһә цасн долан тө орв.* Тө тарһнас толһан менднь деер. (Х.ү.). Зурһан тө чикән хөөчлж. (Ж.). Йисн тө иртә, йирн тө әңгтә, хар модн иштә хатушг үлдиг авч зүүһәд. (Д. Б.).

◇ **Тө даһн** – конёк-горбунок.

Төв, ч.н. 1. О Мергн; төв хадг күн. Меткий. 2. ч.н., нар. О Чикэр, медгдгэр; чик, тодрха. Правильно, ясно, отчётливо; правильный, ясный, отчётливый. *Төв келн; төв келтэ күн. Төөвэр келж өгв; төв үг келх; төвөөр келх; төв бичлнн; төвөр бичх.*

Төвкнүн, б.н., ч.н., нар. О Амулц, эв, эл, төвшүн, ээлтө, эвэр. Мир, спокойствие; спокойный, мирный; спокойно, мирно. *Төвкнүн бөөлнн (көрүл-цүүгэн уга, дөн-дажэ уга, гем-зем уга, амрад-жирхэд, седкл санамр, амулц бөөх).* Нутг төвкнүн болхла – байр. Орж ирсн дээсиг дархла – байр, геэдрсн юмн олдхла – байр. (**хурвн байр. хурвнтс** – Триады).

Төл, б.н. О Төллнн. Малын ору. Приплод, молодняк. *Төл авх.* Мал намрт тархлдг, хаврт төлөн авдг. (Х.ү.). Мини сурсиг өгх болхла, нег жилэ төлөн өгтн. (Ж.). Төр жил төл бүрн-бүтнөр авгдв. (Бад. А.). Төлөр мал өсдг, шөлөр гесн цаддг. (Д. Б.). Тиигэд хэрж ирэд, буурнь ботхнларнь наачаж, бухнь туйлмудла наачаж. Тиигэд хэрж ирэд, төлтө юмн төллөхөн наадна, төл уга бидн хойр юнла наадхмби? – болна. (Х.т.).

Төлг, б.н. О Жил болсн эм хурнн. Ягнёнок (годовалый). Ярочка. *нарад нег жил болсн хурнн. Төлг төрж эс чада бөөж, ишкд эк болж.* (Х.ү.).

Төмр, б.н. 1. О Хала. Железо. Төмрин сэн – зеврдг уга, төрлин сэн мартгддг уга. Төмриг халун деернь давт. (Х.ү.). Төмрин сөөнөр тушад. (Ж.). 2. Төмрөр кесн. Железный. *Төмр суулн; төмр хадасн.* Түрх дөөснд төмр жидин үзүр. (Ж.). Төмр хаха олсн сүүлтө. (Т.т. **Зүн**).

Төрх, үүлд. О Үүдх, нарх, төрж нарх. Рождаться, появляться. Төрсн (төрж нарсн) назрин шора алтн. Төрөд уга күүкдт төмр өлгө белдх. (Х.ү.). Нанла эдл нег көвүн эс төрдгв. (Ж.).

Тул, б.н. О Тул заһсн. Таймень; кит. Тул заһсн көвө талнь көшөд, нарч йовхнь үзгдв. (Ж.).

Тулг, б.н. О Түшг, тулг, тулг-түшг, тулур. Зацепка; опора, подпорка, поддержка. *Хавтхасн хойр алтн тулан нарһж авад, у дунднь хойр тулад, уутым дунднь нег тулад орад одв.* (Ж.).

Тулм, б.н. О Арсар уйсн уут. Кожаный мешок. Энчн саамин тулм алтар наадг наадн. *хурвн тулм алт төр саамдан шүүнэд авв.* (Ж.). Төндэс Сиди-Күриг олна, түүг улан тулмдан дүрөд үүрч авад хөрөд нарна. (Т.). Арсн тулм бат. (Бад. А.). Берк Чиндманиг дахулж тавн тулм сэн төрөнө эк илгэтн. (Д. Б.). Тулман буулһад төөлтл, тадн бичө адһтн: нанд туула, чамд юла, нань наадһас дала. (С. Б.).

Тус, б.н. О Дөң; олз; туслмж, Помощь, польза; услуга. *Тус үзүлх, тусан күрэх.* Тус болхин ормд, тушаһан халдах. Олд кесн тус өңгөр үрдмн биш. (Х.ү.). Нанас нуух юмн уга, би танд тусан күрэхв. (Ж.).

Тус: тус-тустан, нар. 1. О Зөрүдөд; өмн; кенө (юуна) өмн; туслцад. Напротив, прямо. *Мини тус; мана тус. Мини тус эрст зург өлгөтө бөөнө.* Маңна тус деернь Махалин гегег мандлулн зургсн. 2. Сочет. **Тус-тустнь** (каждый в отдельности). *Тус-тустнь йилһх.* Түмн цаһан бодһгинь тус-тустнь күлөд оркв. (Ж.).

Туулн, ч.н. О Тавта мал; тав нас күрсн. Пятилетний (о животных). *Туулн наста бух.* Туйласнь авн туулц күртл өргхлө (өскхлө) даадг мөн. (Фольк.). Тавта туулц сэн мөрөн унсн күн сансн назртан күрх. (Х.ү.). Туулц гүүнө унһн, тунжрмудын үрн гинө. (Ж.). – Хальмгт нег иим үлгүр бөөдм, соңсжа, Володя! Туйлыг туулц күртлнь өргсн күн, күчтө гидг баатр болдг. (Х. М.).

◇ **Туйлас авн туулц күртл.** О Экнэс авн, цугинь. От начала до конца. Эн эмгн хөөч үкрч хойр көвүтө, тедне туужиг «туйлас авн туулц күртл» келж өгх гиж санад, күлөж бөөнөв. (Т.).

Туурх, үүлд. О Нерн нарх; ончта болх; туурмжта болх; нерөн дуудулх. Прославиться, стать известным. *Нернь туурсн баатр.* Хурдарн туургсн хурдн улан күлгөтө... (Ж.). Мана төрскнө сулдхврн төлө дөөлдөнд өмөн өгсн

баатрмуд мөңкинд тууртха. (Д. Б.). Туужин хаалһ сунх дутм, чини дун туурад йовна. (Х.п.а.).

Түмн, *т.н.* 1. О Арвн миңһн. Десять тысяч. *Түмн улс; түмн церг.* Түмн шар-цоохр агт. Нәрхн зеердәр нәэмн түмн адуһинь көөхәр һарв. Түмн хөөнд довтлдг түүкә улан чон минь. (Ж.). Нәәхл-нәәхл модн нәэмн түмн салата, сала болһн үүртә, үүр болһн жульжухата. (Т.т. Төрән). 2. О Йир олн; чилшго олн. Множество; тьма. *У-түмн; кесг түмн улс.*

Түргн 1, *б.н.* О Малд дәәсн болдг, хатхж зуудг ик батхн; шоодран; шар зөг. Овод; слепень; оса. Эн һурвн сара һазрт гүүлгсн цагт теегин хойр шар түргн бөөх. (Ж.). Түргн-батхнс кәлстә мөрим хатхад, деернь аврҷнад бөөцхәнә. Намртнь теегт серүн орна. Түргн болн батхн уга болна. (Бад. А.).

Түргн 2, *ч.н.* О Шулуң, бачм. Хурдн. Быстрый, скорый. *Түргәр йовх; түргн тосхлт.* Уг минь түргн билә, үүл минь бачм билә... (Ж.).

Түшг. *б.н.* О Нөкд; түшлһн; дөң. Опора, подмога. *Түшг болх; түшг кех.* Дәәвлх талм минь түшг, Хоңһр билә! (Ж.). Көвүн күн – эцкин түшг, күүкн үрн – күүнә түшг. (Бал. А.).

Түшх, *үүлд.* О Түшг кех; дөңх. Опирацца на кого-, что-либо. *Түшж йовх.* Ут заңдн арман түшәд. (Ж.). һазрт кииссн күн һазр түшж босдг. Хавсн сеерән түшдг, сер хавсан түшдг. (Х.ү.).

у

У, *ч.н.* 1. О Аһу; өргн; нала; талва; далвң. Огромный, просторный; широкий. *У сәәхн төг; у һазр.* У һолыг хойр алхад, уутъм һолыг нег алхад. (Ж.). 2. *перен.* О Цаһан седкл; цаһан седклтә. Великодушие. *У седкл; у седклтә; у чееж; у чеежтә.* Великодушие. У сәәхн чееж заясн уханас даву зөөр уга. (Х.ү.). Теегт өссн күүнә седкл, тег мет, ик у болна. 3. О Аһу ик; уужм. Простор, ширь, приволье. Теегин у. Ууһур ухан нисч, уужмла ниилж урсна. Космосин ууһар залж нисв. (К. Д.).

Уг, *б.н.* О Уңг; уңг-тохм; уңг-дәңг; тохм. Происхождение; корень; род, родословная. *Үгин уг; уг-тохм.* Угта күүнә үрн кевтә болнач? (Ж.). Уг муутин үсн уг, ухан татуһин хумсн уг. (Ү.). Уг-тохман келж учран ода цәәлһтн. (К. Д.).

Уһах, *үүлд.* О Усар кир һарһх; усар цеврлх. Мыть, умыть(ся). Нүр, һаран уһаһад, асмн кеерән авч ирәд тохв. (Ж.).

Удан, *нар., ч.н.* О Уданар, үрвәд. Шулуң бишәр; хашң, хашңгар. Долго, долгий. *Удан йовх; удан күләх, удан суух.* Удан унтсар олз болдмн биш. Көгшрхд кен чигн дурго, удан жирхд цуһар дурта. (Х.ү.).

◇ **Удан эгшг:** *грам.* долгие гласные.

Удлго, *удл уга, нар.* О Удан боллго. Вскоре, немедленно. *Удлго ирх; удл уга һарад йовх; удлго соңсх.* Удл уга эн ешәһән авх. (Ж.).

Удх, *үүлд.* О Удан болх; ударх; үрвх, аяртх, бәргдх. Медлить, задерживаться. *Тер уджана.* Эн удх зөв уга. ...толһаһан цоолулчкад, уульх бәәтхә, нам «мини толһа удлго эдгж одх», - гиж санамрдна. (Ж. А.).

Уйдх, *үүлд.* 1. О Гейүрх; һундх; һашудх, зовх. Печалиться, тосковать, грустить. Ардм санж келдг ах, дүүһин оңһа угал – гиж уйдн уульж суув. (Ж.). У кәдәд һанцарн уха хәәдг гилә. Урһа модн кевтә уйдж зогсдг билә. (К. Д.). – Намд һурвн бичкн кичг бәәнә. Хамгин бичкнь чамла цацу. Терүг соңсад, седкльн уйдад, чон икәр ичнә. (Моңһл у.т.). 2. *перен.* О Матих; муурх. Гнутья; устать; изнемогать. Ут заңдн армнь уйдад, шавдад одв. (Ж.).

Уйн, *ч.н.* О Уйхн; жөөлн; баһ насн. Гибкий, нежный; молодой. *Моддын уйн ацмуд. Уйн баһ насн; уйн насн.* һунхн улан Шовшур уйн баһ насн болад уйдад ирв. (Ж.). Арвн хойр насн – уйн насн. (Бад. А.). Уйн баһ наснд эәж-аав түшг. (Х.ү.).

Уйх 1, *үүлд.* О Боох, келкх. Привязывать, завязывать. *Мөр уйх.* Асхн бүрүл даһад, өвгн нег байна хотнд ирәд, хуцан уйчкад, герт орад ирхлә, байнаһн цәәһән ууж бәәнә.

(Х.т.). Сээхн көк халзниннь шур мөңгн сүүлэснь батлад уйж. (Ж.). Улан туһл ясн хашад уята. (Т.т. Келн, шүдн).

Уйх 2, үүлд. О Ширх, шаглх, көврдх. Шить. **Шаглж уйх** – шить частыми строчками. *Костюм уйх; дөөл уйх; махла уйх; нос уйх.*

Ул 1, б.н. О носна тавг; дөрөвч. Подошва, подмётка. *Ульн йир бат; сән бат улта носн.* Герин ул.

Ул 2, б.н. О Түрүн төвц; сүүр. Основа, основание; фундамент. *Герин ул; улынь төвх.* Эн герин эрс болһнднь, уласнь авн деевр күртл кедү харһа бөөхиг Цөкр алдлго меддг болх. (Д. Б.).

Улавр, ч.н. О Улавтрсн; нелөвр; улалзсн. Красноватый. *Улавр өңгтө.* Улавр мөңгн өрвлгтө. (Ж.). Барана өмнөһүр суңһад делгсн улавр холта цаһан ширдг... (Д. Б.).

Улан, ч.н. О Цусна өңгтө. Красный; алый; румяный. *Улан альмн; улан туг; улан зала; улан бек.* Цуснас улан халхта. Дорд улан хачрнь хонга дунднь улалзад. (Ж.; хачр - щека). Тиигж йовж йовтлнь өмнөснь нөрхн улан тоосн харв. (Ж.). Сән залун һанзһ улан, сән эмин хачр улан, суух нарна сүүр улан. (һурвн улан). Улан бүрү ясн хашата. (Бурят.т.т. Келн, шүдн).

◊ **Улан чирөһөрн үзлцх (харһх).** О Әмд бийөрн харһж нег-негән үзх. Встретиться лицом к лицу. Тер цаасиг умшхин ормд Цецниг бийинь улан чирөһөрн соңсий. (М. Н.). Улан келәр күүндлөд, бүлән нүдөр хөлөлцөд, аш сүүлднь зөвөн авсн Дугла, байрта хәрж ирв. (Н. М.).

Улах, үүлд. О Улан өңг һарх; цусна өңг һарх. Краснеть, стать красным, румяным. *Нарн улаһад сууж йовна; чирәннь улах.* Суха мет улаһад, долан долан дөчн йисн хонгт унтв. (Ж.). Улажасн дөөнд орж бөөх баатр (улахад һозаха орж). (Т.т. Шилөвр - кочерга).

Улм 1, нар. О Дөкн, дөкн-дөкн; үлү; даву. Ещё..., ещё больше, всё более. *Улм сән болх; улм сөөхрх; улм сән өңг һарх; улм ясрх.* Тарха улм үкс гиһэд йовна. (Ж.). Дотраснь орад хөлөхлө, улм ке болн сөөхн. (Бад. А.).

Улм 2, б.н. О Ла-бальчг; бальчгта һазр; унул; улм-бальчг. Болото; трясина. *Улмта һазр.* Өөһин ик дууһар улм догдлтл хөөкрөд. (Ж.). Ухан, тоолвр угаһар генткн шуд цалд-цалд гилгөд кечкхлө, күзүцө улмд чигн унад, хуурад, одхмн болжана. (Д. Б.). Нег дөкж тоһрун улмас ус уужасн бөөж, меклө улмас һарч ирэд: - Күндтө тоһрун, ах-дү болый, - гинө. (Т.).

Улс, б.н. О Келн-эмтн; келн-улс. Люди, народ. *Олн улс цуглрж; кесг улс; эн балһснд бөөдг улс.* Тер орна улс долан бум күцж хөлөв. (Ж.).

Умш, б.н. О Үүрмг юмна салу нег өңгнь. Штука, крупинка. *Үүрмг умш; цасна умш; хурин умш, умш тутрһ, умш мөндр.* Көвкр цасна умш маңна деернь унад бөөнө. (Э. К.). ...Шүлсн даралдад күнд умшар цалд-цалд гиж һазрт унна. (Д. Б.). Цасна умш эрвлзнө, цааран-нааран кииснө. (С. Б.). Киитн үвл ирнө, гертнь хотын нег чигн умш уга болна. (Орс т.).

Уһһн, б.н. 1. О Мөрнө тел (һарад жил болад уга). Жеребёнок до года. Күн болх - баһасн, күлг болх - уһһнасн. Ажрһнь алг болхла, уһһнь булг. (Х.ү.). Ут күн уһһна делд күрв. (Т.т. Хаалһ). Туулң гүүнө уһһн. (Ж.). Уһһн сарвасан таалий! Уната мөрд болһий. (Д. һ.). Арднь нөрөр татж инцхәсн уһһна дун цеңнөд одв. (Д. Б.). **2.** Уһһна. Жеребячий. *Уһһна арсн; уһһн дөөл.* Хар уһһн дахан ханцнаснь чирөд босад ирв. (Ж.).

Ундасх, үүлд. О Цөлдх, мөөртх (шиңгн юм уухар седх). Испытывать жажду; хотеть пить. *Икөр ундасх; ундасж йовад ус уух.* Ундасгсн хәрэд, өлсгсн цадад. (Ж.). Зан ундасад, ус хөөһэд йовж йовад, чальчаг ус үзнө. (Х.т.).

Ундн, б.н. О Аршан, зелмн. Чиидмг. Усн, цө, чигән. Напиток, питьё. Уудг ундан эдлтн, унтдг нөөрөн ахрдтн. Ундиһнь өгөд, учринь сур. (Х.ү.). Хурин усн ундн болв, хурсх девл хаац болв. (О. Ж.). Өвгн орж ирэд, суужаһад, күүкн, невчкн унд өглч, - гинө. (Х.т.).

◊ **Ундан хөрүлх (хаңһах).** О Шиңгн юм ууһад, ундаслһан, цөлдлһән зогсах. Утолить жажду. Чигөһөр

ундан хэрүлх. Толһаһарн мөс цоолчкад, ус ууһад ундан хаңһав. (Х.п.а.).

Унх 1, үүлд. О Мордх, келглх. Юмн деер сууж йовх. Ездить верхом, садиться верхом. *Мөр унх; темө унх.* Унх уга бөөж жорасг, уух уга бөөж цөөсг. Унхдан чолу тохсн, уухдан ус кесн. Унх шүднд бүүл туслдго. (Х.ү.).

Унх 2, үүлд. О Киисх. Падать, сваливаться. *Бүдрөд унх; мөрн деерэс унх; һазрт унх; унад босх; деерэс унж ирх.* Архайг цасн деерэс арһулхнар һаңж унна. (К. Д.). Хан Кинэсин бийнь хадын дүңгө хариннь делинь теврөд, оln сай церг дотран орн унв. (Ж.).

Ур 1, б.н. О Хагссн, ширгсн усн. Пар; испарение. *Ур һарх; ур һарлһн; дулан ур; халун ур; киитн ур; уурар дулалдг гермүд.* Утан угаһар һалинь түлөд, ур угаһар хотинь буслһад. (Х.ү.).

Ур 2, б.н. О Урньлһн, цухл, килң, кихү, хар санан. Гнев, ярость, злоба. *Ур күрх; уурта бөөх.* Ур бий зовадг, уул мөр зовадг. (Х.ү.). ...ур-килң уга номһн хар өвгн. Хойр әңглхөр седхлән, һурвн әңг болад ууринь күргөд, зоваһад бөөнө. (Э. К.).

♦ **Ур тәәлрх** – отходить от гнева. Уурнь номһрх, тогтнх. Терүнә уурнь тәәлрв. Әлзәт уурнь тәәлртл зөвәр удан чинән алдрад кевтв. (Бад. А). **Ууран бәрх** – сдерживать свой гнев. Бийән бәрж эс уурлх. Ода ууран эн бәрнө. (С. Б.). **Ууртан бүтөд** – быть в сильном гневе. Кидһлзж, дотран уурлх. Ууртан бүтөд уульжана. (С. А.). Хар асхн хәрж ирөд маңһдур өрүн күртл, ууртан бүтөд, цунцхад бөөв. (Э. К.).

Уралан, нар. О Әмәрән. Вперёд. *Уралан йовх.* Уралан нег хөләһәд, ухаһан туңһав. Уралан орхла, эн хан нама алх. (Ж.). Мис арһул живөд, нег чигн ө угаһар, чеежәрн уралан зүткөд йовна. (Докр.Б.). Ормасн уралан кәндрж йовхасн хоржах кевтө эн, зөвәрт таг болад зогсв. (Д. Б.).

Урһмл, б.н. О Тәрәд эс гиж эврән урһсн юмн. Растение, растительность. *Көк урһмл. Урһмл модн.* Урһмл кедү

чигн нөрн болв чигн темсән даадг. Урһмл модн нөөхлдгнь – темсән икөр урһаснанны темдг. (Х.ү.). Урһмлын сөөхнь – цецгүд, улсин сөөхн – күүкд. (М.ү.).

Урлдан, б.н. О Уна мөрдин марһан, марһа кеж довтлһн; урлдлһн. Конные скачки, бега; гонки. *Мөрдин урлдан.* Эн Моңхлаг күцтл урлда төвий. (Ж.). Урлдан! – гиж хөөкрөд, урлда олд зарлв. Унһн сөөхн мөрд уудан кемлж биилв. (К. Э.). Марһата кесг урлданд маңна авч ирлөч. (Д. Б.).

Урн, б.н. О һартан өөтө күн. Урч. Мастер, искусник. *Модна урн; төмрин урн. Урн һарта.* Хуучан хатхсн урн; хөөткөн сансн цецн. Урнд ууд уга. Урн күн ухата. (Х.ү.). Урн ээж ишжү гинө. (Ж.).

Урң-урң гих, үүлд. О Әрә герл һарх; урңтх. Еле светиться, мерцать. Ә - чимән уга. Зөрмсиннь терзәр хая-хая урң-урң гихәд шамин герл һарна. ...оддудын өңгнь цөлдәд, медг-үлг үзгддг болад урң-урң гихәд ирж. (Э. К.).

Услх, үүлд. О Ус өгх. Поить водой. *Мал услх; хөд услх; услрас услх. (Услур.* Ус уудг һазр). һал үдин алднд һагц нег услдг болна. (Ж.).

Утх 1, б.н. О Юм утлдг, бөрм иштә, хурц иртә керчүр; балг. Нож. *Хурц утх; баахн утх; ик утх; утхар утлх.* Утхан бүлүдсн залу мах иддг. Утхиг эс бүлүдхлә мукардг, малыг эс асрхла эцдг. (Х.ү.). Зүн бийд арз болд утхан суһлв. (Ж.). Күн кевтө махан идәд, күрн кевтө нүкндөн ордг. (Т.т. Утх).

Утх 2, б.н. О Учр-утх; утх-үндсн; чинр. Смысл, содержание; суть, сущность. *Һол утх.* Уйдл уга девл уга, утх уга үг уга. (Х.ү.).

Ууһн, ч.н. О Түрүн төрж һарсн. Старший; первенец. *Ууһн көвүн; ууһн күүкн.* Бөк Мөңгн Шигшрһин ууһн көвүн гинө. (Ж.).

Уул 1, б.н. О Ик өндр толһа. Гора. *Өндр уул; цаста уул; уулта һазр.* Уул үзлгө хормаһан өргх, ус үзлгө һосан тәәлх. Уулас үүлн хөөһдгө, залуһас кәдлмш хөөһдгө. Уулыг

цасн бүрхдг, эриг насн иддг. (Х.ү.). Уул дээр улан туһл уята. (Т.т. **Махлан зала**). Уулын чингэ цогцта, туулан чингэ чиктэ, аюһин чингэ нүдтэ. (Т.т. **Зан**). Уул бөгтрм бөк. (Ж.).

Уул 2, ч.н. О Үндстэ; угта; йоста; бөөрн. Основной, коренной, исконный. *Уул хальмг; уул назр*. Мана уул ээж кесн юмн энтн, ууһад идтн. Уул авъяс тиим.

Уульх, үүлд. О Нульмсан асхрулх, оркрх. Плакать, рыдать. *Уульх-унжх. Ууляд суух; икөр уульх*. Уульсиг сурһ, инеснэс сур. Мөөлө-мөөлө йовж мал болдг, ууля-ууля йовж күн болдг. (Х.ү.). Аршан хар нульмсан цацад уульв. (Ж.).

Уурлх, үүлд. О Ууран һарһх; урньх; кидһлэх; кихүрхх. Сердиться, злиться, гневаться. Гертэс һарч ирсн байн гергн өвгнүр уурлад, хөөкрэд му келв. (Т.).

Уут, б.н. О Арсн тулм; дорва. Мешок; сумка. Арслңгин арсн уутан ээм дээрэн үүргсн. (Ж.). Арһс түүдг уутыг сүүвдж авад, хотнас худг темцөд һарв. (Д. Б.). Элцкө сәрсн уут ээмднь сәрвкэд йовна. (К. С.)

Уутьхн, ч.н. О У биш; хавчг; нәрхн; уутъм. Узкий; тесный. *Уутьхн назр; уутьхн дунднь*. Уутьхн һолыг хәр гиж бичэ сан, уйн бичкниг ухан уга гиж бичэ сан. Уутьхн хөөсн буслхас деврхнь ик. (Х.ү.). Оңһц уутьхн хоолар орад ирв. (Б. Т.; хол - пролив).

Ухан, б.н. 1. О Цецн; билг; күңк. Ум, разум; сознание. У-сарул чеежд ухан герл, уутьхн хойр нүднд цецгә герл. Уул өргм чидләс утц өлгм ухан давдг. Үгәс үг авдг, уханас уха авдг. (Х.ү.). Ухан гихнь, Алтн Цеежд бөөнө. (Ж.). 2. *перен.* Ухан-сегән; серл; серл-сегән. Ухан уга бөөх; серл-сегәһән геех. Догшн Килһн хан оln церг дундан ухан сегән алдрад киисв. (Ж.).

◇ **Уха туңһах (уха гүүлгх)**. О Гүүнөр санх; тоолх; ухалх. Глубоко задуматься, погрузиться в раздумья. Уралан нег хөләһэд, ухаһан туңһаһад. (Ж.). Көвүн хәрж ирэд, хаана күүкнәс алтн толһаһан яһж авдм болад, ухаһан туңһаһад бөөв. (Х.т.).

Ухарльг, ч.н. О Ухата; билгта; цецн; серлтә. Умный, разумный. *Йир ухарльг көвүн*. Ахнрасн би насарн дү болхас биш, теднәс даву мекч болн ухарльг биләв. (Бад. А.). Нанла өдл ухарльг. (Ж.).

Ухата, ч.н. О Цецн; серлтә; серл-сегәтә; тоолврта; керсү. Умный, разумный, рассудительный. Ухата күн тоолдг, урн күн кедг. Худл келж ухата болдго, хулха кеж байн болдго. Ухата эк – бүлин кишг. (Х.ү.).

Ү

Ү-дә уга, *перен. нар.*, ч.н. О Торлһн угаһар, торһуль уга; торл уга дөврэд йовад йовх. Идти напролом; неуправляемый. *Ү-дә угаһар довтлх; ү-дә өглго (нег-сөг өглго)*. Салькн үлөһэд, һалв кәдлв, ү-дә угаһар үлдәрн жирһл чавчв. (К. Д.). Теднә өөгөр шурһад хортна церг ү-дә өгл уга орад ирж. (Н. М.).

Ү-түмн, *парн.*, ч.н., *нар.* О Чилшго ик, йир оln; миңһн түмн. Бессчётное количество; множество; чрезвычайно много; тьма-тьмушая. *Ү-түмн әмтн*. Үүдн уга герт ү-түмн церг (салдс). (Т.т. **Тарвсин ясн**). Баахн көвүнә толһад байр, зовлц төрүлж, ү-түмн ухан үүмүлж, санулж орна. (К. Д.). Дорд бийнь керәд, деед бийнь өтәд, ү-түмн батһнд идүлжәж. (Х.т.).

Ү-хә: ү-хә болх, һарһх, үүлд. О Үүмәтә бөөдлтөһөр бөөх; бахмжтаһар күүндх. Быть взволнованным, растроганным; возбуждённо рассказывать о событиях. Хоңһр Жаңһр хойр, таш бун ууляд, теврлдәд, ү-хә болв. Нег долан хонгт ү-хәһин ард орв. (Ж.). Цуһар ү-хә болв. (Б. Б.).

Үвл, б.н. Жилин нег киитн кем (цаг). Зима. *Үвлин һурвн сар. Киитн үвл. Үвл намрин хөөн эклнә. Ик цаста үвл; үвл болһн; үвлин цаг; үвлин өдр*. Үвлин теңгр иткл уга. Үвлин теңгр бората болдг, үүрсг күн – гиичтә болдг. (Х.ү.). Үкл уга мөңк болв, өнчн уга өнр болв, үвл уга зун болв. (Ж.).

- ◇ **Үвлин найн** – разгар зимы. О Үвлин гүргү; цасташуурпта киитн цаг. Нег захднь мөңкинд мөстө, үвлин найар бөөдг гинө. (Б. Б.).

Үг, б.н. О Ө нарч келдг тоот. Слово; речь. *Дала үг келх; сән үг; хурц үг; итклтө үг.* Олн үгин цөнъ сән, цөн үгин товчтанъ сән. Үгин ахрнь сән, илгнө батнь сән. Үгин илнь сән, ичрин далднь сән. Үгиг ол давтхла – улыг, номиг ол давтхла – билг. Керчсн модн билрдг уга, келсн үг мартгддг уга. (Х.ү.). Нег үг сурх күмн яһж эс үлдгсн болна? – гиж санж йовна. (Ж.). ...үгин ахрнь сән, төрин шулунъ сән... (Э. Б.).

- ◇ **Үг алдх.** О Келшго үг келәд оркх; болх болшго үг келәд оркх. Үг алдснас үкрән алдсн деер. (Х.ү.). Аюдан бурад, үг алдад оркдг болвзгот. (Д. Б.). **Үгдөн күрх.** Келсән күцөх. Үгдөн күрсн – залу, өдртөн гүүсн – мөрн. (Х.ү.). **Үгөн идх.** О Келсн үгдөн эс күрх. «Үгөн идхөр – үкрән ид», - гидмн. (С. Б.).

Үгсг, ч.н. О Бурмха, дала (олн) үгтө. Разговорчивый; многословный; болтливый. Үгсг күүнд үнн уга. (Х.ү.).

Үгтө, ч.н. О Үгтө-күүртө; күүрсг. Үг келж чаддг, үгсг. Разговорчивый, словоохотливый. Үгтө күн уралан, үг уга күн хооран. (Х.ү.).

Үд, б.н. О Өдрин өрөл. Һал үд. Полдень. *Үдин кем; үдин хот; үдәс авн.* Үдәс даву халун уга, үкләс үлү өөмшг уга. Үдәс хооран өдр уга, үкснө хөөн жириһл уга. Һал үдлө нәәтхүлхлө, сансн үүл бүтдг. (Х.ү.). Нарн үд алднд нег күрп хар бәәшң үзгдж бәәнө. (Ж.). Өрүн үд давсн дүңгө цаг. Нарн үд тал кецөв. (Т.А.).

Үзг 1, б.н. О Цаһан толһан (алфавитин) темдгүд. Буква. **Ик үзг** – заглавная (прописная) буква; **бичкн үзг** – строчная буква. Үзгүд болн әс; түрүн үзг; үүрмг үзгүд. Түрүн болж «Улан гермүдөр» сурһуль-эрдм уга улст үзг-то дасхснн. (Бад. А.).

Үзг 2, б.н. О Делкөн дөрвн талк, халх. Сторона, направление. **Өмн үзг; ар үзг; нарн һарх үзг; нарн суух үзг;** дөрвн үзг; үзгөн олх; үзгөн геех. Өмн үзг дулан, ар үзг киитн,

дорд үзг салькта, деед үзг будта. (Э. К.). Нарн һарх үзгәс, алдр Жаңһрин нутгас нег бирмн ирв. (Ж.).

- ◇ **Үзгән алдх.** О Хаалһан геех, төөрх. Потерять направление, заблудиться. Зуг үзгнъ медгдхш, үзгән алдж оркж. (С.-Б. Х.). Кезәнө баахн көвүн кеер аңһуцлж йовад, үзгән алдад, харин нутгт ирнө. (С. Б.).

Үзүр, б.н. 1. О Хурц шовасн чилгч. Остриё. *Зүүнө үзүр; утхин үзүр; селмин үзүр.* Жил насн хойран жидин үзүрт өлгий. (Ж.). Үнн үгин үзүр шүрүн. (Х.ү.). **2.** О *Модна ора.* Верхушка. Гүүһөд күрәд ирн гидг болхнь, һалвр зандн модн бәәнө, үзүрнь деед орнд бәәнө. (Ж.). **3.** О Юмна чилгч, эцс. Кончик, конец. *Дееснө үзүр; келнө үзүр; хурһдын үзүр.* Хурһнаннь үзүрәснь хурдн улан цусн цүврв. (Ж.). Үзүринь хазсн күн, йозуринь чигн хаздг. (Х.ү.). Һаза агт мөрн, герт арһмжин үзүр. (Т.т. **Нарн, нарна толь**).

- ◇ **Үзүр-йозур уга.** О Йир удан, дегд удан (эклц, эцс уга юмна тускар). Урднь болхла, теднө меклдгнь, хаадг-боодг уга, үзүр-йозур уга бәәсн биший. (Н. М.).

Үзүрлх, үүлд. О Үзүр һарһх. Хурцлж үзүр һарһх. Заострять, делать наконечник. Алмс болдар үзүрлгсн. (Ж.).

Үзх, үүлд. **1.** О Хәләх, харх. Видеть, смотреть. *Өдр болһн үзх; үзәд байрлх; зург үзх; таньлан үзх.* Үзхд нүдн сәәхн, соңсхд чикн сәәхн. (Х.ү.). Нег өрүн Хулһн *Марл* хойр харһж. Өрүни нарна герлиг түрүлж кен үзхин тускар тедн зүтклдж. – Би үзхв, - гиж Марл келж. (Х.т.) **2.** О Кесг зовлң эдлх. Испытывать трудности. *Түрү үзх; зовлң үзж муулян эдлх; му сән чигн юм үзх.* Зун жилд зовлң үзв гиж, - ях! - гидг уга. (Ж.). **3.** В сочетании с соединительным деепричастием: *амсч үзх, күрч үзх; дуулж үзх.* Пытаться, пробовать. *Келж үзх; авч үзх.* Зергтө маңһсин бийинь әмдөр кел бәрж үзий. (Ж.).

Үй 1, б.н. анат. 1. О Мөч нуһлдг (залһдг) ниилүр. Сустав. *Үй өөдлһн; үй сунлһн; үйн хавдлһн; үйд давсн хурлһн; хурһна үй.* Арвн цаһан хурһнаннь үй болһнд арслң, занын күчн өдслгсн. (Ж.). **2.** Хүв; әңг. Звенья; коленья. Нәәтг зандиг олад, үй-үйднь керчәд. (Ж.). Нәәхл-нәәхл модн нәәмн түмн үйтө, үй болһндан үүртө, үр болһндан

өндгө, өндгн болһндан жульжухата. (Т.т. Төрөнө толһас). Авдр деер авдр. (Т.т. Хулсна үй). Үй уга хулснд дун уга ноха. (Т.т. Бөөсн).

Үй 2, б.н. О Ах, дү хойрин үрд – хоорндан үйнр. Двоюродные братья, сестры. Поколение. Нег уңг-тохмта улс. *Үйэс үй күртл; нег үйин улс; үйэс үйд; баһ наста үйин улс; долан үйэс нааран; үй көвүн; үй эгч; үй ах; үй элгн.* Түмн үйин туужд шин цаг үүдөсн. (Д. Б.).

Үкр, б.н. О Бод мал (герин аһурсн). Корова. *Саадг үкр; туһлта үкр.* Үгэс үг һарна, үкрэс туһл һарна. Үгин ахрнь сән, үкрин олн сән. Медшго күүнд үг келхлэ, үкрин өвр деер цацсн буудя мет. Үкр шикрин амт меддго. (Х.ү.). һурвн долан хонгт гүүлгэд үкрин захас эрә һарв. (Ж.). «Үкр мал һацата болвчн, үсәрн гемән хэрүлнә», - гисн хуучн хальмг үлгүр Пүрвөн сананд орад, – мусг гиж инөв. (К. Д.).

◊ **Үкр жил; үкр сар.** Уудьврта цаг өөрдөд бөөв. Үкр сар һаза ирв. (Д. Б.).

Үкс: үкс-үкс гих, нар. О Шулуһар, түдвр угаһар; хурдар. Быстро, торопливо, спешно. *Үкс гиж гүүх; үкс хурдар; үкс-дүкс гих; үкс-үкс гиж ишкж йовх.* һәрд үкс нисч одна. (Х.т.). Залу үкс гиһөд мөрнәннә жола буулһв. – Ээж, аак, үкс һарч мана авч ирсн чонмуд хэләтн! – гиж Мөргн герүр гүүв. (Э. К.).

Үлгүр 1, б.н. О Дүңцүлт; дуралһн; кев. Пример; образец. *Үлгүр авх; үлгүр кех.* Үлгүр уга ишкж, зүүдл уга уйж. (Т.т. Малын цоохр).

Үлгүр 2, б.н. О Утх-үндстә, чинр зүүсн товчлгч ахр зәңг. Пословица, поговорка. *Үлгүр келх.* Сурһмжиг әмтнәс авдг, ухаг үлгүрмүдәс авдг. Харцх шовун уулан хәләж нисдг, угта эцкин көвүн үлгүр бәрлдүлж келдг. Үгиг сөөхрүлдгнь үлгүр, өргиг сөөхрүлдгнь сахл. (Х.ү.).

Үлд, б.н. О Селм, мишл (ут, һо, хурц иртә зөвсг). Меч; сабля. *Үлдәр чавчлдх; ут хар үлд.* Долан алд үлдиг барун ташадан бүслв. Үлд юһан сүһллцад. (Ж.). Даладж чавчсн үлд дал хоорнд буугдла. (Д. Б.). Аашцхасн

зурһан маһһсин өмнәснь – цасн кевтә цәәлһсн, цаасн кевтә нимглсн, гилв-далв гисн болд үлдиг, зөв һурв долаһад, буру һурв долаһад хурцлж авв. (Х.т.).

Үндсн, б.н. 1. О Уңг. Йозур. Корень. *Модна үндсн; үндсәрнь таслж уга кех.* Урһа зандн модыг үндстәһинь суһ татад авв. (Ж.). Үртә күмнд үг күргнә, үндстә моднд сүк күргнә, - гиж мана хальмг улс келдг. (С. А.). 2. Уңг-тохм; ул; сүүр; көрң. Основа; основание; происхождение; суть; довод; обоснование. *Һол үндсн.* Үртә күн үндстә. (Х.ү.). Үндсәрн чаһ, үгдөн бат болтн! Аав, ээжһрин даалһвриг алдлго күцәһөд иртн! (Э. К.).

Үнн, б.н. 1. О Худл биш. Правда, истина. Ховд үнн уга, худлд сән уга. Үнән келснд үкл уга. (Х.ү.). Әнр болад мартгснь үнн санжл. (Ж.). Үнн үг хойр живртә, худл үг миһһн кәлтә. Үнн нисдг, худл хурдлдг, болв худл үннәс урд һардг, - гиж келсиг соңслав. (Бад. А.). 2. ч.н. О Үнн юмн; худл биш юмн. Правдивый, истинный. – Зәрлг зөвтә болад үнн. (Ж.). Үнн үг – шар тосн, үннч күн – эрднь чолун. (Х.ү.). Үүл үнн болхла, уснд чигн чивдго, һалд чигн шатдг уга. (Б. Б.).

Үнтә, ч.н. О Кимд биш; килвр биш; ик мөңг күрдг. Имеющий цену, ценный, дорогой. *Үнтә махла; үнтә билцг; үнтә девл.* Далн мөрнә үнтә... бүсән бүслв. (Ж.).

Үр 1, б.н. О Шовудын бәәрн. Гнездо. *Шовуна үр; үүрән ясх; үүртән өндгән дарх; үүртән бөөх.*

Үр 2, б.н. О Нөөж; иньг; амрг. Товарищ, друг. *Үр көвүд (көвүн).* Көвүг үүрәрн, күүкиг үүләрн меддг. Үр – үүртән, тооцан – тооцандан. (Х.ү.). Үүрин арвн хойр баатр минь. (Ж.).

Үүл, б.н. 1. О Керг; керг-үүл; үүдәж келһн. Деяние, дело. *Сән үүл күцәх (күцәмжтә керг кех).* Үүлән күцәсн күн таварн. Сән залуһас үүл хөөһдго, сән мөрнәс эмәл хөөһдго. (Х.ү.). Эдү дүңгә үүлд би түрүлж күрнәв. (Ж.). Нөөмн хонгин эцст йовад нааран ирж зәңгән өгтн. Не, залус, үзгән чиклтн, үүлән бүтәж, мөнд иртн. (К. С.). 2. О Гүрм, зовлң, гем һарһлһн; үүлтә йовдл. Беда, несчастье; проступок, преступление. *Үүл һарһх; үүл*

татх; ук үүлтө цаг. Кесн үүл эзэн темцдг, кецин усн хууһан темцдг. (Х.ү.). Үүл татад ямаран олз бөөнө. (Доржин Б.). Үүрнр нег-негэн үүл ирхлө, меддг. (Көктөн Э.). 3. О Юм уйлһн. Шитьё. Үстө үкр мөөрмтхө, үүл уга бер дуулмтха. (Х.ү.). Гегэнднь үүл бөрм, герлднь аду манм. (Ж.). Күүкн үүлөн, тер хатхмран арһс түүхлөрн, бийлөһөн авад йовдг бөөж. (Х.т.).

Үүлн, б.н. О Аһарт тогтсн (цуглрсн) усна ур. Туча, облако. *Үүлтө теңгр. Хар үүлн; цаһан үүлн; көк үүлн; семжн үүлн; үүлн өңгтө.* Үүлн уга хур уга. Үүлн хурхла – хур, өмтн хурхла – күр. Үүлн өрхлө – боран, үг сөрхлө – керүл. (Х.ү.). Дорас дөң уга, деерэсн дүүжң уга. (Т.т. Үүлн). Хурдн көк һалзн күлг хурин хар үүлнэс хол үлү һарв. (Ж.).

Үүлтө, ч.н. О Бүржг теңгр. Үүлөр бүркөтө. Облачный, покрытый тучами. *Бархлэсн үүлтө теңгр; үүлтө өдр; үүлтө сө.* Үүлтө теңгрин дораһур, үзүртө модна дөөгүр. (Фольк.).

Үүрлх үүлд. О Нөөж болх (нөөждлх); иньг болх; иньглх. Дружить. *Күүкдлө үүрлх.* Урн күүнө һар уханла үүрлнө. (Х.ү.). Арг улан Хоһрла үүрлөд. (Ж.).

Х

Ха, б.н. О Дал ясн. Лопаточно-рёберная часть. *Хөөнө ха. Хааһин махн.* Хуудм ха. Хурдн бийөн ялмн сөөхн ха талан хураһад. (Ж.).

◇ **Ха бисэс** – невесть откуда. Альдас чигн. Ха бисэс иим өмтн ирэд, нанд килнцөн халдадгинь яахв. (Ж.).

Хаалһ, б.н. О Зам. Дорога, путь. *Йовдг хаалһ; Ут хаалһ; зам улан хаалһ; хаалһ һарһх; гөр талан йовдг хаалһ; өөрхн хаалһар йовх; хаалһдан муурх.* Хаалһин улсин хөөсн негн. (Х.ү.). Хаалһин барун амнд бөөх өндр толһа эн – Хошуни Бор. (Д. Б.). Невчк амрч авад, мөрөн тохад мордв, шората хаалһар совр-совр хатрв. (С.-Б. Х.). Ээжн томсн эрң деесиг, эвкж болхш. (Т.т. Хаалһ).

Хааран, нар. О Альдаран, хамаран; альк талкшан. Куда. Чи хааран оч йовнач? Хаалһас хааран йовлач, кел! – гив.

(Ж.). ...эдн даальнуд бәрсн хааран йовж йовдг болхв гилдэд, дотран санцхаснь ил. (Т. А.).

Хавдр, б.н. О Бадяр; хавң; баалһн (баалсн шарх); көөмг; көөлһн (гемес көлтө). Опухоль; нарьв; отёк; воспаление. *Гемин хавдр; чирән хавдр; нүднө хавдр. Өәмшгтө хавң хавдр.* Кесг цагт би модн дотр йовад йовв, - гиж Пян хавдрта чирөһөн илв. Нанд хөрүлх марл уга, хоосрад үлдв. Хойр көлм хавдрта, эрө ишкүк йовнав. (К. А.).

Хавлх, үүлд. О Бөрж авх; шүүрх; һазрт унһалго бөрж авх. Ловить, хватать. Күүнө һарин дүңгө көк болд цаһан уудинь һазрт күргл уга хавлад авв. (Ж.). Ноолдж бөөсн хойр богшурһан негинь мис хавлад авчүк, хажукшан гүүж йовна. (С. А.).

Хавтха, ч.н. О Тегш; ө уга. Плоский. *Хавтха модн; хавтха ясн; хавтха һазр.* Хавтха хойр далаһнь ивт тусж. (Ж.).

Хавр, б.н. О Жилин нег кем (цаг); үвлин хөөн ирдг цаг. Весна. *Хаерин һурвн сар. Хавр боллһн (ирлһн); ноһата хавр; хаерин өрөл (дунд); урһцта (өөстө) хавр; ноһата хавр.* Намр хурар эклдг, хавр хунар эклдг. (Х.ү.). Хаврин сар урһад ирв. (Ж.). Хавр ирв гиж харада хөв тархана. Сөөхн зөңгинь соңсж санан-седкл талвана. (К. Д.).

Хагсу, ч.н. 1. О Хүүрө; хумха. Сухой; разохшийся. Хагсуһин шар гүлвр кевтө жилөлзөд. (Ж.). 2. перен. О Хатуч; бөрү. Жадный, скупой. *Хагсу чөөжтө; бөрү һарта.*

Хагсх, үүлд. О Өгрх. Хатх; хүүрөшх, чиигнь һарх. Высыхать, засыхать. *Һазр хагсх; чиигтө хувцн хагсх; нарнд (салькнд) хагсх.*

Хаһлх, үүлд. 1. О Цоолх, буулх, нүклх, хадрх, керчх. Протыкать, прокальвать, разрезать. Харгч хөөнө арсиг хаһлж эс болж, хар некө хаһлж болшго. (Т.т. Сүүдр – тень; некө – невыделанная овчина). Дөнн үкрин арсиг дерв хаһлад гүрж. (Ж.). 2. О һазр эд-бод кех. Пахать, вспахивать. *Һазр хаһлж төрө төрх.* 3. перен. О Негн деернь һарһх; нег мөслх; эсвлх; шиидх (шиидж һарһх). Решать,

разрешать. *Төр хаһлх.* Ямр ик берк зарһ ирв гиж түдл уга хаһлад. (Ж.). Тедү мет Жирһл Нарн хойр, ямаран чигн кедлмш кедж, юн чигн төр хаһлж чадх медрлтө, чидлтө, навшун баахн улс. (Э. К.).

Хаһрх, үүлд. О Тесрх. Разрывать, лопнуть, треснуть. һуян ташад полһаһан хаһртл инөв.(Ж.). Товин сумн хаһрад, шавтав. (Бад.А.).

Хаһрха, б.н., ч.н. 1. О Шуурха; заг; һам. Щель, дыра. Хаһрха болһнас үлөжөнө. Хаһрха-эвдркөһөн хатхж авх кергтө. (Д. Б.). 2. О Шуурха; буурха; шуурха-буурха. Дырявый; рваный. *Хаһрха хувцн.* Хаһрхаһан хатхсн урн. (Х.ү.). Хаһрха герөс ханжал шоваж. (Т.т. Утан һарх).

Хад, б.н. О Боржң, һаңһ хад, хад чолун. Скала, гранит, утөс. *Хадын көңгл* – пещера в скале. Хурц келнөс хад чолун күүрдг. (Х.ү.). Хадт хөн унж, хөн зовж уга, хад зовж. (Т.т. *Шүдн заагт махн орж*). Хадын ца зөөрд мөрн сөөлһөтө. (Т.т. Келн). Хадын дүңгө харта хар Кинөсиг хамднь хадад оркв. Хадын дүңгө хар буурлан унсн. (Ж.).

Хадрх, үүлд. О Күүчх; сиичх; хаһлх; худрх. Распороть, рассечь. *Сояһарн хадрх.* һаха хадрсн һазрт һанцаран бичө йов, һазаран ухата күмнд нууцан бичө медүл. (Х.ү.). Зүн хөврһинь хадрад хаяд оркв. (Ж.).

Хаж 1, б.н. О Шалһ. Коса. *Хажар өвс хадх.* Өвгн түүнөсн хаһан авадад кедлмшт һардг болна. (Х.т.). «Хад хаж хойр харһна гидг эн. Яахм болхви», - гиһөд дотран түүрчөд, школын ардаһур һардг сала темцөд эн һарв. (Т. А.). Хм! Ха, ха! Хажар хадсн мет цуһар хамгдад оч. (С. Б.).

Хаж 2, б.н. 1. О Үзүр; жидин үзүр; ир. Остриё, кончик. 2. *Фольк.* Жид; арм. Копьё; дротик. Арвн хойр хаж шөргтл. (Ж.).

Хач, межд. О Үкр, темө туухларн, келдг үг. Возглас, которым погоняют коров, верблюдов. - Хач! - гиһөд хөөкрх. - Хач! - гиһөд темөһөн босхад хөрв.(Э.К.). Темөн кевтсн цагла тергнөсн бичө бу! - Хач! Хач! – гихлө, хөрклөд бийнь босх. (К.А.)

Хажу, б.н. О Бөөр талк, хөврһ. Бок; сторона. Хажуһаснь хөлөхнь, делгрсн арвн тавн сар мет, мелмлзж суудг гинө. (Ж.). Эн таг-сохр теңгр һазр хойр негдж одсн аюл дотр хажуһас дөң ирх гиж күлөж болшго. (Бал. А.).

Хажуднь, нар. О Өөрнь; хол биш; хажуднь бөөнө; хажуднь кевтнө; хажуднь ирж тусв. Возле, рядом. Хаалһин хажуд хар хөөсн буслж. (Т.т. *Шорһлжна үр, үлө*).

Хазар, б.н. О Мөрнө зи (ногт). Узда, уздечка. *Хазарин ууд; мөрнө хазар; хазар зүүх.* Күүнө көврдгин чинөн хазаринь авадад һарв.(Ж.).

Хазарлх, үүлд. 1. О Амһалх; хазар зүүх. Надевать узду. Обуздать. *Мөр хазарлх.* Эңгин оһн сөөдүдин күлгүдтө йовгсн Оцл көк һалзниг бөрөд, хазарлад авв. (Ж.). Хар мөриг хазарлж эс болж. (Т.т. Усн). 2. *перен.* Бөрж зогсах; тогтнулх; бөрх. Сдержать. Укротить. Өср, му хамгиг хазарлх кергтө. Амр-төвшүнө төлө аюл дөөг хазарлһый! (Д. Б.).

Хазх, үүлд. 1. О Зуух. Кусать, откусывать; кусаться. *Хазад оркх.* Күзүн күрсән хазад, көл күрсән ишклөд. (Х.ү.). - Бийөн зовагсн эһмрөс бас нег хазнав, – гиһөд, иред идв. (Ж.). 2. *перен.* Харта үг келх. Ругаться, браниться, говорить друг другу колкости. Нег негнлөһөн хазлцх. Каж Церн хоюрн намаг эс медсәр хурц үгәрн хазад оркцхав. (Э. К.).

Халта, ч.н. О Догшн; шүрүн. Суровый; строгий; жёсткий; свирепый. Тана эцктн өвр халта күн болх бөөдлтө. (Э. К.). Түрүн харһж күүндсн улст экн авгтан терүнө нүднь зөвөр халта, хөлөцнь невчк һалта болж медгднө. (И. П.). Алта уулын цааһас халта түүк эклнө. (К. Д.).

Халх 1, б.н. О Хачр. Щека. *Күүнө халх. Улан халхта. Цуснас улан халхта.* Барун, зүн халхинь балвртлнь үмсөд. (Ж.).

Халх 2, б.н. 1. О Дегтрин халх (с); тетрадин халх (с). Страница. *Олн халхта дегтр. 2.* Үзг; бий; хөврһ; нег талк. Сторона. *Барун халх; талдан халх.*

Халх 3, үүлд. 1. О Дуладх, халудх. Греться, нагреваться; накаляться. *Халх нарн нарад уга; беш халх.* Даарх киитн угаһар, халх халун угаһар. (Ж.). **2. перен. а)** Халмна болх; хальң (хөөлң) болх. Подвыпить, быть навеселе, слегка опьянеть. Арз, хорзын сүүр болад, амнь халад ирсн цагт... (Ж.); **б)** Халурхх, көглх, көөрх. Увлекаться; входить в азарт; горячиться. Халад хөөрсн дуунд шил һөрд бөөшң дөөвл. (Ж.).

Халцха, ч.н. О Деернь тас юмн уга; нүцкн; хоосн. Голый; не прикрытый растительностью; лысый. *Халцха һазр (урһмл уга); халцха толһа (үсн уга, хожһр, хусата).*

Хальтрх, үүлд. О Тошх, һульдрх, дошх. Скользить. Поскользнуться. *Хальтрад киисх.* Нег темөнө хорһснд миңһн темән хальтрна. (Х.ү.).

Хальх, үүлд. О Цервх; нисх. Парить, летать. *Аһарт хальж һарх.* Олн шовуд оһтрһуд хальн, өврн дахж нисв. (Ж.). Хамг олн шовуд халяд жиргөд бөөнө. (Д. һ.).

Хамр 1, б.н. О Үнрчлдг эрктн. Нос. Үнр медж авдг мөч; хоңшар. *Күүнө хамр; хамр амн хойр; ук хамр; бичкн хамр; корнһр хамр, морхһр хамр.* Баһ ясинь хамрарн түргн һарһад бөргдв. Хамринь хатхад уга, һунн шар торм хөөж йовнав. (Ж.).

◇ **Хамр дор амн.** Келн бөөнө гиһөд, айстан, аюдан үг келөд, көрг уга. Хамр дор амн бөөнө гиһөд, бурад бөөдмн биш гиж, буру хандн бөөж эмгн өгв. (Э. К.).

◇ **Хамр хатхдг юмн уга.** һазрас тежел авх юмн урһсн уга. һазрт хамр хатхх шарлжн уга. Төрөн, хадлһн биш, малд хамр хатхдг чигн өвсн һарсн уга гиж келж болхмн. (Н. М.).

Хамр 2, б.н. О Өөдм һазр; толһа; довң; көтл. Выступ, возвышенность. *Хамр деер һарх.*

Харһцх, үүлд. О Ухаһан алдх (геех); моньднх. Упасть в обморок. *Харһцад киисх.* Хар цусар бөөлжөд харһцад кевтх. Харһцад одсн көвүнд, алтн хуувңгин усиг арв дөкж цутхв. (Ж.; хуувң – кувшин).

Хатуч, б.н. О Бөрү, бөрү һарта; хату һарта. Скрыга; скупой. *Хатуч күн.* Хатуч күүнд – некд уга. Хату һазрт цандг зогсдг, хатуч күүнд кишг тогтдг. (Х.ү.). –А-а, тиим болхла, чи дөгд хатуч болж одсн болжанаң. (Д. Б.).

Хатхх, үүлд. 1. О Шааж орулх; цокад орулх; хадж төвх; батлх. Вонзить; втыкать; водружать. Көк зандн арман хатхж оркад. Алтн бөөрин шар-цоохр тугиг өмн бийднь хатхсн бөөдг. (Ж.). **2.** Шаах; хаһлх. Колоть, проколоть. Зүүһөр хатхх; шөвгөр хатхх. һурвн жилд хамринь хатхад уга һунн шар тормиг... (Ж.). Чавчв-чавчв зорһсн уга, хатхв-хатхв цусн уга. (Т.т. Сүүдр). **3.** Хатхмр бүрдах. Вышивать. Дег мөңгөр хатхсн делтриг төвөд. (Ж.).

Хашң, ч.н. О Залху; хуурмг; хоома; оцл. Ленивый, медлительный. *Хашң күн; хашң мөрн.* Хашң мөрнд һазр хол, хатуч күүнд некд хол. (Х.ү.). Хөр дөрвн түвд хашң нертө болв. (Ж.).

Хөөмнь, ч.н., б.н. О Хөөртө; эңкр. Бедный; милый; бедняжка. Хөөмнь, чамаһим күцм хойр сөн хурдн күлг бөөнөл. (Ж.). – Не, хөөмнь, менд йовад, менд ир: «залу күн мөрн туруни эргцөр», - гиж келдг үг бөөдмн. (Т. А.).

Хөрклөн, хөркрән, б.н. О Хөркрлһн, хөргән, шууган, шухтнлһн. Рёв верблюда; шум; скрип; гомон. *Темөнө хөрклән; салькна хөрклән.* Теегт бүрүл буув, темөнө хөрклән соңсгдв. (Н. М.).

Хов, б.н. О Худл зөңг; хов-жив; хов-худл. Сплетня, склока. *Хов тархах; хов зөөх; хов келх; хов соңсх.* Ховд үнн уга, худлд сөн уга. (Х.ү.).

◇ **Хов зөөх, хов-жив гүүлгх** – худл-хов гүүлгх, худл тархах. Хов зөөсн күүнө амнд зав уга. (Д. Б.).

Ховдг, ч.н. О Хатуч; бөрү; бөгр. Жадный, алчный. *Ховдг күн; ховдг седкл.* Ховдг манж хойр хүрмин хоорнд хоосн

нарч. (Х.ү.). Ховдг седкл му: теднэс кеннь чигн мах идсн уга. (Шог т.).

Хойр, т.н. О Хош. Тооһин нерн. Два. Пара. *Хойр күн; хойр жил; хойр өдр; хойр сар*. Хойр уул харһдго, хойр күн харһдг. Хойр туула көөсн күн хойраһаснь чигн хоосн үлддг. (Х.ү.). Хойр хартан атхсн юман төвш уга. (Т.т.). Хойр үгин заагт орад бөөдг Хоңһр гидг юн күн билэ? (Ж.). 2. Чинрэрн холва болсн. *В значении союза и, да*. Эдн эцк эк хойран дуудж авад, гөрэн йөрөлһэд, амрад-жирһэд бөөж. Кезенэ ах-дү хойр Зара бөөж. Кезенэ бөөж. Нег селэнд байн угатя хойр залу бөөж. (Т.). Эн бид хойр ода харһх цаг болв билтөл. (Ж.).

Хойрта, ч.н. О Хойр наста, хойр жил болсн; хө мөстө (күүкд). Двухлетний. *Хойрта көвүн; насарн эн хойрта; хойрта болж*.

Хоңһр, ч.н. 1. О Халюн; хошун; шарһ (хо, шарһнху зүстө мөрн). Буланий; саврасый (о масти лошади). *Хоңһр мөрн*. Элвг сөөхн хоңһр мөрнөннь дел төврүлөд оркв. (Ж.). Хойр гүн уята, хоңһр ажрһ архлата. (Т.т. Хойр бөөр, зүркн). 2. Рыжеволосый. Шар үстө. *Хоңһр үстө; хоңһр улс*. Хойр нас күрхлө, хоңһр үснь урһла. (Д. Б.). Хоңһр үстө шар улан көвүн. (Ж.).

Хорма, б.н. О Бүшмүдин (майгин) дорак көвө. Попа, подол. *Ут хорма; ахрхн хорма; у хорма*. Ус үзлго хормаһан бичө өрг. Ут хорма кел орадг, ут келн күзү орадг. (Х.ү.). Хормаһар дүүрц өрцгтө, хойр чүүкл сахта. (Т.т. Одд, сар, нарн.).

◇ **Хорма чиигтө үлдх**. О Күүнд меклгдх; хоосн үлдх. – Дурнчн. Зуг сагл. Хөөннь хормачн чиигтө үлддг болвза. – Би чамд келсн бөөнөлмн, аштнь чиигтө хормата үлдхч гиж. (Бал. А.)

Хортн, б.н. О Дөөсн; өшөтн. Враг; злодей; неприятель. хоран күргдг; хорлач. *Аврлт уга догшн хортн*. Хойр хортниг дорнь чавчад хайн түүмрдв. (Ж.). Һазадын оln хортн һазр усинь булалдв. Хальмг, орс хойртн хамдан харслдад иждв. (К. С.). Эн күүкн хортн бишиг медв. (Бад. А.).

Хот, б.н. О Эдлдг идэн; тежәл; шүүсн. Пища, еда. *Эдлдг хот; күн иддг хот; шимтө хот; үдин хот; хот идх*. Шудрмг болхла, хот олдх, шулун болхла, кәлгн олдх. Хот харм болхла, некд хол. Хотын сөөг күүнд өг, хувцна сөөг эврән өмс. Хот үзхләрн, инөдг, дегтр үзхләрн, залхурдг. Хотын амнд – хөрүлн, хөөнө хошт – хоюрн. (Х.ү.).

Хөн, б.н. О Жөөлн нооста герин мал; эм хөн. Овца. *Торһн нооста хөн*. *Хөөнө өслт; хурһлдг хөн; хө өсклһнө эдл-аху; хөөнө идг; хө кирһх; хө хөрүлх; хөн хурһтаһан*. Боргч хөн босч ядтлан тарһлж. (Т.т. **Иигтө утцн**). Хөөднь хар, хашань цаһан. (Т.т. **Цааснд бичсн бичг**). Хөөдән авч ирэд, өмн бийдән кевтүлв. Миңһн улан хөн харһлдн дөврөд ирв. (Ж.).

◇ **Хөн жил; хөн сар; хөн шүдн** (үүрмг шүдн); **хөн толһа** – баахн, төрг ората довун, кетл (небольшой курган).

Хөөч, б.н. О Хө өскөч; хө хөрүлдг күн. Пастух овец; чабан. *Хөөч өвгн; дамшлтта хөөч*. Баатр Хар Жилһн хаана хөөч болж һарв. (Ж.).

Хөрн, т.н. О Тооһин нерн; хойр арвн. Двадцать. *Хөрн өдр; хөрн насн; хөрн жил; хөрн хонг; хөрн арслц*. Хөрн хөн холвата, хотхр зөөрд уята. (Т.т. **Шүдд; келн**). Алдр Жаңһр бийнь хөрн наста санж. (Ж.).

Хөртө, ч.н. О Хөрн наста; хөр күрсн; хөр нас зүүсн. Двадцатилетний. *Хөртө күн*.

Худг, б.н. О Ус һарһж авхин төлө малтад, модар шатлсн тосхлт. Колодец. *Гүн худг. Эмтәхн уста худг; ик уста худг*. Худгт унсн хулд хулһн ажрһ болж. (Х.ү. **Хул** – кулан). Худгин уснд заһсн бөөдгө, хагсу моднд хамтхасн бөөдгө. (Х.ү.). Ишкгсн ишкдлүрнь хуучн худгин орм болад йовна. (Ж.).

Худл, б.н. О Худлахар келсн үг. Неправда, ложь. *Худл-хов; худл келх; худл зәңг тархах*. Худлд сән уга. Худл хөөнөн цогта, үнн өмнөн цогта. Хурин хөөтк нарн хурц, худлын хөөтк ичр хурц. Хур орхла, һазр сергнө, худл һархла – толһа эргнө. Худлын келн ут болв чигн, келнь ахр. (Х.ү.).

Хулһн, б.н. Ут сүүлта, килһсн сахлта, шовһр хоңшарта бичкн мерөч. Мышь.Бичкн хулһн; хулһн нүкнд бөөнө (һазра, төөгин хулһн; гөр эргдг (герт, герин дор бөөдг хулһн). Худгт хулһн унж, хулһн зовж уга, худгнь зовж. (Т.т. Нүднд бог орлһн). Негинь хулһндан өгөд, эдгөһөд тальвв. (Ж.). Зан хоңшарарн орулад, уснас терүг һарһад авна. Тернь хулһн бөөж; чальчаг уснд чивөд үкжәсн бөөж. Шидр бөөсн хулһнсийг тер цуглулна. Кесг зун хулһн ирөд занын өөр, хажуднь нүк малтна. (Х.т.).

◇ **Хулһнын хамрас цус һарһшго**. О Йир цаһан седклтө, номһн, нүл уга, күнд му кедго күн. Мана Саңһж болхла, хулһнын хамрас цус һарһшго нүл уга көвүн. (Бад. А.). Хулһнын хамрас цус һарһш уга номһн күн, гиж мөддг билөв. (Э. К.).

Хумха 1, б.н. О Күүнө һарин эркөн дарук хурһнь. Указательный палец. *Хумха хурһн. Хумха хурһарн заав*. һанзан төмкин түңгргг дотран орулад, барун һариннь хумха хурһар төмк чикөд, һарһж авад, барун оочдан зуучкад, доран йовһн суув. (Д. Б.). Эркө хумха хойрар эргүлө бөөж суһлад, авад хайв. (Ж.).

Хумха 2, ч.н. О Хүүрө; хагссн; өгрсн; нарнд өгрсн. Сухой, увядший. *Хумха урһмл; хумха хулсн*. Хумха моднд хур эс тогтж. (Т.т. Хумха хурһн). Хумха модыг ширөр өңглдг, хойр иньгиг – ховар салһдг. (Х.ү.). Үвл зун уга үрглж хумха уга көк. (Ж.).

Хун, б.н. О һалуна садн; ут күзүтө ик шовун. Лебедь. *Хун шовун; цаһан хун; хунын дун*. Хун кедү догшн болв чигн өндгөн хамхлдго. Хун түрүтө хавр удан, хур түрүтө намр удан. (Х.ү.). Хоңһрин хатн шар толһата хунд хүвлөд ардаснь нисв. Хун шовунд хүвлөд өм залһлав. (Ж.). Тиигөд бөөжәһөд, хан дөкөд гөмтнө. Бас одак эмч ирөд – уул деер өндглдг хун шовуна өндгн эркн биш зокхмн, болна. (Х.т.). Биив, бүшкүрмүдин айс – нур дундан өндглсн нуһсна дун һарад, хулсн дундан өндглсн хунын дун һарад ниргөд одв. (Э. К.).

Хун цаһан, ч.н. О Цаһан зүсәрн хунла өдл. Белый, как лебедь. **Хун цаһан үүлн** (белое облако). Дундк күүкн келжәнө: «Хурсхин хальсар хун цаһан девл уйж өгх билөв». (Х.т.).

Хурһн 1, б.н. О һар-көлин мөчн. Палец. *Һарин хурһн; көлин хурһн; ут хурһн; нәрхн хурһн; ахрхн хурһн*. Күүнө нег һарин тавн хурһн: 1. **Эркө**. 2. **Хумха хурһн**. 3. **Дунд хурһн**. 4. **Нөрн уга хурһн**. 5. **Чигчө**. Арвн цаһан хурһнь альхн талан үүмлөдөд одв. Хурһн болһнань үзүрөс цуста улан шүүсн цүврнө. (Ж.). Беелө һартан зүүчкөд, Байрта өврж хөлөнө: акад юмб? Хурһдм альд бултж одсмб? Байрта беелөһөн төөлнө, байрлж хурһдан тоолна: негн, хойр, һурвн... нәрхн хурһднь олдна. (Шугран В. Нәрхн хурһдм).

Хурһн 2, б.н. О Хөөнө төл. Ягнөнок. *Хөөнө хурһн; хурһд хөрүлх; бичкн хурһн*. Уга, иим хурһдиг күүнд өгч болшго. Уга! Мана хурһд цуһар гилтө иим-иим. Төңгрт торһа жиргнө, һазрт хурһд, хөд мөөлнө. (Бал.А.).

Хурдн, ч.н., б.н. 1. О Түргн. Быстрый, резвый. *Хурдн күн; хурдн мөрн; хурдн йовдлта*. Санхд санан хурдн, харвхд сумн хурдн, хархд нүдн хурдн. (Һурвн хурдн). Хаврин салькн теөгт хурдн. Сән мөрнө гүүдл хурдн. Цецн залуһин ухан хурдн. (Фольк.). Күлгүдин хурдн хамгиг цуглулсн. Хур цасн гихнь хур цасн чигн биш, хурдн мөрнө тоосн болж үзгдв. (Ж.). 2. О Түргн йовдл. Быстрота, резвость. Долан наста цагтан долан орнд хурдарн һаргсн көк һалэн күлгтө гинө. (Ж.). Нарн хурдндан орад намчлж доран кецөж. (К.Э.). Шарһ нарн зөвөр һудыһөд, сүүрлх хурдндан орж йовна. (Т.А.).

◇ **Хурдн тоолврта**. О Түргн саната; шулун эсв эсвлдг. «Иим хурдн тоолврта кү урднь үзөд угав!» – гиж дотран санв. (Т.).

Хурц, ч.н., б.н. 1. О Үзүрлсн; ирлсн; даадг. Острый, наточенный. *Хурц утх; хурц жид; хурц ир; хурц шүдн*. Өлсжәхин шүдн хурц. (Ү.). Хурц месин ирлө харһад үкв чигн һундл уга биший. (Ж.). Утхин хурц – ирд, ухана хурц – кергт. Хурдниг – элсн муурулдг, хурциг – өөкн мокардг. (Х.ү.). 2. *перен*. Хурц. Зоркий. *Хурц нүдтө күн; хурц хөлөцтө; хурц нүдтө шовун*. Хурц хойр нүдөрн деед Алта харв. Үкжөх күүнө хөлөц хурц. (Ү.). Хурин хөөн нарн хурц. Үүлн заагас һарсн нарни толь хурц. (Ү.). Деерәс хурц шар нарнд далнь асад. (Ж.).

◇ **Хурц келн.** О Олмһа, шүвтр келтә; сән келтә, келнь утхас хурц (хурц келтә). Острый язык. **Хурц (цецн) ухан.** О Ухаһарн йилһрсн. Острый ум; остроумие. Нег орн-нутгт, керсү хурц ухаһарн нертә болсн, угатя көгшн өвгн Эрднь эмгтәһән хоюрн бөөж. (Т.).

Хуурмг, ч.н. О Залху; хоома; хашн; оцл. Ленивый. Хуурмг күн; хуурмг йовдл. Хуурмг мек һарһж ханян бичә зова, худл хов зөөж хотан бичә зова. (Х.ү.: хань – хамдан йовсн күн. Спутник, попутчик). Хар уга күн садндан, хуурмг уга күн үгдөн. **Хуурмг күн** – хооран керг саамтха. Хуурмг мел хөөннь гидг, хурдн мел ода гидг. (Х.ү.).

Хуучн, ч.н. 1. О Хуучрсн, элсн; өмкрсн. Старый; ветхий; изношенный. Хуучн гер; хуучн дөөвр; хуучн бүшмүд; хуучн һосн. Хуучн герәрн арһсна гер кешәд ардан бәрв. (Ж.). Хуучан хатхсн – урн, хөөткән сансн – цецн. (Х.ү.). **2.** Кезәңк, давж одсн. Хуучн цаг; хуучн авъяс; хуучн заңшал; хуучн зокал. Хуучн үлгүрт худл уга, хурин уснд давсн уга. Ховчд үнн уга, хуучна үгд – худл уга. (Х.ү.).

Хуц, б.н. О Эр хән. Баран. Хән хуц хойр; сән тохмта хуц; хуцмуд йилһж (хөөдәс салһж) авх. Кезәнә бөөж. Кер һалзн хуцта Кеедә гидг өвгн бөөж. Өрүнднь босхла, өвгнә хуц уга, хөөдин амн ху цусн. - Нә, хөөнтн хуцм идчкж. Би келлүв танд, ода хөөдөн цугтнь өгтн, - болв. (Х.т.). Хойр хуцин толһаг нег хөөснд чандго. (Х.ү.). Төвк деернь тек хуц хойриг теврлдүлн сиилгсн. (Ж.). Томан уга бичкн көвүдәр хуцмуд хөрүлһнә гисн хар саната йовдл. (Бад.А.).

◇ **Хуцин толһа.** О Хөөна толһа дуралһад кесн боорцг. Олн зүсн боорцгин нерд бөөдмн: хуцин толһа, хавтха, жола, гүрмр боорцг, хорха боорцг, мошкмр, целвг, кит, тоһш нань чигн. **Хуцин өвр мет мошкх.** О Кениг болв чигн өөлһәд һартан орулж авх. Согнуть в бараний рог.

Хү салькн, б.н. О Догшн, хүрүлсн салькн. Вихрь, смерч. Хү салькн гихнь хү салькн чигн биш. (Ж.). Гертән өөрдж йовтлнь, генткн хү салькн көдлөд, ааһта һуйринь үлөһәд, киискәд, авад йовж одна. (Х.т.). Һаңгин дахуль хү салькн дөврәд ирв. Хү салькн кевтә хурлзад од! (Х.п.а.).

Хүв, б.н. О Әңг; әңглсн (хувасн) юмн. Доля, часть. *Нег хүв; хүв махн; хүв өдмә; хүвән авх.* Та хойр цадгсн болхнь, хүвән чаннав, унттн. (Ж.).

Хүврх, үүлд. О 1. Ондарх. Измениться. *Өңгнь хүврә; чирәнә хүврх; төг хүврх.* Хамаран хөлөв чигн хүврсн болж медгднә. (Д. һ.). **2.** Хүвлх (талдан болх, солю болх). Превращаться, обернуться, Тер күн бийнь юмнд одсн цагтан бийән хүврүлчкәд, шир, буд татад йовдг бөөж. (Х.т.). Хорта моһа болж хүврәд. (Ж.). Моһа биш, моһад хүврдг хан бөөж. (Х.т.).

Хүүрә 1, ч.н. О Хагсу. Хумха. Сухой. *Хүүрә һазр; хүүрә салькн; хүүрә хот.* Хүүрә моднд земш уга, хоосн үгәс тус уга. (Х.ү.). Хүүрә һолын көвөд хән, хурһд мөөллдж. (Т.т. Мекләс). Хүүрә хотын зүүтә юмн бөөхлә, нег дорвд төв. Зәрмдән асхнд көшәд ирхләрн, көвүд хүүрә хот чигн идчкәд, унтдг болцхав. (С. Б.).

Хүүрә 2, б.н. О Төмр шудрдг үүрмг керчмтә төмр болд зевсг. Напильник.

Ц

Ца, нар. О Цань; телтр; тендәһүр. За, по ту сторону. *Герин ца; уулын ца; һолын ца.* Жирлһнә ца жирн шар толһата хән. (Т.т. Төрөнә толһа). Уулын ца туулан кевтр. (Т.т. Гижгин цоңкаг).

Цааран, нар. О Уужм һарад, холд һарад; холдх. *Цааран йовх.* Дальше, вдаль, в ту сторону. Түүнәс цааран һарад, эгц һурвн сара һазрт гүүлгөд оркв. һатлад цааран дечн йис хонад одв. (Ж.).

Цаасн, б.н., ч.н. О Деернь бичдг нимгн юмн. Бумага; бумажный. *Цаасар кесн. Бичлһнә цаасн; цаһан цаасн; цаасн мөңгн.* **Иткл цаасн (иткүлвр); үнтә цаасн.** Цаасн нимгн болв чигн номин келгн болдг. (Х.ү.). Цаһан үкр цаасн немнәтә. (Т.т. Үснә өрм). Цаасн нимгн, цаг нәрн гиж хальмгуд келдг биший. (Бад. А.). Авдр дотр мел юмн уга болна. Зуг йоралднь нег хуучн модн тайг болн цөөкн үг бичәтә цаасн кевтнә. Тер цаасн деер иигж бичәтә бөөж... (Т.).

Цаг, б.н. О Болзг; кем; цаг-болзг. Время, период. Жилин дөрвн цаг. Ора цаг; эрт цаг; дала цаг; цаган өрөлх; цаган геех; цаган олзлх. Цаг нег көвөр йовдго. Цаг – цар чолу элөнө. Цаг сөлгөтө, мөңгн эрөтө. Цагнь ирхлө, тергөр туула күцдг. (Х.ү.). Ода бид хойр харх цаг болв билтөл. (Ж.). Цаг ормдан зогсдго, цаасн цөөврөр бөөдго, - гиж көгшн улс келдг билө. (Бад. А.). – Гем уга, цагин эргцөр бөөхмн. (Э. К.).

◊ **Цаг биш цагла**. О Болшго, эвго кемд. Цаг биш цагла хоюрн альдас зүүцэд ирж йовх улс болжанат? (Д. Б.).
Цаган өңгрөх. О Цаган давулх. Энүндөн цаган өңгрөхөд, эн даңгин холын эрг деер суусинь үзж болхмн билө. (Тагор Р.).

Цаһан 1, ч.н. 1. О Гилөн. Белый. Цаһан эд; цаһан цасн; цаһан һуйр; цаһан мөңгн; цаһан туула, цаһан аю. Цаһана мунь – цасн, цагин мунь – дөн. (Х.ү.). Өсч йовхд – шүдн цаһан, көгшрөд ирхлө – үсн цаһан, үкхлө – ясн цаһан. (һурвн цаһан). Цаһан бүтөһүл һазр делкө бүтөж. (Т.т. Цасн). Улан өргө цаһан хаявчта. (Моңл т.т. Зүркн. Хаявч (иргвч) – длинный узкий войлок, которым опоясываются нижние края наружных кошм юрты для ее утепления. 2. перен. Цеңсн, цевр. Чистый, звонкий. Нөрхн цаһан дууһар хөөкрөнд. (Ж.).

◊ **Цаһан ухан**. О Эрүн, сөөхн, цецн санан. Хоңһрин күрнц цаһан ухань будң болад. (Ж.). **Цаһан санан; цаһан седкл** – добродушие; чистосердечность. О Сөөхн седклтө; сөөхн саната, өр-өвч седклтө боллһн. Сарң - цаһан саната, өр-өвч, бийэснь иткөд күн юм сурхла, өрөлшго заңта күн билө. (Бад. А.). Үснлө өдл цаһан саната, цасн цаһан чилгр ухата, хөөмнь. (Н.М.). Делгү цаһан седклтө, делкө мини гисн... (С.-Б. Х.).

Цаһан 2, б.н. **Цаһан сар** – праздник весны. О Хаврин байрта сән өдр. Цаһан сар гисн урднь кесг зун жил хооран, хальмг келн-улс хавр тосчах сән өдр бөөсмн. (Бад. А.). Цаһан сар – цагин хөвтөнъ, хаврин ур энүгөр эклнө. Хальмг улсин седклин уңгнь, Цаһан сарас эклцөн авна... (Н. В.).

Цадх, үүлд. О Идх, эдлх, зооглх. Цадтлан хот идх (хот идж бахан хаңһах). Наедаться досыта, насыщаться, утолить

голод. Идсн (эдлсн) хотдан цадх. Цадж цар болдго, идж ирг болдго. Цадхла, цаһан хурһна сүл һашун. Сән гиич ирхлө, му күүнө гесн цаддг. (Х.ү.). Хойр хөөсн махнд эс цаддг... хойр көвүн... (Ж.).

Цал, **цал буурл**, ч.н. О Цаһан үстө; цаһан сахлта. Седой. Цал буурл сахлта цаһан өвгд нег дуңһра күцв. Цал буурл сахлта авһа. (Ж.). Цаг сөлгөтө гисн цал буурл өвгдин келсн үгин күңк кезө болвчн күцнө. (К. Д.).

Цалм, б.н. О Арһмж. О Мөр бәрхд кергтө, килһсөр томад кесн бат деесн. Аркан, лассо (для ловли лошадей). Ут цалм. Көк торһн цалм һанзһлад мордв. (Ж.). Цалмар агт бәрхд улан һарин күчн кергтө. Цагиг цалм хайж зогсаж болшго. (Х.ү.). Ямаран чигн догшн мөриг цалмар бәрөд зогсаж чадхмн. (Бад. А.).

Цалмдх, үүлд. О Арһмжар бәрх. Цалм хайх. Цалмар мөр бәрж авх (мөриг бәрж авхин кергт ут, бүтүнъ сулар гүүдг арһмжиг мөрнө толһаднь эвтөһөр тусхаж орулад, күчөн һарһж татхла, төрүнө бахлурнь боогдад зогсдмн). Ловить арканом; арканить; бросать лассо. Мөр цалмдх. Арһмж өрө күрмөс алдлго цалмдж авч. (К.С.). Дөөсн немшиг цалмдад уңһах. (Бад. А.). – Нидн жил мана хойр адуч килһсн арһмжар цалмдад өвртө гидг чон өмдөр бөрцөв. (Э. К.).

Цалмч, б.н. О Цалмар мөр бәрдг күн. Табунщик-арканщик. Чидлтө цалмч; адуч-цалмч. Цалмчин нүднь хурц, һарнь төв. (Х.ү.).

Цальгрх, үүлд. О Асхрх. Разливаться; расплёскиваться; выливаться; переливаться через край. Цальгрсн ус долаж ундан хөрүлдго, цагин өңгрсиг дуудж, насан утдулдго. (Х.ү.). ...хойр ууһад, һурвдгинь өмнөн төвгсн цальгрв. (Ж.). Хая-хая холд заһсн өсрж шуугна, цаһан көөстө дольган цальгрж элс цокна. (К.Д.). Төрүнө нүднөс нульмсн заядар цальгрв. Хойр нүднөснь цальград нульмсн асхрв. (Бад. А.).

Цаман, ч.н. О Олн үгтө; цалдн; бурмха, сул амта, ут киитө. Болтливый; многословный. Цалднгин амн цаман. Угата күүнэ амнь цаман. (Х.ү.).

Цандг, б.н. О Тогтсн усн; цөлмг; чальчаг; цандгин усн. Лужа. Хурин цандгт киисч үкхөр, теңгст чивсн деер. Цөклһнө хөөн хур ордг, цандгин ормд ноһан шавшдг. (Х.ү.). Цандгт цаһан керм зогсж. (Т.т. Шүдн; келн).

Цар, б.н. О Бух (агтлсн). Вол, бык. Цар тергн; көдлмшин цар. Цар тергөр туула күцдг. (Х.ү.). Цар гестө, царцаха хуйта. (Т.т. Хөөсн, тулһ). Оһтр улан царт маһд терг татгсн өвгн күрэд ирв. Өвгн царан хөрү эргүлөд харв. (Ж.).

Цасн, б.н. О Үвлд ордг чиг, боран.. Снег. Цаһан цасн; цасн икөр орад һазр бүркө; үүрмг цасн; архайг цасн. Цаснас цаһан саңната, цуснас улан халхта. (Ж.). Цагнь ирхлө, цасн деер түүмр шатх. (Х.ү.). Көл дор цасн шухтна, өрч дотр зүркн шугшна. (Бад.А.).

Цах, б.н. О Заһсн хотта усч шовун. Чайка.. Цаһан цах; теңгсн цах. Цаһан жилктө оңһцс цах шовудла урлдна. (Х.п.а.). Удлго тер усн деегүр цах шовун нисв, көвөһинь дахж көк ноһан шавшв. (Бад. А.).

Цә, б.н. О Уудг ундн, зелмн, жомба. Чай Цә уух; цә буслһх; хар цә; үстә цә; көк цә; халун цә. Цә шингн болв чигн, идәни дееж болдг. Цә самрх дутман зандрдг. (Х.ү.). Серәд цәәһөн ууһад. (Ж.).

Цәөсг, прич. О Цә уухдан дурта. Любящий пить чай. Цәөсг күн. Уух уга бәәж цәөсг, унх уга бәәж жорасг. (Х.ү.).

Цәэх, үүлд. 1. О Сө чиләд, өрүн эклжәх кем. Светать, рассветать. Өр цәәв, нарн һарв. Чамла болв чигн, чамаг уга болв чигн өр цәәхнь лавта. Сө кедү ут болв чигн; өр цәәдг. (Х.ү.). Мана хан өр цәәтл күүнд авгдхн уга. Тер сөөни бийднь өр цәәтл нәр, наадн болв. (Ж.). 2. О Цаһах, буурлтх, цәңких, цегәрх. Белеть, становится белым, бледнеть, седеть. Чирә цәәв; үсн цәәв; цәәһәд һарч ирх. Цәәтлнь татад. (Ж.). 3. О Цаңһх, цөлдх. Цәәх-цаңһх; цәәж ундасх. Жаждасть, хотеть пить. Цәәж-цаңһж

йовх күүнө нүднд цаһан, улан, цөңкр, көк, көсг олн зүсн акад жигтө өңгс цөс-цөс гиж үзгдцхәсн болад йовна. (И.Л.).

Цөвдр, ч.н. О Хоңһр, шарһ (хо, цаһавр зүстө мөрн). Игреновый (о масти лошади). Цөвдр мөрн; цөвдр цаһан; цөвдр өңгтә.

Цөвр, ч.н. О 1. Цөвр-цөр. Чистый. Цөвр хора; цөвр усн; цөвр аһар. 2. перен. Өрүн; өрүн шагшавдта. Безупречный, незапятнанный; Цөвр нерн. Сүл һурвн сард өркәсн һарад, йир цөврөр бәәлөв. (Т.А.).

Цөврх, үүлд. 1. О Эрвлзх (эрвх); цөврж нисх. Парить, порхать, плавно летать. Деернь гент һурвн шар толһата хун цөврж нисж ирәд. (Ж.). Цөцг заагар богшурһас цөврөд-эрвөд ниснө, өвснәс өвснд бууһад, өрвлгән арчж ясна. (С.-Б. Х.). 2. О Эвтөһөр мөрн деер сууж йовх. Мөрән цөврүлх. Гарцевать. Бун мөңгн цулврас бөрөд богдин үүднд цөврүлөд бәәв. (Ж.).

Цөцн, б.н., ч.н. 1. О Ик ухан; күңкл ухан; ухан; ик ухата; ухата; күңкл. Мудрость; мудрый. Цөцн күн; цөцн өвгн; цөцн үг. Хөөткән сансн – цөцн, хуучан хатхсн – урн. Төңг цөцн хойр күүрлж чаддго, төмөн яман хойр мөрглдж чаддго. (Х.ү.). Хөөткән сансн эр цөцн, хов угаһар бәәсн гергн цөцн, хойр күүнө керг йилһсн күн цөцн. (һурвн цөцн). Хурдн-хурц, цөцн келн манд бас кергтө. (Э. К.). Цөцн үгд зүркн хандг. Х.ү. 2. О Мергн; төв; төвөр харвдг. Меткий.

Цөлвн, б.н. О Өрүнд һардг герлтө одн. Цөлөң одн; өрүн цөлвн. Утренняя звезда; Венера. Хойр хар нүднчн харһу сөөд герлтнө, өкөр чини хөлөцнн өрүни цөлвң болна. (Ж. А.). Туужд үлдсн тавн талта оддуд теөгт цөлвң болна, хөөртө цөцгт хүврнө. (Ш. В.).

Цоолх, үүлд. О Нүклх; буулх; цоорха кех; цумлх; нүк һарһх. Продырявить, прокалывать. Утхурин йорал цоолад ухр бичкн шанһ өгөд илгөв. (Ж.).

Цоонглх, үүлд. О Деегшлх, деегшөн һарх, цуунглх (утан, тоосн). Клубиться, подниматься высоко. Манр улан тоосн

оһтрһуд цоонглж хадв. Деернь һарсн тооснь оһтрһуд күрч цоонглад, тер маңсин ориг таг дарад йовна. (Ж.).

Цоорха, ч.н. О Цоолата, цоолсн, шуурха, цоолад нүк һарһсн. Дырявый, продырявленный. Утхуринчн йорал цоорха санж. (Ж.). Цецн болв чигн эс келхлө, меддг уга, цаасн нимгн болв чигн эс хатххла, цоордг уга. (Фольк.).

Цоохр, ч.н. 1. О Толв-толв эрөтө. Пёстрый. Цоохр альчур; цоохр така; цоохр мөрн. Ке цоохр олицин захар.(Ж.) 2. б.н. О Хорһ захсн. Бекрин тохмта захсн. Севрюга. Цоохрин мах идсн күн цаһан идөнд дурго болдг. (Х.ү.).

Цөөкн, ч.н., нар. О Цөн, тооһарн оһн биш, баһ. Малочисленный; немного, несколько, мало. Цөөкн улс; нег цөөкн үг келх; цөөкн күн цуглрв. Цөөкөхн ишкдлтө. (Ж.).

Цувх, үүлд. О Цувлдх. Цүврх, нег-негөн дахлдж йовх, нег-негнөннь ардас дахж йовх. Идти гуськом. Цувж йовх малмуд; цувж нисх. Арвн хойр баатрин мөрд цувн һарад одв. (Ж.). Тавн «Волга» цувад тоорм бүргүлж өөрдв. (К. Д.). Цувж йовсн барсас цуглрад ноолдсн шаазһас күчтө. (Х.ү.).

Цулвр, б.н. О Мөриг кетлдг, уйдг өнчн жола. Чембур. Шулл мөңгн цулвураснь тэвн сөөнь көвүһөр бөрүлв. – Герт күн бөөхнь мөрнө цулвр тальвтн. (Ж.). Өндр хар залу мөрөн сөөһөд, цулвринь герин бүсөс боочкад, орж ирв. (Э.К.). Цулвр - мөрнө кетлвр. (Бад. А.).

Цумлх, үүлд. О Цоолх, цоорха һарһх; буулх. Проколоть; прорвать. Цумлж нүк һарһх. Хар махинь цумлад, яснднь күртл орад одв тоха. (Ж.).

Цунцглх, үүлд. О Халурхх, бүтү халун болх; цунцг болх. С тановиться душным, знойным. Зуни цунцг халун; үдин цунцг. Эдн минь иигж эн зуна сарин цунцг сө аюдан цагарн харһжах юмн биз. (Д. Б.).

Цурдһр, үүлд. О Ик шалхасн гестө; ик гестө. С выпяченным, толстым животом; толстопузый. Цурдһр гестө. Гижгнь гилгр, геснь цурдһр. (Т.т. Эркө – һарин ик хурһн. Идшлж

йовад ирсн, геснь цадад, цурдалдж одсн хөд тарвалдад кевтнө. (Бал.А.).

Цурх, б.н. О Махч захсн; ноха захсн. Щука. Амргин хар цурхиг алх санатаһар ирв. Жаңһр цурхиг бахлураснь шүүрч авад, һазр цокад, элкөрнь нег дөвсөд: «Хоңһрим яһвч? шулун болдгар һарһж ас», - гиһөд, дардг болна. (Ж.). Хаана күүкн һарч ирөд, литөн уудлад: – бултсн көвүнтн шар цоохр цурхин барун оочд, теңгсин йоралд кевтнө,-гинө. (Х.т.). Цурхла өдл ховдгч, үкрдөлө өдл һульдрхач. (Б. Б.).

Цусн, б.н. О Күүнө цоцг-махмудын судцдар гүүдг эмнд эркн кергтө улан шалдрң. Мөч эрктн болһнд иде күргдг шиңгн юмн. Кровь. Улан цусн; цусн асхрлһн; цусн уга; цусн һарх; цус алдх; цусн гүүлһн, цусна эрглт – кровообращение, кровоток; цусна дарлт – кровяное давление; цусн гүүдг судцд – кровеносные сосуды. Ааһ ааһ цусан асхлдад, атх атх махан таслцад йовв. (Ж.). Цусн улан хачрсинь үмсж. (Х.п.а.). Уул уга теегт, усн уга кедөд, алвт уга нойн цусан асхлго дөөлджөнө. (Т.т. Шатр наадх).

Цуунглх, үүлд. О Цоонглх; цоонгрх. Взвиваться, клубиться. Оһтрһуд күрм нәрн улан тоосн цуунглж һарв. (Ж.). Көк бор арһсна гиигн цаһан утан цуунглад һарад бөөнө. (М.Н.).

Цуцрх, үүлд. О Муурх, көшх. Уставать, истомиться. Заңһл дөрвн дала һатлв гиж цуцрдг уга кевтө болна.(Ж.). Эргж йовад, цуцрад эднөс һөрөш салад герән темцөд һарв. Цуцрдг-муурдг болв чигн, түрүн өдрмүдин кедлмшин ашан үзж эдн байр-бахмж кенө.(Д. Б.).

Цүврх, үүлд О Урсж; һарх (гүүх); чиихлдх; чиигтрж һарх; ивтрж һарх; асхрх. Сочиться, струиться, бежать; перен. равномерно исходить. Усн цүврж һарчана. Хурһн болһниннь үзүрөс цуста улан шүүсн цүврнө.(Ж.). Түрглөд, бульглад урсжах усн метөр, үгмүд цүврөд һарч ирөд, эв-эвтөн орж тусад, орман эзлөд бөөв. (Д.Б.).

Цүүгх, үүлд. О Керлдх, цүүгә һарһх. Скандальть, ссориться, ругаться. Күүнлө цүүгх.

◇ **Цүүгә татх**. О Керүл-цүүгә эклх; керүлин эзн болх. Вызывать ссору, ругань; начинать браниться. Нег үлү өмтнлө цүүгә бичө тат, мөңгөрн бичө бардмн.(С. Б.).

Ч

Чавас, межд. О Хээрлх, зовх бөөдл учрхла келдг үг. Выражает сожаление, жалость, отчаяние. Чавас, ода эн хәрхн яһна. Чавас, тер ик зовлңгла харһж! Чавас, мини арн тавна наснд харһхх яһна. (Ж.).

Чавчх, үүлд. 1. О Хамх цокх; цөкүр-цөкүрөр утлх. Рубить. *Мах чавчх; сүкәр мод чавчх; селмәр (чашкар) чавчлдх*. Бас кесг өдр чавчлдад одв. (Ж.). Келхлө үг һардг, чавчхла зорһсн һардг. (Х.ү.). Өг, эс гиж би модычнь сүкәр чавчад уңһачкад, цуһараһитн һалд шарад идчкхв! – гиж арат өөлһнө. (Т.). 2. О Туруһарн цокх; көлөрн цокх. Бить (копытом). Көлөрн чавчад серүлн гихлө, өвдн гиһөд, сүүләрн шавдад серүлв. (Ж.).

Чагчм, б.н., ч.н. О Өөдм; өндр; ташу биш. Крутизна, круча, обрыв; крутой, обрывистый, отвесный. *Чагчм эрг; чагчм уул; чагчм һазр*. Күрилдсн чагчм эргстө. (Э.К.).

Чадмг, ч.н. О Чаддг, арһта; юм кехдән эвтө; һавшун. Умелый, ловкий. Чадмг күн; чадмг хөөч. Тернь хамгин чадмг гисн адуч, сөөхнөрн болхла, алвтын көвүд дунд нань тиим уга бөөсмн. (Д.Б.).

Чадх, үүлд. О Арһлх; мочь, уметь. *Ю болв чигн кеж чадх; чадх күн; чадх бөөдлтө*. Намаг авч одад, альк арһар засв чигн, алж йир чадхн угач. (Ж.).

Чальчаг, б.н. О Цандг, цөлмг, шалва, чальчагта һазр. Лужа; мелководье. Ирхинчн седкл бөөхлө, Ижлинчн усн – чальчаг. (Дун). Мекләд таасгдсн чальчаг – теңс биш, мекләд олсн тоомср – нерн биш. (К.Д.). Меклә кедү һөрөдв чигн – чальчагтан. (Х.ү.).

Чанх, үүлд. О Хотыг һал деер болһх. Варить. *Цө чанх; мах чанх; боднцг чанх*. Дөкөд махан утлад чанв. (Ж.). Би нег бичкн махтав, түүгөн чанж идх хөөс өгит, - гив. (Х.т.).

Чаңһ, ч.н. О Чиирг, бат, күчтө, күдр. Сильный, крепкий. *Чаңһ салькн. Чаңһ һар; чаңһ цогц; чаңһ бөөдл; чаңһ дун*. Зун орнь чиирг чаңһ хойриг зурһан үзгт элч төвөд. (Ж.). Намжл болхла, нег үлү чаңһ билө. Болв йовсн йовдлнь чаңһ, чидлән медсн күүнө ишкдл болж тоолгдв. (Бал.А.).

Чаңһах, үүлд. О Батлх; күчлх. Укреплять; усиливать (голос, звук). *Дөөс чаңһах; дууһан чаңһах; йовдлан чаңһах*. Бууһад Бумбин күрңгин олң татуринь чаңһав. (Ж.).

Чачр, б.н. О Сөг. (нарнас, хурас халхлдг, эдөр бүрсн бүтөһүл). Шатёр; палатка; навес; зонт. *Чачр татх; ик чачр*. Көк торһн чачрин дор тавн миңһн баатр, жил насн хойриһөн армин үзүрт уйж. (Ж.). Түмн күн түлкдлдо багдг түүкө улан чачран татв. (Фольк.).

◇ **Чачрта өдр**. О Нарн уга бүркг өдр. Пасмурный день. Салврха бор үүлд нүүлдөд, халун нариг хая-хая халхлад, сүүдрөн һазрт тусхаж бөөцхөлө. Тиим өдриг хальмг улс «чачрта өдр» гиж нерөдсмн. (Амр-Санан А.).

Чашк, б.н. О Селм, мишл. Хурц иртө зер-зев. Шашка (оружие), *Хурц чашк; өргн чашк; чашкар чавчх*. Чашк эврәннь герөн керчдо. (Х.ү.). Зөс хурц чашкиг зүн ташадан өлгсн... (Х.п.а.).

Чееж, б.н. 1.. О Көврдг. Грудная клетка, грудь. *Күүнө чееж; ик (өргн) чееж; мөрнө чееж (омрун)*. Сән мөрнө чееж өндр. (Х.ү.). Өрм сөөхн нүдтө, өргн сөөхн чеежтө. (Ж.). 2. *перен*. О Ухан, серл (дотран ухалһн; седвөр). Душа, ум. Чини келсн үгчн чидл нанд өгнө. Чини байрта чирөчн чееж, зүркм байрлулна. (Х.п.а.).

◇ **Чеежнь девтх**. О Зүркнь амрх; дотр бий ханх; бахан хаңһах. Получить удовольствие, быть довольным, удовлетворить свое желание. Кезө энүнө чеежнь юмнд девтхмн болхв? (Д.Б.).

Чибжңнх, үүлд. О Ә нарч дусал дусх; чиб-чиб гиж дусх. Капать, падать каплями. Дусал чибжңнж дусжана. Маш улан келсн чибжңнж дусад. (Ж.).

Чивһсн, б.н. О Домбрин нег тоот. Струна. *Домбрин чивһсн. Чивһс сулдхх (чаңһах)*. Нәәмн миңһн чивһстә нәрхн шар алтн ятх.(Ж.).

Чигчә, б.н. О нар, келин бичкн хурһн. Мизинец. *Һарин чигчә; чигчә хурһн*. Барун келин чигчәһәр торад, дәкн бәрлдв. Ар келин чигчәһәрн дәңнәд, дөрвн өдр, дөрвн хонгт торлцв. (Ж.).

Чидл, б.н. О Күчн; чидл-чинән. Сила, мощь. *Ик чидл; баһ чидлтә; чидл орх; чидл баһрх*. Ухан чидл орулдг, чидл зөрг орулдг. Чидл чилх, болв медрл кезәд чигн чилшго. Чидлтәнә нег кү диилх, медрлтәнә цергиг диилх. (Х.ү.). Аһу ик чидлән һарһад. (Ж.).

Чиигтә, ч.н. О Омун, умср, чиг авсн. Мокрый, влажный. Чиигтә өвсн; чиигтә һазр; чиигтә аһар.

Чиирг, б.н., ч.н. 1. О Чидл, күчн. Чидл-чиирг. Сила, крепость, выносливость Зун орнд зөрмгәрн һатлгсн, жирн орнд баатр чииргәрн һатлгсн. (Ж.). 2. О Чаңһ-чиирг; чидлтә, күчтә, бат, чидмһә, күдр. Сильный; крепкий; выносливый; стойкий. *Чиирг күн; чиирг залу*. Күмн чиирг болж тесл уга. Күлгүдин хурдн хамгиг цуглулсн, арслңудын чиирг хамгиг цуглулсн. (Ж.).

Чик, ч.н., нар. О Эндү уга, зөвтә, йостаһар. Правильный, верный; правильно, верно, прямо. *Чик хаалһ; чик йовдл; чик хәләц, чик ухан; чик келх; чик санх*. Чик седклин үндсн күүг хоосн хайдго. Чик үгд үксн моһан бийнь һорьвкна. (Х.ү.). Эн инженер эврә кергтән әрүн шунмһа, чик седклтә күн билә. (А-С. А.). Әәл уга, адһл уга көвүн чик хәләһәд. (Ж.).

Чикн, б.н. О Соңсхин төлә бәәдг мөч. Ухо. *Чикәрн соңсх; күүнә чикн; малын чикн; ут чикн; ик (бичкн) чикн; чикнь дүлә; сонр чикн*. Урд һарсн чикнәс хөөт һарсн өвр. Чикәрн соңссн сән, нүдәрн үзхлә улм сән. (Х.ү.). Хуувңгин цорһ

чиктә. (Ж.). Мөрнә чикн хойр болв, мордх цаг нег болв, - гиж Аюш суусн ормасн босв. (Бад. А.).

◊ **Чикән өгх**. Оньган өгч соңсх. Внимательно прислушиваться к чему-либо, кому-либо. Болһатн. Энд-тендән чикән өгн бәәтн. Күн чигн йовад бәәдг. (Д.Б.). **Чикн уга толһа**. Төрүц күүнә үг соңсдго, чикнәннә хаңхд эс авх. Непослушный (буков. голова без ушей). – Нам күн келснчн өдл, угачн, негл чикн уга толһа. (Т.А.).

Чилгр, ч.н. О Үүлн уга, цевр. Сарул. Ясный, безоблачный. Сарул. *Чилгр теңгр; чилгр өдр; чилгр бәәдл; чилгр чирә; чилгр седкл*. Чилгр сәәхн өдр; үүлн уга чилгр теңгр. Чилгр мет уульн медүлж бәәнә. (Ж.). Чиигтә цагт нисх живр өглт, чилгр өдр үздг нүд өглт? Хонхднь хонад, үдлхднь үдләд, - юм шинжләд йовад йовв. (Х.т.)

Чимән, б.н. О Ә; һарчах ә; ә-чимән. Звук, шум. *Дууһин чимән; чимән уга болх; чимәтә болх; чимән тасрх*. Судлын усн шуугатаһар гүүдг, ик һолын урсхул чимән уга болдг. (Фольк.).

Чимг, б.н. О Кеерүл. Украшение; убранство; наряд. Сән күүкн герин чимг, сагһр модн уулын чимг. (Х.ү.). Хамр, адрг, царңгуд харх холын чимг. (Д.Б.). Сал һолын теегтнь саатулгдж баһдан өсләв, үгин сәәхн чимгәрн үүдәсн теегән магтлав. (С. А.).

Чимк, б.н. О Эркә, хумха, дунд хурһдарн чимкә авсн юмна кемжән. Щипок, щепоть, щепотка. *Чимк цә; чимк давсн; чимк тәмк*.

◊ **Чимкин чиңгә**, чимк юмн – Йир баһар, йир бичкн, бичкнәр.

Чинән, б.н. 1. О Чидл; күчн; чидл-чинән. Чидл орлһн; күч авлһн. Сила, мощь. *Чинән-күчн. Чинән орх, чинәһән алдх (зәәх); чинән тасрх; чинә зүүх, чинә авх*. Чинән-күчн орсн мөрн, мөңгн урлта, өмн хойр келиннә шиир булг цаһан, зеерд зүстә, «Зорька» гидг нертә гүн болж һарв. (Бад. А.). 2. О Тиим дүңгә, чинәһәрн терүнә дүңгә (чигә). Величиной; подобно. Уулын чинән бийтә, туулан чинән чиктә, ааһин чинән нүдтә. (Т.т. Мөрн; зан).

Чирэ, б.н. О Күүнэ толһан өмнк бий. Лицо, облик, лик. *Чирэ-зүсн. Күүнэ чирэ; тэгрэ чирэ; сээхн чирэ; чирэн зүсн; цаһан чирэ.* Зун күүнэ чирэ үзхэр, нег күүнэ нер мед. (Х.ү.). Дарцг цаһан чирэнь далн нурв хуһслад одв. Урһсн арвн тавн сар мет дүүрц улан чирэнь үмсн мет хуврэд. (Ж.). ...эргэд хэлэхлэ, өмннь таньдг чирэ үзгдв. (Б. А.).

◇ **Чирэ улах.** Ичх, эмэх. Кен гидг күүнэ герт одвч гихлэ, эс медхлэ, чирэ уладмн. (Э.К.). **Чирэ хэлэх (татх)** – лицемерить, угодничать. Зуһудх; жилһн йовдл һарһх. Күүнэ чирэ хөлөж үндд күрч болдго. (Х.ү.). Зэргтэ, ил үгтэ, халуч, чирэ хөлөдгө күүг «һалта күн» гиж хальмг күн келдмн. (Э.К.). Икрхдг, мейэркдг, чирэ татдгиг ... кезэнь эн дасад авчксмб! (Д. Б.).

Чирмөж, үүлд. О Шүтх, гөткөх, бөөсн чидлэн һарһх. Усердствовать, напрягать усилия, стараться. *Чирмөж бичх; чирмөж көдлх; чирмөж йовх.* Дун уудьврт уга дүлэ таңх болв. Уудьврн уха шинжлхэр уурта хан чирмөв. (К. Д.). Хур-чиигин нилчэр, эн мана боднцг урһтха гиж чирмөлдх зөвтөвидн. (И. Л.).

Чичкнх, үүлд. О Ишкрх, ишкрсн ө һарһх. Свистеть, пищать. *Зурмн чичкннэ; чичкнсн ө һарх.* Генткн хаалһас зөвөрт, тедүкнд нег юмн чик-чик, чик-чик гиж чичкнв. Пюрвя тер чичкнлһиг бас соңсв. (Бал. А.). Зурмн чичкнэд нүкндөн бултна. - Бэрлч! – гичкөд, бултад одна. (С. Б. Х.).

Чолун, б.н., ч.н. О Хату, давталж болшго уулын тогтац. Камень; каменный. Чолуһар кесн, чолуһас бүрдэсн. *Чолун ааһ; чолун гер; ик чолун; хад чолун.* **Чолун нүүрсн** (каменный уголь); **эрднь чолун** (драгоценный камень). Чолунас бишңкинь идсн, чонас бишңкинь унсн. Чолу өөдөн бичэ хай, толһа деерчн унх. Кевтсн чолун дораһур усн ордг уга. (Х.ү.). Күмни шүрсн арһмжиг модн чолун хойрас уяд, көвөднь һарһад татв. Архһр хар чолун гер дотрнь ааһин дүңгө улан цог болж цацгдад одв. (Ж.).

Чон, б.н. О Ноха төрлһтэ махч аң (зерлг аһурсн). Волк. **Көк чон** (серый волк); теегин шар чон; **чонын кичг (белтрг)** – волчонок. Чонас әәсн күн мал өскдго. Чон ноха хойр хамдан бөөж чаддго. Чонын кичгиг кедү асрв чигн ноха болдго. Чонын амн идв чигн улан, эс идв чигн улан.

(Х.ү.). Көндө нүкәр чон гүүж. (Т.т. Утан). Көк чон көнжлән чирэд гүүж. (Т.т. **Учгта зүн** – игла с нитью). Түмн хөөнд довтлгсн түүкә улан чон мет. (Ж.).

◇ **Чонын нүдәр хөлөх** – Күүнүр дурго болсар хөлөх, кулых, му нүдәр хөлөх. – Кевтртөн бөөх чонын нүдәр әмт бичә хөлөһөд бә. (Бад.А.).

Чочх, үүлд. О Үргх, генткн пард гиһэд чичрэд авх, әәх. Вздрогнуть. Юмнас чочх; чочад серх; генткн чочх. Чочхд – баатр уга. (Х.ү.). Гент үзн чочад, харһлдад ирв. (Ж.). Минь тер саамла гергн чаңһар нөөтхөд оркна. һаза йовсн такас чочад, тарад гүүлднө. (Т.).

◇ **Чочн тусх.** О Генткн, әәчкөд, пард гиһэд өсрэд одх. Вздрогнуть от испуга. Бата чочн тусад сүрдхләрн, багш тал хөлөһөд, хүүхлзэд, маасхлзж инән, үүдинь татж өгв. (Э.К.).

Чөдр, б.н. О нурвн келин туша (мөрн холд бичә йовтха гиһэд нурвн келинь сураp, төмрәр чөдрлдг бөөсмн). Тренога; оковы. *Сур чөдр; төмр чөдр; чөдр зүүх.* Наадн үг төрт харш, төмр чөдр көлд харш. (Х.ү.). Гүн уснд гүрмр чөдр. (Т.т. **Мөрнө кит: мөрнө бүдүн гесн**). Тамин нурвн чөдртө. (Ж.). Чөдртө мөрн босч чадл уга өйөдө бөөж үкж оддг болна. (Х.т.).

Чөдрлх, үүлд. О нурвн келинь тушх, чөдр зүүх. Треножить. нурвн келинь чөдрлтл... (Ж.). Нурвн көлнь чөдрлөтө мөрн хамаран одх билә? (*Фольк*). Чөдрлөд төвсн мөрд дала холд оддмн биш. Көл-һаринь чөдрлчкөд киитн тамд дүрлө. (Д. Б.).

Чөткр, б.н. О Шулм. Чөрт. Хар чөткр; эрлг-чөткр; чөткрин бөөдлтә. Нег чөткр ирсн болж орла. (Ж.). Нанд әмтн чөткр гидг нер өгч, тернь ямаран нерн болжәхмби? (Бад. А.).

Ш

Шаавр, б.н. О Модн алх, күнд модн (һас цокж орулдг цокур). Колотушка. *Күнд шаавр; шааврар һас цокх.* һар һаран таньдг, һасн шаавран таньдг. Садн ацан болдго, шаавр ацан болдг. (Х.ү.). Зүн халхарн ташад, шааврин чинән

болһад. (Ж.). Нег бүлтхр нүдтө болсн залу тавн шааврар толһаһарм цокад авв. (Х.т.)

Шаазһа, б.н. О Алг керә, каржһнн дуута. Сорока. *Шаазһа шовун*. Шаазһа һалу даһж йовад, уснд унж үкж. Демч шаазһас тарвж шову диилнә. Эвтә шаазһас барсиг бәрдг. (Х.ү.). Тег-тег ишкдлтә, текин сәрсн һоста, алг-алг дахта, алтн уург чирәтә. (Т.т. Шаазһа). Ууля, ууля бөөж же гиһәд муурад кевтсн цаглань нег эк күүкн хойр шаазһа деегәрнь нисж йовдг болна. (Х.т.). Довндаг доһлц шаазһа мөлжж. (Т.т. *Үс хәәчлх*).

Шаах, үүлд. О Цокж орулж; шигдх. *һас һазрт шаах. Шөвгәр шаах*. Втыкать, вонзать, всадить, вбивать, забивать. Дөрвн мөчднә әңг төмр һас шааһад. (Ж.). Би нам амрхан мартчкжв, - гиж зөвшәрәд, Нарн һартк күрзән һазрт шаачкад, тергн тал һарв. (Бал. А.).

Шав, б.н. О Шарх-шав. *Шав авх*. Рана. **Сумна шав; геснә шав; цумлу (ивт) шав**. Алтн Цееж, Гүмб, Жилһн һурвн әмндән күрх шавта, арнзл күлгүдәсн алс авлдад унж йовна. (Ж.). Күнд шавла харһх. (Бад.А.). Күн әәм (әәх) шав уга билә. (Д. Б.).

Шавтх, үүлд. О Шархтх; шав авх; шавта болх. Быть раненым, получить рану. *Дәәнд шавтх; сумнд шавтх; шавтсн һаран эдгәж авх*. Шавтад госпитальд кевтх. (Бад. А.).

Шавшх, үүлд. О Делсх, унжж, һаңнх. *Шавшж урһх*. Висеть, свисать; развеваться, колышаться. Сәәхн ут хар күклнь төкминь цокж шавшна. (*Фольк*). Шавшдг бүсин үзүрәр наачана. Хумха уга көкәр, көк девән өвснь шавшад бөөнә. (Ж.).

Шаһа, б.н. О Чимгнә яс ниилүлгч үй. Альчик. *Шаһа чимгн. Шаһа наадх*. Шаһаһар наадлһн хальмг улст кезәнәс нааран бәәһә, хальмг тууж даха юмн. (Э.К.). Халцха деер шаһа наачана. (Бад. А.). Шанаднь шаһа эрж. (Ж.). Шарлжһна йозурт шарң шаһа. (Т.т. Арат).

Шаһацх, үүлд. О Шаһа наадх; шаһацлһ кех. Играть в альчики. Мөн эн тарха манла шаһацхар аашна. (Ж.). Эрднь

әдртнь үүрин көвүдлөһән шаһацна, асхнднь «цаһан монда» наадна. (С. А.).

Шаһл, б.н. О Махч аң. Шаһл чон. Шакал. Арслңган ширәһәсн буулһад, шаһл чонар хаһан кеж авцхана. Цуг аңгуд дотрас арат һанцхарн ширә деер суусн шин хааг ик гидгәр шинжләд бөөнә. «Акад юмб? Нүднь шаһл чоһын, арснь болхла, терүнә биш». (Т.).

Шалв, шалу, б.н. О 1. Ут, салврсн үсн. Волосы, косы (длинные, распущенные); Манр хар шалуһинь маңна талнь иләд серүлв. Алтн ширә деер бәәсн Замбл хааг дөвд мөңгн шалваснь чирәд, һарһад авад ирв. (Ж.). Төвкһр шалван ардан хаяд, товч бүсән товчлад, сууснь үзгдв. (Х.т.). 2. *перен.* Шалвин бәәдлтә. Шалв ноһан. Похожие на волосы. Шавшсн ноһан шарлж хүврәд, шалв болсн көк шилвснь шарлжн болж хумхарлдад ирж. Белкүснднь күрсн, сәәхн үнртә цецгүдтә шалв ноһан Батан көллөнә оралдад, хурдар гүүлгш. (Э. К.).

Шалдрң, б.н., ч.н. 1. О Ақун биш; шиңгн чигн биш; уста; устңһу. Жидкость; жидкий. Шалдрң хот; **шалдрң шимткөл** (жидкие удобрения); **шалдрң цә** – ағта биш (не крепкий чай); **шалдрң үсн** – өткн биш. 2. *перен.* О Нигт биш; тажрха. Редкий (не густой). Шалдрң сахл; шалдрң үсн (толһан). Шалдрң күклнь төкминь цокад бөөнә. (Бад. А.).

Шалз, б.н. О Шигдчкәд цус шимдг хорха. Клещ. *Шигддг шалз*. Шалзмуд күүнә арснд шигдәд, негл әмн уга болж одцхана. (Ляшенко М., Мусатов А.).

Шалтг 1, б.н. О Шалтан; учр. Повод, предлог, отговорка. *Шалтг болх; шалтг кех*.

Шалтг 2, б.н. О Гем, өвчн; гемнлһн, шалтгллһн. Болезнь, недуг; *Гем-шалтг; шалтг-шарөг*. Шалтг-шарөг, шар-бор уга. (М. Н.).

Шамдһа, ч.н. О Шавдһр, шулун, шулун-шудрмг. Проворный, расторопный. *Шамдһа улс; шамдһа күн*.

Шар, ч.н. О Зүсн; өңг (хо, хоңһр, нарна, элснэ өңгтө). Жёлтый, рыжий, русский. *Шар арат; шар өңгтө. Шар чирө; шар эд; шар-улан; шар-цоохр.* Назр дор шар тосн. (Т.т. **Тарбаган**). Күзүнднь күмн өмтн эс һарһдг, күнд шар шинжүр зүүж. Бачндсн шар керсн урһад бөөж. Түмн шар-цоохр адун. (Ж.).

◇ **Шар нарн** – О Сөөхн, мандлсн алтн нарн. Орчлңгн шар нарн ут-ут алтн шар боодгудын делгү делөд, дүңгәһэд һарад ирв. (Э.К.). **Шар герл; шар дүң.** О Өрүн өрла, өрүн эрт цаг. Өрүн шар герлэс кедлмш эклв. Өрүн шар дүңлө көвүд кедлмшөн эклв. (Н. М.).

Шаргх, үүлд. 1. О Шар-шар гиж ө һарх; шаржңнх. Звенеть, греметь. 2. Шуугх; хэргх. Шуметь. Шалдг зурһан миңһн арвн хойр бийөрн шаргад күрэд ирв. Арвн хойр зурһан миңһн бийөрн Хар Кинәсин шар-цоохр үүднд шаргад буув. (Ж.). Оһтһу күржңнэд, хур шаргад орна. (Э.К.).

Шарһ, ч.н. 1. О Хоңһр (хо, шарлңху зүстө мөрн). Соловый (о масти лошади). Шарлңнд бөөсн шарһ дааһндан ирв. Тер цагт алг шарһан түрүлүлтн, эврән бийнь медж һарх. (Ж.). һаза шарһ дааһн уята. (Т.т. Сиик). Шарһ дааһн шавхагарн ус ууж. (Т.т. Хулсн). 2. О Шарлңху, шархл, шарвр, хо шар. Палевый (бледно-жёлтый). *Шарһ өңгтө, шарһ зүстө.*

◇ **Шарһ нарн (хоңһр нарн).** Намрин шарһ нарн тунтрж үрвөд өөдөн һарч йовсн саамла... (Д.Б.). Зуна цаһан салькн, шарһ нарн хойр шатаһад хайж орж. (Н. М.).

Шаржңнх, үүлд. О Шард-шард гиж ө һарх; шаргх; шуугх. Шуметь; звенеть; шелестеть. *Үүрмг чолун шаржңна. Төмр сав шаржңнх; зер-зев шаржңнх.* Богд Жаңһр шарин зурһан миңһн арвн хойр бийөрн шаржңнж мордад. (Ж.).

Шарх 1, б.н. О Шав; шарх-шав. Рана, болячка. *Шарх эдгөх; шархта кел.* Эдгжәх шархиг бичө маажтн. Малян шарх эдгдг, үгин шарх эдгдг уга. (Х.ү.). Болв цаг ямаранчн шархиг эдгэдг бөөж. (Бад. А.). Шарх шав хойр деернь асхад, агчмин тедүд эдгәһэд авв. (Ж.).

Шарх 2, үүлд. 1. О Иддг хот: ик һал деер шүүснднь эс гиж тоснд (хорһнд) хуурч болһх. Жарить. *Мах шарх; элк шарх;*

боднцг шарх, тоснд шарх; заһс шарх; өндг шарх. Заһсиг һарһж ирэд, махнась шарж идэд. (Ж.). 2. *перен.* Шатжәх нарнд шаргдх. Жариться на солнце.

Шатр 1, б.н. О Чачр. Шатёр. Шатр болгсн орд харшдан дүңгөв. Шатр болгсн бумблвта. (Ж.).

Шатр 2, б.н. О 64 бүүртө бетк деер цаһан, хар бамбрмуд, көвүд хоорндк наадн. Шахматы. Тиим нааднд олзлдг бамбрмуд болн көвүд. *Шатр наадлһн. Шатрин бетк* – шахматная доска; **бамбрмуд** – шахматные фигуры; **шатрин көвүн** – пешка; **шатрин хан** – король; **берсн** – ферзь. Шатрин көвүнд сө кедго. (Х.ү.). Манад ирсн күн наннла шатр наадлго йовдм биш. Шатр наадхмн. Марһань: чи шүүхлө, намаг алхч. Би шүүхлө, чамаг алхв, - гиж хан келнө. Тиигж келчкәд: шатран бетк деернь төвжө, - гичкәд, һарч одна. Шатрин беткинь хөлөхлө, нег бийднь нег бүүрнь үлү болна. Шатр наадад көвүн шүүнө. (Х.т.; **шатрин бүүр** – шахматная клетка). Уул уга теөгт, усн уга кәдәд, алвт уга нойн цусан асхлго дәәлджәнә. (Т.т. Шатр наадлһн).

Шимтө, ч.н. О Шимнь ик; дала шим һарсн. Сочный, питательный. *Шимтө өвсн; шимтө (амтта) хот.* Шимтө цөцгин шүүс шимхәр цевжәх зөг. (Д.Б.).

Шинжлх, үүлд. О Оньган өгч хөлөх, ажлх; шалһх; шинжллт (шинж) кех. Рассматривать; наблюдать; изучать; исследовать. *Кү, күүнө бәәдл шинжлх.* Шинжин нәрәр шинжлөд. Шарин зурһан миңһн арвн хойр бийөрн шинжлж бәәнә. (Ж.). Үксн аратын ах-дү, элгн-садн шоһл чон хаанд өшәркәд, тасрхан уга гилтө энүг шинжлөд, кәжәх кәдлмшинь шалһад бәәцхәнә. (Т.).

Шинжүр, б.н. О Төмр төөлгүдиг залһад кесн цев. *Ут (бат) шинжүр.* Цепь. Күзүнднь күмн өмтн һарһж эс болдг, күнд шар шинжүр зүүж. Күдр хар болд шинжүрәр толһаһинь шинжүрлөд оркдг болна. (Ж.).

Шинкн, нар. О Ода, минь ода эклж болжәх үүлдврн тускар. Только, только что. *Шинкн ирж; шинкн һарч йовж; шинкн босч.* Шигшрһинь шинкн күлж авад. (Ж.).

Шиңгн, ч.н. О Сән шиңглтә, гөңгн. Өткн гисн үгин хәрүд чинртә үг. Жидкий, хорошо усвояемый; некрепкий, жидкость. *Шиңгн шөлн; шиңгн ундн; шиңгн хот.* Цә шиңгн болв чигн идәни дееж болдг. (Х.ү.).

Шиңгрх, үүлд. 1. О Ивтрх; ивтрж нарх. Тосн шиңгрх; Стать более жидким, разжижаться, пропитываться. Олсн бүчтә башмгта, келсн шиңгрсн киилгтә. Усн һазрт шиңгрв. (Бад.А.). 2. *перен.* Дасвр болх, авъяс болх. Войти в привычку, закрепиться. Тер нерн шиңгрәд бәәв. Мазн баатр гиж тиикхд нер өглөвдн, тер нернь тиигәд шиңгрв. (Т.).

Шовах, үүлд. О Шовһр болх; һозах; шошах; шовң-шовң гиж йовх. Шоваж үзгдх. Торчать, быть окончательным. Альдаран хәләв чигн делгүдән мөндрт цокгдсн эрднь-шишән ишмүд шоваж харгдна. (Бал.А.). Кеер кезә чигн кевтдго, хатхсн һасн болад шоваһад йовдг серггц күн гинә. (Э.К.). Өвгн жолаһан көндәһәд, шоваһад йовна. (Н.М.).

Шовһр, ч.н. О Хурц, шовасн үзүртә; шовасн; шовлзсн; шовасн. Остроконечный. Торчащий. Шовһр ора; **шовһр толһа** – островерхий; остроголовый; **шовһр (шоңшхр) хоңшар**. Остромордый. Бавһр өвгн шовһр жидтә. (Т.т. Зара).

Шоңхр, б.н. О Махч шовун. Кречет. Шовун болвас шоңхр болдго. (Х.ү.). Хурдн шоңхрин нүдтә. Эргд хар нүднь йораларн арвн хойр эргәд, довтлх шоңхрин нүдн һарв. (Ж.). Кезәнә нег хаанд дурта шоңхр шовун бәәж,- гиж келцхәнә. Эн хан аңһучлхларн, шоңхран даңгин бийләһән авч йовдг бәәж. (Т.).

Шора, б.н. О Элсн. Тоосн, тоорм, шора-тоосн. Пыль, пылинка. Шора бүргжәнә. Ик шора-тоосн һарв. Шораһас нигт, шорһлжнас олн далн хаана нутган цән гиж хәәлт. (Ж.). Алтн шорад даргддго. Санань ширәд, сүүжнь шорад. (Х.ү.).

Шорһлжн, б.н. О Сәрсн сүүтә бичкн-бичкн хорха-хотн. Белкүсәрн тасрн гисн бичкн хар баатр. Муравей.

Шорһлжн бичкн болв чигн уул малтдг. Шорһлжн бийиннь дүңгә алт даадмн. (Х.ү.). Аралжн шорһлж бәрж авад шимжәхинь үзлт? Мел уга. Тер юңгад гихлә, шорһлжн дегд демч, кәдлмшч, ни болад, олн болхла – Бек. (Э.К.). Шорһлжн мел зунын дуусн кәдлмшин ард орад, хотан зөөһәд һарна. Шорһлжнд амрдг цаг гиж төрүц уга. (Х.т.).
◊ **Шорһлжнас олн, шораһас нигт.** О Иир олн, то томж уга; дала-нала. Шораһас нигт, шорһлжнас олн шулл маңһс хойр цөргтә. (Ж.). Өәх догшин Маңна хан шорһлжнас олн, шораһас нигт цөргтә. (Б.Б.).

Шордһр, ч.н. О Ахрхн, һодһр, оһтр, нөрхн; эццн; хатмл (һозһр). Тонкий; тощий; худой; стоящий торчком; *Шордһр сүл; шордһр цоҗ.* Барань бардһр, һуйнь шордһр. (Х.ү.). Дүг гисн наста, зевин дунд цоҗта, эццн, шордһр хар залу. (М.Н.). Ацан уга йовсн шордһр шар шорһлжиг, хойр таласнь көөж күцәд зууна, цоҗарн түлкнә, бас нег кесг юм үзүлнә. (Т.).

Шошах, үүлд. О Шовах, һозах. Торчать. *Хурһан шовалһх; жидин үзүр шошав.* Нурһн деернь хойр юмн шошана: негнь – өмннь, наадкнь – тус арднь. (Бад.А.). Хәрүднь эн-тенд зурмд шовалдад, өөһән өгцхәв. (Т.А.).

Шөвг, б.н. О Хадхур, цоолур, цумлур. Шило. *Шөвгәр хатһх; шөвг болсн үзүртә.* Хурц шөвг. Шөвгиг мишгт бултулж болдго. (Х.ү.). Шөвгин үзүр деер шөлтә сав. (Т.т. Чиг). Не, сөөдән нег шөвг олж авад, тер көвүһән хатхад уулюлад бәәтн, баатр көвүнәс цусн һардм биш, би тер цагт орн дортн цоҗ хорха болад кевтхв. (Х.т.).
◊ **Шөвг деер суусн мет.** О Нег ормдан сууж эс чадлһн; тесж сууж чадлго бәәх. Шөвг деер суусн мет ормасн есрәд, босад. Гер дотран ор һанцарн шөвгин үзүр деер суух мет, ормдан тесж ядад бәәнә. (Д.Б.).

Шөргәх, үүлд. О Шүргх; шудрх. Тереться, чесаться. *Нег негән шөргәх.* Се дүлин аңхун дунд барун бийднь нег юмн өргә шөргәв. (Ж.). Сөөни өрәл чигт, герин ораһинь нег юмн шөргәһәд бәәдг болна. (Х.т.).

Шудрмг, ч.н. О Шулун; шулун-дулун; шулун-шудрмг; һавшун. Шустрый, проворный, ловкий. *Шудрмг көвүн; шудрмг*

күүкд. Шудрмг болхла хот олддг, шулун болхла керг олддг. (Х.ү.).

◊ Шудрмг күүнө мөрнь гүүдг. Шулуун-шудрмг күүнө кергнь күцөмжтөһөр йовх, көдлмшөн шунж кех. Шудрмг күүнө мөрнь гүүх зөвтө. (Б.А.).

Шулм, б.н. О Чөткр, бирмн, бирд, эрлг-чөткр. Чөрт, демон, бес. Хорта шулм ирвзэ гиһөд, хормаһан шуурдад гүүв. Нөөмн миңһн шулмин һарт өгв. (Ж.). һурвдгч зарһнь болхла: тер хойр өдл көвүнө негнь йирин тер эмгн, өвгн хойрин көвүн болх. Наадкнь болхла, мана орн-нутгт харшлхар йовх шулм болх; - гижөнө. (Х.т.).

Шунх, үүлд. О Гүжрх; гөткөх; шунлттаһар көх; седклән өгч юм кех; килмжөн һарһх. Стараться. Шунж көдлх; икәр шунх; үнн седкләрн шунх. Өмтн эн көдлмшт сөөнөр орлцхар шунад, өдр ирвэс гүжрөд йовна. Даалһгдсн кергиг өвртө чинр өгч, килмж һарһж, арднь орж шунв. (Д.Б.).

Шуугх, үүлд. 1. О Ниргх, шууга һарһх. . Шуметь, галдеть. Шууглдад һарх; күүкд шуугх; салькн шуугх. Хөлө-хөлө, - гилдөд шууглдад цуһар инөлдцхөв. (Э.К.). Уурта цагтан теңс хая шуугна, уулын бичкн һол оньдинд шуугна. (К.Д.). 2. Ишкрх, ишкрсн ө һарх. Свистеть; производить шум. Сумн энд шуугж ирөд барун һаринь ут харвад одв. (Ж.).

Шуудтан, нар. О һоодан, хажилго. Прямо, напрямик. Шуудтан йовх; шуудтан һарч ирх.

Шуукрх, үүлд. 1. О Гүүнөр саналдх; түүрчх; саначрхх. Тяжело вздыхать. Гүүнөр татад шуукрх. Ижлөсн салсн мөрн цуурдмха, иньгөсн салсн күн шуукрмтха. (Х.ү.). Иим үгинь соңсжах бидн цуһар шуукрлдад одцхадг билөвидн. Эн шуукрад, бийдөн уурлж түүрчв. (И.Л.). 2. Түргх (мөрнө түрглһн); күкрсх; ишкрсн а һарһх; сиигж үлөх (шуугсн ө һарһх). Фыркарь (о коне); шуметь, свистеть (производить шум). Арнзл сөөхн зөөрднь шуукрв. (Ж.). Бор мөрн гүүж йовад, хойр ар көлөрн өскөлөд шуукрад хооран цухрхарн Бата Кольчи хойриг дөврчкн гив. (Э.К.). Салькн шуукрж үлөнө.

Шуурх 1, үүлд. О Төсрх; шуулгдх. Шуурад одх. Треснуть, порваться. Арнзл хурдн улана аминь шууртлнь татгсн. (Ж.). Хурц көлнөс хад чолун шуурдг. (Х.ү.).

Шуурх 2, үүлд. О Шуурһн эклх; шуурһлх. Вьюжить.

Шүрүн, ч.н. 1. О Агсг, омлһу мөрн (хурдн йовдлта). Буйный, горячий; быстрый (о коне). Шүрүн гүүдлтө мөрн. Арслңг хойр күлгин шүрүн хурднд. (Ж.). Зуг тер күүнд дав дөөр шүрүн хурдн мөрн кергтө болна. (Э.К.). 2. Арһр, адрута, цавта. Грубый, шершавый. Шүрүн цасн; шүрүн утцн; шүрүн ноосн. Дөш цаһан маңнаһан шүрүн цаһан элснд күргл уга йовна. (Ж.). 3. перен. О Модьрун, уурта; жөөлн биш. Резкий, грубый, жесткий. Шүрүн заңта күн; шүрүн үг; шүрүн салькн; шүрүн һарта. 4. перен. Чидл, чидлчинөн. Сила. Эврө бийм сөн шүрүтө цагт. (Ж.).

◊ Шүрүн хәрх; О Чидлнь чилх, чинөн хәрх; чидлчинөн хәрх. Би зөөриг зөөлөв, ода шүрүм хәрөд, шүлсн өткрөд ирхлө, хойрадтн өнчитн салһж өгчкөд, эврөн медрләсн буухар сансн санан билө. (Т.А.).

Шүүрлһн, б.н. О Шүрүтөһөр авлһн; хавлж бөрлһн. Заһлмин сөн нег шүүрлһтө, залуһин сөн цөн үгтө. (Х.ү.).

Шүүрх, үүлд. 1. О Хавлх, татж авх. Хватать, захватывать. һарарн шүүрч авх; шүдөрн шүүрч авх. Докр алтн сояһарн хавлц шүүрөд авв. Арнзл Зөөрднь амарн шүүрч авад, Жаңһртан өгв. (Ж.). 2. Эцх, эццн болх. Худеть, тощать. Гемөс көлтө махнь шүүрөд бөөж. (Д.Б.).

Э

Эв, б.н. О Эл. Мир; единодушие; согласие. Эвэс тосн һарна, эвдрлөс цусн һарна. Эвд тосн ундг. (Х.ү.). Эвин сөөнөр эргич, элвг сөөнөр күчич. (Ж.). Өрөсәнм оһн-өмтн алдр туган делскөд, эвин, иньгллтин төлө, ээмөн тинилһөд босла. (Ш.В.).

Эвдрл, б.н. О Эвдрлһн; эвдрлт; күүчлһн; хамхлһн. Разногласие, нарушение, разрушение. Эвдрлин ахас эвин адгнь сөн; эвдрлин экнөс эвин адг. (Х.ү.). Чи бидн хойр эдү

дүнгө олн улсла эвдрл кеж чадхм угал, эвэр орад өгий! – гив. (Ж.).

Эвдрх, эвдх, үүлд. О Эвдрлт кех; күүчх; хамхлх. Нарушить, разрушать. Эвдрх бөөшц дотрасн. (Х.ү.). Нурвн ик бөөрин ам эвдгсн. (Ж.).

Эвкх, үүлд. О Орах, тоһшлх, хураж авх. Свёртывать, смотать, складывать. Аавин көнжлиг эвкж эс болж. (Т.т. Теңгр). Шуһл мөңгн цулвриг эвкж авад. (Ж.).

Эвлүн, ч.н. О Эвтә, төвшүн, һольшг; номһн. Сговорчивый; вежливый; тихий; спокойный. Эвлүн үг; эвлүн келн; эвлүн хөләц. «Элвг хувм нанд эндр секгдв!» – гиж, эвлүн уйдсн дууһар элгсж чи келлөч. (К.Д.). Орулж авхиг эрэд эвлүнәр үгән келнә. (Д.Б.). Күрисн моддуд холд көк ацмударн харлна. Эрг дор һолд эвлүн усн налана. (К.Д.).

Эвлх, үүлд. О Эрж сурх; эвлүнәр сурх. Уговаривать; утихомиривать; примирять. Эвләд сурх; эвләд келх.

Эврә, нар. О Бийиннь, күүнә биш, эврәннь. Свой, своя, своей. Эврә һазр; эврә нутг; эврә дегтр, эврә дун. Эврә оран темцәд, адуһан тууһад һарв. (Ж.). Өөдөн хайсн чолун эврә толһа деер ундг. Эврә юмн өр уга болдг. Эврә цогц бийд ацан болдго. Эврә махан күүнә хәәснд чандго. Эврә киилг махмудт өөрхн. (Х.ү.).

Эврән, мест. О Бийәрн; бийнь. Күүһәр көгүллго, эврәннь бийәр. Сам, сам лично. Эврән кех; эврән йовх; эврән умшх. Эврән кесн – бийд, өөдөн хайснь – толһад. Эврән медә бәәж нөкдәсн сур. Эврән кеж чадх көдлмшән күүһәр бичә келг. (Х.ү.).

Эвтә, ч.н. 1. О Эв болсн, эл болсн, ниитә. Мирный, дружный. Эвтә бәәх; ни-негн бәәх. Эвтә шаазһас хун бәрдг. (Х.ү.). 2. Эвтә-довта; һольшг; эвлүн; төвшүн. Ласковый; вежливый; обходительный. Эвтә кун; эвтә йовдл һарһх. Эвтә туһл хойр эк көкдг. (Х.ү.). 3. О һавшун. Ловкий, проворный. Эвтә сәәхн буурларн агтан көөһәд һарв. (Ж.).

Эвтәһәр, нар. 1. О Эвәр; ни-негәр; эв-төвкнүн; ни-негтә, ни-негтәһәр. Эвтәһәр бәәх. Мирно, дружно. 2. О һавшунар. Ловко, расторопно, проворно. Шар цоохр армарн эвтәһәр шаалдад бәәв. (Ж.).

Эвцх, үүлд. О Эвцлһ кех; ни-негн болх; эвцңгү бәәх, эв-төвкнүн бәәх. Мириться, примириться. Тер үнн болхла, би эвцнәв. (Ж.).

Эгл, ч.н. О Эңгин; йирин; юмнас йилһрдго, шуд тер көвәрн. Простой, обыкновенный. Эгл бәәдл; эгл улс; эгл күн; эгл үг; эгл гөр. Эгл хар күүнд – эк, эцк бурхн. (Х.ү.). Тер бийнь эгл хальмг үрдүд дундас нернь туурсн зурачнр һарснн. (Бад.А.). Өрүн. Эгл өрүн, өцклдүрклә мел өдл. (Ж.А.). Эгл улсин күсл болсн элдв сәәхн Бумбин орни тускар эргндк улстан күргнәв. (Ж.).

Эгч, б.н. О Ах күүкн, ах күүкд күн, эгч, эгч-дү. Сестра, старшая сестра. Халун хәәсн хот өгдг эгч-дүүһин оңһа угалм. (Ж.). Эгч-дү хойр урлдж. Эгчнь дүүһән күцж эс чадж. (Т.т. Тергнә төгәс). Эгч-дү хойр нүр нүүрән хөләллдго. (Т.т. Эмәлин хойр бүүрг).

Эгшг, ч.н. О Сәәхн дуута, цеңсн, хоңһр дуута. Мелодичный, звучный. Эгшг дун; эгшг айс. Эгшг дууһан дууллдад. (Ж.).

Эгшглх 1, үүлд. О Эгшг ду һарч күүндх. Звучать. беседовать. Арвн долан күлгин сүүдрт арвн долан бодң эгшлж сууна. (Ж.).

Эгшглх 2, үүлд. О Сәәхн ду һарч дуулх. Мелодично петь. Эгшг ду һарх (хоңһр ду һарх). Эгшглж дуулх.

Эдгх, үүлд. О Эрүлтх, эрүл-дорул болх. Выздоровливать; заживляться; заживать (о ране). Гөмтөд эдгх; шарх эдгх. Эдгх күүнә эмч – эврән. Эдгсн хөөн эмч керг уга, һатлсн хөөн оңһц керг уга. (Х.ү.). Нег цоксн шархнь зоваһад, зурһан сарднь әрә гиж эдгдг гинә. (Ж.).

Эдлх, үүлд. 1. О Эд-бод кеж олзлх. Тустаһар эдлх. Применять, использовать. Эдлж баргддго, эндүрж баргддг. (Х.ү.).

Ухата күн звинь олад эдлхлэ, хээж олдшго нүдн амн болхмн. (Т.А.). 2. О Зовлң үзх, зовных, зовлң даах. Испытывать, переносить. *Зовлң эдлх; муулян эдлх*. 3. О Мөңг нарһх; мөңг эдлх. Тратить. Дала мөңг эдлж наруд унх (нарутх). 4. *высок*. О Зооглх; идх. Принимать пищу. *Хот эдлх; идөһөн эдлх; шүүсэн эдлх*. Мөндинь сурад, идэн ундинь эдлв. (Ж.). Иерәл төгсв. Махан, әркән эдлцхөв. (С.А.).

Эжго, эж уга, ч.н. О Уужм һазр; агли һол һазр; эзн уга; эрм. Безлюдный. *Эжго, күн уга һазр; эжго төг; эжго көдө*. Эж уга эрм, цаһан көдөд ээж, аав һурвулн бөөдвидн. (Ж.).

Эклх, үүлд. О Экн, эклц болх; эк татх, түрүлж эклөд кех. Экнәс авн кех. Начинать. *Эклж кех; эклж көлх; эклж сурх*. Шин жил эклв; үвлин сар эклв; хавр эклв. Негн, хойр, һурвн, намаг эргәд зогсатн. Негн, хойр, һурвн, наадан ода эклхмн. (Ш.В.). Эклсэн кәтрәх, хәәсэн олх кергтө. (Х.ү.).

Эклц, б.н., ч.н. О Экллһн, экллт; экнәс авн, түрүн. Начало; начальный. *Жилин эклцәр; эклц школ; эклц күүндәр*. Эклц уга юмн чилгч чигн уга. (Ү.).

Экн 1, б.н. 1. О Эклц, экллһн, экллт; уурха. Начало. *Экнәс авн; хаврин экн сар*. Керүлин экн – цусн, эвин экн – тосн. Сурһулин экн – жирһл, залхуһин экн – зовлң. (Х.ү.). Эрднин экн цагт һаргсн. (Ж.). *Эк толһа уга болх*. 2. О Эклц, экн авгтан; булг. Источник (реки); исток. Һолын экн. Күүнә экн – ээж, усна экн – булг. Күүнә экн – һаһцнр, усна экн – булг. (Х.ү.).

Экн 2, б.н. 1. анат. О Толһан бодис. Мозг. *Толһан экн. Чимгнө экн. Экн уга толһа*. Экн уга болхла, эврә кәл чигн ацан. (Х.ү.). 2. Цаһан буудян ург. Семя, семена. *Эк белдлһн. Эк өсклһн* (семеноводство). Эдн дунд нег тулм тәрмр өвснө экн гиж бас харһж. (Д.Б.). 3. Идән. Ядро, ядрышко. Яһгин экн. Хавгин ясна экн. Шитлгин экн.

Эл, б.н. О Эв; эвцән; эв-төвкнлт; эвлүн. Мир. Эл болхнь, элән кәл, дән болхнь, дөөһөн кәл. (Ж.). Эмәл бөөхлө мөрн олддг, эл бөөхлө амрг олддг. Эл угад элгн уга. (Х.ү.).

Көрстө һазр көкртхә, көвүд, күүкд өстхә, өрк болһна үүднд элин байр делгртхә. (Иерәл).

Элвг, б.н., ч.н. 1. О Делвг; бөөхтө бөөдл. Обилие, изобилие; обильный. *Элвг уста; элвг идгтө; элвг-делвг бөөлһн*. Элвг дөрвн түмн күмн өмнәснь һарч мөринь авцхав. (Ж.). 2. *перен. нар.* О Төвшүнәр сулар, төвкнүн бөөдлтөһәр. Свободно, спокойно. Элвг сөөхн хурдарн гүүлгәд йовна. (Ж.).

Элвх, үүлд. О Улм икдөд; элвг болх; элвг-делвг болх; элвжх; дала болх; икдх. Изобиловать, быть в достатке, увеличиваться. *Тоомсрнь элвх, тонь элвх; юмн элвх*. Төл элвөх бас нег эсв бөөнө. (С-Б. Х.).

Элгн, б.н. О Садн; төрл-садн. Родственник. *Элгн болх; экин (эцкин) элгн; элгн-садн*. Эдин сән элдго, элгнө сән мартгддо. Элгн ацан болдго, элсн ацан болдг. Үгин ахрнь сән, элгнө батнь сән. Элгндән ирсн күн эдлдг. Сән төмр зеврдго, сән элгн хуучрдго. (Х.ү.).

Элдв, элдү, ч.н. Сән; йир сән; сөөхн. Хороший; чрезмерный; элегантный. *Элдв сән (сөөхн); элдв хувцн*.

Эмәл, б.н. О Мөр унхларн тохдг зевсг. Седло. **Эмәл тохх** – седлать, накладывать седло. Эмәлтө мөрн; **эмәлинь авх** - расседлать. Дөш мөңгн эмәлин бүүргт... Дел мөңгн делтр төвөд, дөгц зурһан давхр тохминь төвб, дөш хар эмәлинь тохв. (Ж.). Эмәл – мөрнө кеерүл. Эмәл бөөхлө, мөрн олддг. Сән мөрнәс эмәл хөөһдго, сән залуһас үүл хөөһдго. (Х.ү.). Эмәлән авл уга, жолаһан сулдхл уга. (Фольк.). Ацта моднд алтн эмәл тохата. (Т.т. билцг).

Эмнг 1, ч.н. О Зерлг; ардг, өср; дасвр уга, тогтур уга. Дикий, необъезженный, необученный (о коне). *Эмнг мөрн*. Эмнг гүүдин үсн. (Ж.). Саак эмнг мөрндөн чиргдсн болхговч? Эмнг мөр унсн күн, дөрөд чиргдж үкдмн. (Бад.А.). Арһ олж беркиг давад, эв олж эмнгиг диилөд. (Д. Б.).

Эмнг 2, ч.н., б.н. О Күүнә кәл күрәд уга һазр; агли һазр. Хаһлад уга һазр. Неводеланный; целина. *Эмнг һазр*. Күүнә һар

күрэд уга эмнг назр. Энтн урднь күрзин ир күрэд уга, ода мел түрүн болж хайлжах эмнг назр. (И.Л.). Ода күртл нам дала эмнг назриг хайлгго ю кенэд бөөцхэдв. (Бал. А.).

Эндү, б.н., нар. О Эндүрлһн; буру, буру тооллһн (ухаллһн). Ошибка; ошибочно; Эндү *harhx*; эндү *ухан*; эндү *тоолвр*; *аш сүүлднь эндү орв*. Күүнэ эндү үзхэсн урд, эврэ эндүһән ол. (Х.ү.). Эзн Жаңһрин көвүн эндү яһад келвт? (Ж.).

Эндүрх, үүлд. О Эндү *harhx*; буруһар тоолх (ухалх). Ошибаться, заблуждаться. Эн күн эндүржөх кевтө. Эндүрл уга келич. (Ж.).

Энлх, үүлд. О Зовх, зовньх; зовлц эдлх; энлһ эдлх. Страдать, печалиться. *Зуркнь энлх*; *энлх юм үзх*. Арнзлинь унж йовна гиһэд, энллдөд, уульдад бөөв. (Ж.).

Эңкр, ч.н. О Хөөртө, эрк, таалта, тааста. Дорогой, милый, любимый. Таалта, тааста, *Эңкр үрн*; *эңкр күүкд*; *эңкр эж*; *эңкр ээж*. Эңкр иньгэсн хайцлһн – эгц долан жилин эргцд сангддг. (Х.ү.). Эңкр дууһан дуулнав, эңдрк теегән буульнав. (*Фольк*). Эркөдж шахсн цагт эңкр үг зүрк хаңһадг. Эңкр ах Санл, танд зөвөн келхөр ирлөв. (Ж.).

◊ **Эңкр нүдөр хөлөх**. О Күүнүр таасжах, дурлжах бөөдлтөһөр хөлөх; дуран өгсн; эңкрлсн бөөдлтөһөр хөлөх. Төргг чирэтө күүкөн эңкр нүдөр хөлөж, килмжөн келэд, Овла йовж одв. (И.Л.).

Эр 1, б.н. 1. О Залу күн. Эр күн. Мужчина. Эриг насн дардг, уулыг цасн дардг. Эрин сөөг хаалһд мед, эмин сөөг гертнь мед. (Х.ү.). Эр күн зовлңла харһхларн, уха дасдг, тан товч эдлгдх дутман өңг һардг. (Ү.). 2. Залу төрлһтө юмн. Самец. Эр мөрн; эр ноха; эр така; эр һаха; эр туула; эр чон; эр һалун. Ср.: эм һалун; эм така, күүкн така; эм аю. Эр мөрн эс даасиг, эрмг гүн дааж. (Х.ү.). Эр барсин зүрктө, күүкн бүргд шүүрлһтө. (Ж.).

◊ **Эр киистө**. О Залу төрлһтө. Эр киистө улс бөөхлө, цугтнь цуглулад авч иртн, - гиж, Максим хазгт закр өгв. (Н.М.).

Эр 2, ч.н. перен. О Экр түрүн төрлһтө. Дикий, самородный. Эр цаһан чолун шивө күүчөд одв. (Ж.).

Эрг, б.н. О Эңг, көвө. *Һолын эрг*. Берег. Эрг нег нурдг, эр нег эндүрдг. Эрг нурад элсн болдг, эк көгшрэд эмгн бодлг. (Х.ү.). Өмн эргин өвсн сөөхн, ар эргин хулснь сөөхн. (Т.т. Мөрнө дел сүл хойр). Наад бийинь эргнь долан миңһн алд. (Ж.).

Эргү, б.н., ч.н. О Ухань тату, һөрг, тенг, һөргтө, муңхг, зүүлсн. Глупец; глупый. Эргү күн чидлөн меддго. Эргү, һөргтө иньгэс ухата өшатн деер. Цецн нег үмюж, эргү хойр үмюж. Эргү күн эр эм хойрин хоорнд. (Х.ү.). Түүнлө бийөн дүңцүлдг эргү юмнвч? (Ж.).

Эргх, үүлд. 1. О Дуһрх; эргөд дуһрх; нег ормдан дуһрх. Вертеться; вращаться; кружиться. Теермлә өдл эргх, тергн метөр даңшх. (Х.ү.). Эргв, эргв, экнь эс эргж. (Т.т. Теерм). Эрэтө үкр эргэ-эргө бөөж тарһлж. (Т.т. Иигтө угцн). Эргд хар нүднь арвн хойр эргөд. (Ж.). 2. О Төгөлх. Обходить кругом, объезжать. *Эргөд һарч ирх*; *балһс эргх*; *эргөд төгөлх*; *һазр эргх*. Довндаг доһлң керэ эргж. (Т.т. Үс хөөчлх). Нөөмн миңһн уул эргөд. (Ж.). 3. О Хөрү ирх. Эргж ирх. Возвращаться. Эзн гиж эргж авхшв. (Ж.). 4. Эргж хөлөх. Поворачивать(ся), оборачивать(ся). *Толһаһан эргүлх*; *нааран эргж хөлөх*; *цааран эргж йовх*. Хар үкр гер эргж. (Т.т. Сүүдр гер эргж).

Эрдм, б.н. 1. О Сән медрл; чадвр; нөрн урн. *Эрдм дасх*; *сән эрдмтө*; *олн эрдмтө*. Мастерство; специальность. Эрдмтө күн үрлт уга. Эдэр бийөн чимхөр, эрдмөр бийөн чим. Орчлң нарар гегөрдг, күн эрдмөр гегөрдг. Сурһуляс эрдм дасдг, сумнас өмн хольждг. (Х.ү.). 2. перен. Күңклт. Цецрлт. Доблесть; мудрость; достоинство. Үзүр болһндан эрдмтө эгц арвн цаһан хурһнь. (Ж.).

Эрдм-билг, парн., б.н. О Ухан, билг. Талант; одаренность. *Ик эрдм-билгтө күн*.

Эрдм-сурһуль, парн., б.н. О Сурһуль сурч эрдм дасх, медрл авх, ухата, билгтө болх. Образование, образованность.

Ухан-сурхульд йозур уга, эрдм-сурхульд көгшн уга. Эрдм-сурхульта күн-эркн байн. (Х.ү.).

Эрднь, б.н., ч.н. О Йир ик үнтө юмн; үнтө зөөр; хөөртө; ик үнтө. Драгоценность; драгоценный. Эрдмөс үлү эрднь уга. Хол назриг өөрдүлдг мөрн эрднь, хойр күүг иньг кедг күүкн эрднь. Эрдниг эс зарлв чигн, эзн дала олдх. (Х.ү.). Ил сөөхн цецг – цаг зуурин чимг, ик үнтө эрдньс кезэд чигн сөөхн. (Цецн үг). Эрднь делтө, сувсн сүүлтө. (Ж.).

Эркө, б.н. О Нарин ик хурһн. Большой палец. Эркө хурһн. Эркөн чинөн көвүн эр хоңһр дуута. (Т.т. **Хоңх**). Эркө чингө бийтө, эр хоңһр дуута. (Бур.т.т.**Зөг**). Эркөн чигө цагаснь авн ижлдэд, эврө үрн гиһөд санчксн. (Д.Б.) Эркөн дүңгө һунн наста цагтнь. (Ж.).

Эркн 1, ч.н. 1. О Ик чинртө; учр-утхта; гол. Важный, главный. Эркн төр; эркн керг. 2. О Сөн, йир сөн; арһтань; сән гисн. Лучший, наилучший. Дөрвн түвин дөчн хойр хань эркн шарин зурһан миһн арвн хойр урчудан дахулж ирэд. (Ж.).

Эркн 2, б.н. О Үүднө мөр. Порог двери. Үүднэ эркн; хальмг герин эркн. Алтн торлг бөөшнд барун эркн талнь суув. (Ж.). Дуудулсн тавн залунь хаанад адһсн орж ирэд, герин эркнө өөр зерглдэд, өвдглдэд, махлаһан һартан бөрсн суулдна. (Х.т.).

Эркн 3, б.н. О Маань умшларн һартан эргүлдг юмн. Чётки.

Эрүл, ч.н. 1. О Гем-шалтг уга, гемтө биш, гем-зем уга. Здоровый (не больной). Эрүл күн; эрл-дорул бөөх. Гемтлго эрүл бөөхлө, төрүнөс сөн юмн уга. Эрүл-менд бөөх. 2. О Согту биш, сергсн. Трезвый. Эрүлин ухан согтхла, һардг. Эрүлин ухан – согтуднь. (Х.ү.).

Эрх 1, үүлд. О Сурх, эвлүн көвөр сурх. Умолять, просить; желать. Нег эрв, хойр эрв. һурвдад эрхлөнъ зөв гив. (Ж.). Не, ода мел иигэд эрэд-сурад бөөхлөтн, келэд чигн оркхмн көвтөв. (Д.Б.).

Эрх 2, үүлд. О Эрэслх, эресинь чаңһах; эргүлж чаңһах. Эрэсинь эрх. Ввинчивать; поворачивать; закручивать. Шанаднь шаһа эрх. (Ж.).

◇ **Эресинь эрх (чаңһах)**. О Некврән чаңһах, заквран гүүдүлх. Усилить требование, ввести строгий режим. Келсәрнь боллго оңгдан селвг өгөд, эврөһөрн кехәр седсн улсин эресдиг чаңһаж чаддг билө. (Бад. А.).

Эсвлх, үүлд. О Ухалх; уха гүүлгх; уха тунһах; думать; гүүнөр санх; тоолх; тоолж һарһх; эсв кех. Эсвлж тоолх; эсвлж ухалх. Думать; раскинуть умом; решать; обдумывать, вычислять.

Эсрн, ч.н. О Хөөт, хөөтк ирх кем, ирх жил. Будущий, грядущий. Эсрн жил. Эсрнгөс ирэд нег зөңгинь автн, - гиж Каж келв. Хөрнь эн хамгиг эсрн хавртан намаг иртл күцөж ав. (Э.К.). Эсрндөн энүнөсн үлү дембрлтө Цаһа кех болый. (К.С.). Эн Цеежин келгсн үгәр эсрнгин үрс сар урһад ирв. (Ж.).

Эццн, ч.н. О Ярһа, турңха. Худой, тощий. Эццн күн; эццн мөрн; эццн хөн. Эццн мөрнд үүлн чигн ацан. (Х.ү.).

Ээлтө, ч.н. 1.. О Ниитө, эвлүн, таалта, эвтө, эвтө-довта. Мирный, дружный. 2. О һольшг олмһа. Ласковый, вежливый, обходительный. Ээлтө күн; ээлтө улс; ээлтө күүкд; ээлтөһәр үг келх. Ухан-седкл негн болхла үг келхд ээлтө. (Д.Б.). Ээлтө туһл хойр эк көкдг. (Х.ү.). Ээлтө үкр хойриг көкүлдг. (Дун. Үкрт туһл авхулһн).

Ээлтх, үүлд. О Төвкнүн бөөх; эв болх; ниитө бөөх; эвлүн бөөх. Быть в мире, дружбе. Ээлтж хоорндан күүндвр кех; ээлтөд, нег-негөн медж авх. Алдр Жәңһрла ээлтөд, амр бөөх билөвидн. (Ж.).

Ээм, б.н. О Күүнө цогцин мөч. Плечо. Дөкн үлдән ээм дөөрән оркад басл кесг чавчлдад оркв. (Ж.). Эгч дү хойрин ээм цацу. (Т.т. Үүднө хойр босха).

Ээмдх, үүлд. О Ээм дөөрән авх. Нести на плечах, класть на плечо. Күнд һарта Савр күнд шар балтан ээмдөд, атһр заңдн модна сүүдрт алцаһад зөгсв. (Ж.).

Ээх, үүлд. 1. О Дулалх, бүлөлх, халулх; ээврлх. Греть, нагревать. *һаран һалд ээх; нарнд ээгдх; һалын цогт һаран ээх.* һалд һаран ээхлэ – һазак киитн уйрдг. Илмһэ үг соңсхла, иньгин зүркн амрдг. (К.С.). һурвн эмгн элкән ээж. (Т.т. **Тулһин һурвн шиир, һулмтин чолуд**). 2. перен. О Сөкгдх, төөлгдх. Открываться, раскрываться. *Нүдөнъ ээх. Цөцгүд нүдән ээж.* Нохан кичг нүдән ээж. (Бад.А.).

Я

Я, межд. О һунджах, харм төржөх бөөдл үзүлжөх юмн. Междо-метие, выражающее сожаление, досаду. Ой, ох, ах. Я, яһлав, заһситн гелң авад, зулж одв. (Х.т.). Я, әрлһич түүгән, терчн кергтә юмн биш.

Яалх, үүлд. разг. О Ярдх, яхлх, чингдх, өвдх. Ныть, стонать; ощущать боль. *Яхлад-яалад йовдмч. Шафта кәл яалжана.*

Яарх, үүлд. 1. О Яалх, өвдх, чингдх, шарклх. Болеть. *Яарсн махмуд.* Әрлә сернь гихнь... толһам яарад һарн гижәж. (Т.А.). 2. О Баглрх, хурх, шагш, хәрглдх, дарцх. Толпиться, сгрудиться. Мал худгин өөр яарлдад бөөнә. Хөд худгин оңцта уснур яарад орад йовна.

Яах, үүлд. О Ю кех, яһж бөөх. Что делать? как быть? *Яах-көхән эврән мед.* Ухан дундан санв: Арг улан Хоңһран яахв? Ардк һунхн улан Шовшуран яахв? (Ж.). Махнтн махим идж оркхла, яахв? – гиж өвгн келв. (Х.т.).

Яв-яв (яб-яб) гих, үүлд. О Яр-яр гих; тар-тур гих, керлдх, цүүгх. Пререкаяться, отговариваться. Юунд яв-яв гиһәд бөөнч үүнд. (М.Н.). Яб келн һазр долаж. (Т.т. **һосна ул**).

Явшх, үүлд. О Яңшх, ярх, дала үг келх, бурх, көвшх. Болтать, много говорить. *Явшх-көвшх.*

Яг гих, үүлд. О Тош гиж ө һарһх. Издавать треск. *Яг гисн ө тодрхаһар соңсгдв. Яг гиһәд хойр өңгд хуһрв.*

Яг: **яг-таг**, парн. нар. О Заг угаһар, таг, батар; диг-таг көвөр, дигтәһәр. Плотно; впору, по мерке, точь-в-точь. *Үүд яг-таг батар хаах. Яг-таг болсн хувцн. Эн башмг кәлдм дигтә, яг-таг болө.*

Яһад, о.н. О Юңгад? Почему. Яһад эс ирвт? Яһад йовжаһмт? Соңс, Ут чикн, чи намаг яһад күлөлһөд, даарулад бөөнөч? Сахлан ас! – гинә Зара. (Т.).

Яһж, о.н. О Яһж, ямр көвөр. Как? каким образом? *Яһж күрсмб; яһж тосв? яһж бөөх? яһж дасх? яһж йовх?* Келн гихнь, чамд яһж келхв, бөн гихнь, яһж бөөхв? (Ж.). Ах, менд бөнч? - гинә. – Бөөнә, бөөнә. Яһж йовнач, Иван? – гинә. (Т.).

Яду, б.н., ч.н. О Түрү; түрү-зүдү, угатя. Бедный, затруднительный. *Яду улс; яду түрү бөөх.* Яду күн яма бөрдг. Ядуһин мал – яман. (Ү.). Үрүдсн седкл ядуһар көгшрдм. (Б.Б.). Яду хуучн хувцарнь ялчнь медж тәөшнр хаанд зөңглхдән эмәһәд, хөрү хәртхә гинә. (К.Д.). Угатя, яду улстан му, сән гил уга... (Х.п.а.).

Ядх, үүлд. О Күчндх, арһ уга болх; юм кедг арһ уга, юм кеж эс чадх. Не иметь возможности что-либо делать, затрудняться. Күчндх, арһ уга болх. *Кеж ядх, келж ядх, сурж ядх.* Авх зөвтә күүк олж ядад. (Ж.).

Ялдах, үүлд. О Талвах, налах, сунх. Растянуться; раздаться вширь. *Ялдаһад кевтх.* Герин эзн асхн кевтсн кевтән, седклднь зовлң уга, сөвркөднь заг уга, ялдаһад кевтнә. (Э.К.). Яшлт һол сөөхн, ялдасн номһн урсхулта. (С-Б.Х.).

Ялмн, б.н. О Тогльж гүүдг аң. Тушканчик. *Ялмта һазр. Ялмн теегт бөөршнә.* Ялмн сөөхн хаата. (Ж.). Амсур сүүлтә ялмн альвлад, тогльад одна. (К. С.). Туг-туг гүүдлтә, туһл хоңшарта. Туг сүүлтә, туһл нооста, хатрлһнь хальһн, довтлһнь дольһн. (Т.т. Ялмн). Мөрн ялмн, хөн ялмн.

Яман, б.н. О Үүрмг мал. Коза. *Ямана ноосн; ямана арсн. Ямана махн; ямана үсн; ямана өвр; ямана көвкр бул.* Ямана өмнөснь ө, мөрнә ардаснь ө. Яман гихлә, темән

гидг. (Х.ү.). Хаана үүдн хаалһата, эзнэ үүдн төөлһөтө.
(Т.т. – бур. **Хөөнэ сүл; ямана сүл.**

Ямаран, о.н. О Ямр чинртаһинь суржах сурвр. Какой? каков? что за? Эндр ямаран өдрв? Ямр шин зөңг бөөнө? Давж одсн цагиг ямаран чигн арһмжар бэрж болшго. (Х.ү.).

Яңһг, б.н. О Хату көрстө, өмтөхн идөта земш. Читлг. Орех. *Яңһгин модн; яңһгин көрсн.* Ясн дотрк экн мет, яңһг дотрк идән мет. (Х.ү.). Хээсн бичкн, хашнь өмтөхн. (Т.т. Яңһг). Яһж бөөнөт, яңһг яһж урһв эн жил? Эн жил кедрин яңһг ямаран нигтөр урһсинь меджәнч? (К. А.).

Ярвадх, үүлд. Акадлх, цүүгә татхар седх. Провоцировать что-л. – Хөлө, махнтн махим идж, - гиж өвгн ярвадна.

Ярвх, үүлд. Ярвг-яашг кех; ярвһр болх. Недомогать, болеть; (Х.Т.). Гөмтөд эн ярвжана.

Ярһа 1, ч.н. 1. О Гөмтө бөөдлөтө, шалтлгсн. Нездоровый, болезненный. *Ярһа өңг һарх. 2. перен.* О Эццн, ясн ярд болсн. Тоций, худощавый. *Ярһа күн, ярһа цогц, ярһа мөрн.* Эндр нурһта, ярһа күн цогцарн нөөхлөд, үрвөд аашна. Ярһа цогцта, утулц чирөтө, һольшг авцта, номһн авгта... (И.Л.). Ярһа кеерән унсн болхгов, япона дөөнднь мордсн болхгов. (Х.п.а.).

Ярһа 2, б.н. О Ханср модн болн земш. Кизил. Өнчн ярһа модыг суһ татад сөңглв. (Фольк.). Өнчн ярһа моднд ишлгсн. (Ж.).

Ярлзх, үүлд. О Цөс-цөс гих, гилвкх, гилвлзх, цөөх. Сверкать, блестеть. *Ярлзж инөх (мишөх).* *Байрта ярлзсн бөөнө.* Дуң цаһан шүднь дуунаһас ярлзад. (Ж.). Наадж инөжөһөд нанур хөлөлөч, юңгад тигж ярлзж мишөлөч. (К. Д.).

Ясн, б.н., ч.н. 1 О Цогц-махмудын өңгүд. Кость, кости; костяной. *Цаһан ясн; хату ясн; ясн уга махн; үүрмг ясн. Арсн ясн хойр (йир эццн, ясн ярд болсн күүнө тускар).* Ясн уга келн. Ясн бөөхлө, махн урһх. Нохас хоорндан яс булалдхла – миист олзта. (Х.ү.). Улан туһл ясн хашата. (Т.т. **Келн, шүдн.**) Ясн болдар товчлгсн. Арвн цаһан ясн

альк уулын белд эгрхинь медх бишв. (Ж.). **2.** Идән; экн. Косточка; семя, семена. *Нарн цөцгин ясн; һууһин ясн; төмснө ясн.* Яснд хахсн күн, яңһгин идөг үүлчкөд иддг. (Ү.). Үүдн уга герт ү-түмн дөөчнр. (Т.т. **Тарвсин ясн.**)

Ясх, б.н. үүлд. 1.. О Ясвр кех, чиклх, диглх, диг-дара кех. *Бийөн ясх.* Приводить в порядок, исправлять, налаживать Дала цаһан бийсән яслцад. (Ж.). **2.** О Дөөнө зер-зевөн белдх. Приводить в боевую готовность. Түмн шар-цоохр агтиг ясад, һурвн жил болсн эн. (Ж.). **3.** О Эвдрсн юм ясх. Чинить, ремонтировать. *Хаалһ ясх.* **4.** Дөлгх. Стелить, застилать (постель). *Ор ясх.* **5.** Бөөр тосхх, үр кех. *Үр ясх.* Вить, свивать (гнездо).

Ятх, б.н. О Көгжмин зевсгин нерөдлһн. Арфа, лира. *Ятхин дун. Ятх цокх.* Бийв ятхин дун жиңнв. *Цуур, ятх хойрин айс алдл уга дахлцв.* Дөл сүүлэснь ятх-хуурин дун һарад. (Ж.). У тег мет өргн, уйдлһта ут хальмг дун чилхлө, һарар цөкдг хальмг келн улсин домбр, товшур, ятх оln зүсн айсар омг өгнө. (Бад.А.). Хуур, ятхан чигн татад, цокад орқдг, хурһн болһндан эвтө, дууч, биич залу бөөсмн. (Д.Б.). Тер цоорхаһар орад, барун биидк орн дор орад кевт. Күргнчн ирөд, нөөмн чивһстө ятхан цокх, - гив. Хамг һазрин шовуд тер нүкн деер биилх. (Х.т.).

Ях гих, яхлх, межд., үүлд. О Яалх, яхлж зөвх. Стонать. Ях гидг заң уга. (Ж.).

Яшл, б.н. О Модна нерн. Ясень. Ик баг яшлар орад. (Ж.). Йовж, йовж нег ик яшлд ирөд, маляд иш кех тавн бөрм яшл керчн авад, деернь тавн бөрм суха төөрж авна. (Х.т.). Яшл иштө маляг бөрж эс болж. (Т.т. **Моһа.**)

Яшм, б.н. О Үнтө чолун; эрднь чолун. Яшма.

Справочное издание

Манджикова Белла Бембеевна

ТОЛКОВЫЙ СЛОВАРЬ КАЛМЫЦКОГО ЯЗЫКА
(пособие для учащихся)

На калмыцком и русском языках

Подписано к печати 15.07.2002.

Формат 60 x 90/16. Печать офсетная.

Усл. печ. л. 11. Тираж 3000 экз. Заказ 2699.

ЛР №010169 от 07.02.97 г.

АПП «Джангар», 358000, г. Элиста, ул. Ленина, 245